

SAPAYEV QALANDAR

**HOZIRGI
O'ZBEK TILI**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

QALANDAR SAPAYEV

HOZIRGI O‘ZBEK TILI
(morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya)

O‘QUV QO‘LLANMA

TOSHKENT – 2020

ANNOTATSIYA

Mazkur o'quv qo'llanma o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi o'quv rejasidagi «Hozirgi o'zbek adabiy tili» fani dasturiga muvofiq tayyorlandi. Qo'llanmadan quyidagi bo'limlar o'rin olgan: 1) morfemika; 2) so'z yasalishi; 3) morfologiya.

«Morfemika» bo'limida so'zning ma'noli qismlari va ularning turlari, xususiyatlari, so'zning morfem strukturasi (tarkibidagi) o'zgarishlar haqida; «So'z yasalishi» bo'limida hozirgi o'zbek adabiy tilida yangi ma'noli so'z hosil qilishning muhim belgilari, so'z yasash usullari haqida; «Morfologiya» bo'limida so'zning grammatik shakllari, so'z turkumlari va ularga xos grammatik kategoriyalar haqida ma'lumot berildi.

Настоящее пособие разработано в соответствии с учебной программой по современному литературному узбекскому языку. Пособие состоит из разделов: 1) Морфемика; 2) Словообразование; 3) Морфология.

В разделе «Морфемика» даются сведения о морфемах (значимых частях) слова, их видах, особенностях, изменениях в структуре (составе) слова; в разделе «Словообразование» – о важных признаках образования новых слов в современном литературном узбекском языке, способах словообразования; в разделе «Морфология» – о грамматических формах слова, частях речи и грамматических категориях, присущих частям речи.

The following aid was prepared according to the subject program “Nowadays Uzbek literacy language” from Uzbek language and literature studying plan. Aid consists of the following parts: 1) morphemic; 2) word formation; 3) morphology.

The chapter “Morphemic” describes the meaningful parts of words, its types and peculiarities, about the changes in morpheme' structure; the chapter “Word formation” dedicates to peculiarities of word forming of nowadays Uzbek literacy language; the chapter “Morphology” gives the information about grammatical forms and categories.

Mas'ul muharrir: professor **H.A. Jamolxonov.**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori,
professor **H.Shamsiddinov,**
filologiya fanlari nomzodi,
professor **R.Yunusov.**

Musahhih: **M. Safarniyozova**

Sahifalovchi: **D.Tovakalova.**

Mazkur qo'llanma pedagogika oliy o'quv yurti talabalariga mo'ljallangan.

SO'ZBOSHI

O‘zak va affikslarning tahlili tilshunoslikda morfologiyaning ham, so‘z yasashining ham tekshirish ob’ekti hisoblanadi. Lekin bu ikki sohaning tahlili hodisaga qanday nuqtai nazardan yondoshishga qarab har xil. Shu bilan bir qatorda ular uchun umumiy bo‘lgan hodisalar ham mavjud. Shunga ko‘ra o‘zak va affikslar tahlilida faqat shu sohaga aloqador bo‘lgan tomonlarigina tahlil qilinadi. Bu alohida coha tilshunoslikda «**Morfemika**» deb ataladi. Qo‘lingizdagi ushbu qo‘llanmada bu sohaga aloqador bo‘lgan masalalar quyidagilardan iborat: avvalo *morfema* termini izohlanib, keyin morfemaning (o‘zak va affiks) turlari haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, morfemalarga ajratilishning qonuniyatlari (sinxron aspektida), morfemaga qo‘yiladigan talablar, affiksal morfemalarning turlari, ularning o‘zak morfemaga qo‘shilish tartibi, so‘z va shakl yasash darajalari kabi qator masalalarga ham o‘rin berilgan.

Tilshunoslikning «**So‘z yasalishi**» bo‘limida, birinchidan, yangi leksik birliklarning qanday hosil qilinishi, ikkinchidan, mavjud yasalmalarning qanday paydo bo‘lganligi tekshiriladi. Tekshirishning bu ikki tomoni bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq hodisalar hisoblanadi. So‘z yasash turli usullar bilan amalga oshiriladi. Bu usullar leksik-semantik, fonetik, grammatik hodisalar bilan chambarchas bog‘liq. Ma’lumki, so‘z yasash hodisasi ilgari tilshunoslikning ayrim bir sohasi sifatida emas, balki morfologiya ichida tekshirilib kelingan. Bunday o‘rganish eng asosiy usullar - so‘z yasashning ham, shakl yasashning ham bir xilda (affiksatsiya) bo‘lishi, ko‘pgina yasovchilarning so‘z turkumlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi (-*la* affiksi fe‘llikni ko‘rsatishi bilan bir qatorda so‘z ham yasaydi) bir qadar chalkashliklarga olib kelardi. Shunga ko‘ra, keyingi vaqtlarda nashr etilayotgan ishlarda, hatto ayrim maktab grammatikasi darsliklarida ham so‘z yasalishi til fanining mustaqil qismi sifatida morfologiyadan ajratilib, alohida bo‘lim sifatida berilmoqda.

Haqiqatan ham, so‘z yasalishi tilshunoslik fanining ayrim bir bo‘limi, mustaqil lingvistik soha, tarmoq bo‘lib, u so‘zlarning

yasalishini, yangi soʻz yasashning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini va shu bilan bogʻliq holda yasash strukturasi tekshiradi. Demak, bu sohaning obʻyektidir. Qoʻlingizdagi ushbu qoʻllanmada soʻz yasalishiga taalluqli boʻlgan barcha masalalarni imkon darajasida yoritib berishga harakat qilindi. Soʻz yasalishi haqidagi barcha maʼlumotlar sinxron aspektga amal qilingan holda bayon etildi.

«**Grammatika**» tilshunoslik fanining bir qismi boʻlib, u tilning grammatik qurilishini tekshiradi. Demak, u soʻz va gapning har bir tildagi shakliy tomonlarini - soʻzning shaklan oʻzgarishlarini, soʻz qoʻshishning, soʻz birikmalarining turli koʻrinishlarini, vositalarini va gapning strukturasi, turlarini oʻrganadi. Bu hol grammatikaning quyidagi 2 qismdan iborat ekanligini koʻrsatadi:

1. Morfologiya; 2. Sintaksis.

Morfologiyaning obʻyektidir soʻzning grammatik tomonidir, (soʻzning grammatik tomoni deganda, uning ot, sifat, feʼl kabi grammatik kategoriyalarga boʻlinishi tushuniladi). U soʻzni tilning grammatik tizimi nuqtai nazaridan tekshiradi. Soʻzning morfologik tarkibi deganda morfologik kategoriyalar, soʻzning morfologik shakllar tizimi, soʻz shakllarining hosil boʻlish yoʻllari, vositalari, soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalari tushuniladi.

Morfologiyaning asosi keng maʼnoda shakl yasashdir, soʻzning shaklidir. Fonetikaning asosini unli-undosh, jarangli-jarangsiz kabi fonetik oppozitsiyalar tashkil qilganidek, morfologiyaning asosi bir-biriga zid, lekin oʻzaro bogʻlangan grammatik oppozitsiyadir (birlik-koʻplik, boʻlishli-boʻlishsiz kabi). Demak morfologiya soʻz haqidagi grammatik taʼlimotdir.

Morfologiyaning soʻz haqidagi grammatik taʼlimot sifatida taʼriflanishi, uning tekshirish obʻyektlari doirasiga soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalarga boʻlinishi - soʻzlarning turkumlanishini ham (ot, feʼl kabi) kiritishga imkon beradi.

Morfologiya va sintaksis bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir. Chunki tilning grammatik qurilishi yaxlit sistema boʻlib, u morfologik va sintaktik hodisalardan, ularning qismlari oʻzaro munosabatda boʻlgan bir butunlik, yagona sistema hosil qilishidan iboratdir.

Morfologiya bilan sintaksisning yaqin munosabati juda ko‘p hodisalarda sezilib turadi:

1) gapda so‘zlarning bog‘lanish usullari va aloqa shakllari so‘zning shakliy o‘zgarishi – morfologik o‘zgarishi bilan bog‘liq;

2) so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar bilan gap bo‘laklari orasida bog‘lanish bor, ya’ni so‘zning qanday gap bo‘lagi vazifasida kelishi uning morfologik shakli bilan belgilanadi;

3) shakl o‘zgartiruvchi affikslar va ko‘makchilar sintaktik munosabat ifodalaydi;

4) so‘zlarni ot, fe‘l kabi guruhlariga ajratishning bir asosi ularning sintaktik belgisidir.

Qo‘llanma bo‘lajak bakalavrlarga morfemika, so‘z yasalishi va morfologiyadan ma’lumot berish uchun mo‘ljallangan.

MORFEMIKA

Morfemika so‘zning eng kichik ma’noli qismlari haqidagi ta’limotdir. Bu kichik qismlar tilshunoslikda **morfemalar** deb yuritiladi. Masalan, *paxtakorlarimizga* so‘zi *paxta, -kor, -lar, -imiz, -ga* qismlaridan iborat. Bu qismlar turli xil so‘zlar tarkibida

qatnashib, o'ziga xos ma'nolar ifodalaydi. Bu qismlar yana bo'linadigan bo'lsa, uning ma'nosi yo'qoladi. Demak, morfema so'zning eng kichik ma'noli qismidir.

Morfema tarkibiga ko'ra fonemalar kompleksidan, ba'zan bitta fonemadan iborat bo'ladi. Masalan, *u-ni, kitob-i*.

Morfema so'z tuzilishida zarur bo'lgan eng kichik ma'noli qism sifatida yasama so'zlarning ham, so'z shakllarining ham tarkibiga kiradi va shu shakllarda ajratiladi. Boshqacha aytganda, morfema affikslari bo'lgan so'zlardagina ajratiladi. Masalan, *gulzor, paxtakor, temirchilik, o'qiganman* kabilar morfemalarga ajratiladi, ammo *uy, kitob, olma, oq, ko'm-ko'k* kabi so'zlar morfemalarga ajratilmaydi. Ular yaxlit so'zlardir.

Morfemalar vazifasiga ko'ra so'z yasalishiga ham so'z o'zgarishiga ham aloqadordir. Masalan, *temir-chi* so'z yasash, hodisasi, *temir-ni* shakl yasash hodisasidir. Ko'rinadiki, «yasash» termini (keng ma'noda) hosil qilish ma'nosini ifodalaydi.

Morfema eng kichik ma'noli qism sifatida shu tilda (o'zbek tilida) so'zlovchilarning xotirasida saqlanadi. Bu esa so'zlarni ma'nosi anglashilib turadigan qismlarga ajratish va, aksincha, xotirada mavjud bo'lgan morfemalar asosida yangi so'z yasash yoki so'zlarni turli grammatik shakllarga ko'ra o'zgartirish imkoniyatini beradi. Shu jihatdan qaraganda, morfema, hammadan burun, tilning eng muhim elementidir. Biroq morfema o'z holicha xotirada saqlanib qoladigan narsa bo'libgina qolmay, balki grammatik shakllarning tuzilishida ham ishtirok etadi. Bu jihatdan esa morfema til elementi bo'lishi bilan birga, ayni zamonda nutq elementi ham hisoblanadi.

Morfema biror so'z doirasiga kirmay turib, leksik yoki grammatik qiymatga ega bo'lmaydi. Masalan, *-chi* morfemasi garchi o'zbek tilida shaxs oti yasovchi element sifatida xotirada saqlansada, ammo bunda konkret biron shaxs oti nazarda tutilmaydi. Shuningdek, *-ni* affiksi tushum ma'nosidagi til elementi sifatida xotirada saqlansa ham, u konkret so'zning tushum kelishigi ma'nosini bildirmaydi.

Morfemaning leksik yoki grammatik xarakterdagi konkret ma'noga ega bo'lishi faqat nutqda, ya'ni gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so'zlarning morfemalarga bo'linishi nutq jihatidan emas, til jihatidandir.

Hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lgan so'zlarning morfologik tuzilishi tahlil qilinarkan, unda ajratiladigan har bir morfema hozirgi paytda anglanishi, ya'ni ma'nosi tushunarli bo'lishi shart. Shuning uchun hozirgi o'zbek tilidagi morfemalarni so'zning hozirgi davrda tushunarli bo'lgan, xotirada til elementi sifatida saqlanadigan eng kichik ma'noli qismlari deb ta'riflash mumkin. Masalan, *talabalar-ning, san'at-kor-lar-imiz-ning, tin-ch-lik-parvar-lik, mustaqil-lik-ni* kabilar.

Qo'shimchali sodda so'zlarni (o'zak va qo'shimcha) morfemalarga ajratish tartibini qo'shma, juft va takroriy so'zlarga tadbiq qilinishi u qadar to'g'ri bo'lmaydi. Chunki bu so'zlar tarkibidagi har bir qism (komponent) aslida so'zga xos bo'lgan grammatik tugallikka ega. Shuning uchun bu qismlar ma'lum «ichki» grammatik munosabatda bo'ladi. Masalan, *Yangiyer, oshqozon, uchburchak, beshbarmoq (ovqat) Yangiobod, Mirzacho'l, otquloq, osh-non, qozon-tovoq, baland-past, qop-qop (bug'doy), tog'-tog' (paxta), ko'm-ko'k (osmon)* kabi qo'shma, juft va takroriy so'zlarning har biri grammatik jihatdan to'la shakllangan so'zdan tashkil topgan. Bundan tashqari, ular tarkibida affikslar ham yo'q.

Ammo ba'zi qo'shma va juft so'zlarda affiks morfemalar bo'lishi mumkin. Bunday paytda ular morfemalarga ajratiladi. Masalan, *kun-ga-boq-ar, muzyor-ar, ol-ibsot-ar, qo'l-ma-qo'l, kundan-kun-ga, oy-ma-oy* kabi.

Shunday qilib, *morfema* so'zning hozirgi paytda yangidan ma'noli qismlarga bo'linmaydigan har bir o'zagi, har bir qo'shimchasidir.

Morfemalar ma'no va vazifasiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. O'zak morfema. 2. Affiksal morfema.

O'zak morfema. O'zak morfema so'zning leksik ma'nosini bildiruvchi asosiy qism bo'lib, qo'shimchalar shu o'zak bilan

birgalikda qo‘llanadi. Shunga ko‘ra, o‘zak morfema **asosiy morfema**, affiksial morfema esa **ergash** yoki **yordamchi** morfema deb ham yuritiladi. O‘zak morfema so‘z yasalishi uchun ham, shakl yasalishi uchun ham asos hisoblanadi. U so‘zning semantik yadrosini tashkil etadi.

Masalan, *paxtakor, paxtazor, paxtachilik* kabi so‘zlarda **paxta** – so‘z yasalishi uchun asos bo‘lyapti. *Paxtani, paxtaning, paxtalar* kabi so‘zlarda u shakl yasalishi uchun asos hisoblanadi.

So‘zga turli xil morfemalar qo‘shilib kelganda ham, o‘zakning ma‘nosi o‘zgarmaydi. Undan yasalgan yangi so‘zlarning – yasalmalarning ma‘nosi har vaqt o‘zak morfemaning ma‘nosi bilan bog‘langan, shu ma‘noga asoslangan bo‘ladi. Masalan *aql, katta, temir, arava, ter, o‘r* kabi so‘zlardan yasalgan *katta-lik, temir-chi, arava-kash, ter-im, o‘r-oq* kabi yasalmalarning ma‘nosi yuqoridagi so‘zlarning ma‘nosiga asoslanadi.

O‘zakning qo‘shimchaga nisbatan yetakchi ekani faqat semantik jihatdandir. Chunki u so‘zning tarkibiy elementi til birligi bo‘lgan so‘zlar singari hali ma‘lum grammatik qoida va qonunlar ta‘sirida bo‘lmaydi. Shuning uchun ham o‘zak grammatik qiymatga ega bo‘lgan birlik deb emas, balki leksik qiymatga ega bo‘lgan eng kichik butunlik deb baholanadi.

O‘zak morfema yasama bo‘lmaydi. U faqat tub bo‘ladi. Yasama o‘zak deyish – bu so‘zda ikki va undan ortiq o‘zak bo‘lishi mumkin demakdir. Masalan, *terimchi* so‘zining *ter* – (tub) va *terim* – (yasama) o‘zaklariga, *bilimdonlik* so‘zining *bil* – (tub) *bilim* – (1-yasama), *bilimdon* – (2-yasama) o‘zaklarga ajratish lozim bo‘ladi. Vaholanki, bu so‘zlarda bittadan (*ter* va *bil*) o‘zak morfema bor. Demak, bitta so‘zda faqat bitta o‘zak bo‘ladi. **O‘zak faqat qo‘shimchali so‘zlardagina mavjud.**

So‘zni o‘zak va qo‘shimchaga ajratishning ikki sharti bor:

1. O‘zak deb ajratiladigan qism bugungi tilda mustaqil ma‘no ifodalashi, boshqa qo‘shimchalar qabul qila olishi shart.

2. Qo‘shimcha deb ajratiladigan qism esa boshqa o‘zakka ham qo‘shila olishi shartdir. Masalan *yig‘im, ter-im, yig‘ma, bos-ma, bos-iq, to‘s-iq, o‘r-im, bos-im* kabi.

Ta'kidlanganidek, o'zak avvalo, so'zdagi asosiy tub, eng tub leksik ma'noni ifodalaydi. U so'zning semantik yadrosini tashkil qiladi. Bu ma'no hali o'z xarakteriga ko'ra konkretlashmaganligi uchun abstrakt ma'no hisoblanadi. Ammo o'zbek tilida o'zakning ma'nosi faqat abstrakt (mavhum) bo'ladi, deyish unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Ya'ni o'zakning ma'nosi ham konkret, ham abstrakt bo'ladi. Masalan, *terim*, *terma* so'zlarining o'zagi birinchisida «yig'ishtirib olish» (paxtani), ikkinchisida narsalarni (shaxslarni) «to'plash», «tanlash» (terma komanda) ma'nosini ifodalaydi. Bu holatda o'zak abstrakt ma'no ifodalagan. Ammo *paxtani*, *paxtaning* kabi so'zlaridagi *paxta* - o'zagi ma'lum bir narsa tushunchasini (konkret ma'noni) ifodalagan. Demak, o'zbek tilidagi o'zak ham konkret, ham abstrakt ma'no ifodalaydi.

O'zakning ma'nosi ba'zi so'zlarda so'zning aniq leksik ma'nosiga teng kelsa, ba'zi so'zlarda teng kelmaydi. Masalan, *kitobdan* so'zining leksik ma'nosi shu so'zning o'zagi - *kitob* anglatgan ma'noga teng keladi. Shu o'rinda, demak, o'zakning ma'nosi leksik ma'nodan iborat. Ammo *boshliq*, *boshla*, *boshqarma* so'zlarining leksik ma'nolari *bosh* (*golova*) o'zagi anglatgan ma'nodan farq qiladi. Chunki yuqoridagi so'zlarning o'zagi *bosh* - o'sha so'zlarning leksik ma'nolarini ifodalamaydi, balki shu so'zlarning asosida yotgan umumiy, abstrakt tushunchani ifodalaydi. Bu tushuncha alohida *bosh* – (*golova*) so'zininggina leksik ma'nosi bo'lishi mumkin.

O'zak morfema o'z konkret ma'nosidan uzoqlashib, umumiy xarakterda ma'no ifodalaydigan vositaga, ya'ni affiksial morfemaga aylanishi mumkin. Masalan, *oshxona*, *ishxona*, *choyxona*, *talabnoma*, *taklifnoma*, *ruxsatnoma* kabi so'zlardagi *xona*, *noma* elementlari shu o'rinda bir ish faoliyat joyi ma'nosini, biror narsa turi ma'nosini ifodalovchi qo'shimchaga aylangan.

So'z va o'zak.

1. So'z. *O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, narsa-hodisalar, jarayonlar, shaxslar, belgi va miqdorlarni, xususiyatlarni, harakat va holatni, aloqa va munosabatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan, mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lgan, shuningdek,*

turli xil grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan til birligidir. Soʻz gapning (nutqning) qurilish materiali hisoblanadi. Demak, soʻz obʻyektiv borliqdagi narsa yoki hodisalar haqidagi tushunchaning tovush vositasi bilan ifodalanishidir. Soʻz, maʼno ifodalash bilan birga, emotsiyalarni, his-tuygʻularni ham bildirishi mumkin (masalan, undovlar). Kelib chiqadiki, soʻz tushunchani ifodalaydi yoki his-tuygʻularni bildiradi. Bularning hammasi soʻzning maʼno tomonidir. Soʻz yakka holda bildirgan maʼnosidan tashqari, qoʻllanishda, nutq ichida koʻchgan maʼnoda ham ishlatilishi emotsional boʻyoqqa ega boʻlishi mumkin. Masalan: *bolam* soʻzi oʻrnida *boʻtam, qoʻzim, chirogʻim,* deyish, *bolasi koʻp* oʻrniga *joʻjasi koʻp, farzand* oʻrniga *tirnoq* (farzandga zor - tirnoqqa zor) deyish, *boʻtam, bolajonim, bolaginam, qizalogʻim, otajon, jon otam, jonim otam* kabi qoʻllashlar soʻzlarning emotsional boʻyogʻi hisoblansa, *Oh qanday goʻzal manzara, hah, hali oqibat shumi? O, u yurak, o u tilla bosh, (U.Nosir)* kabi gaplardagi undov soʻzlar turli xil emotsiyalarni (his-hayajon) ifodalagan.

2. Oʻzak. Morfema strukturasi jihatidan boʻlinmas holdagi soʻzning oʻzak bilan bir xil koʻrinishda kelishi bu elementlarning yaqin munosabatini koʻrsatadi. Ammo, shunday boʻlsa ham, ular bir-biriga teng hodisalar emas. Masalan, *temir- temirchi, oʻr-oʻroq, til – tilshunos, ish – ishla,* bunda *temir, oʻr, til, ish* soʻzlari nutqda boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi (*qiziq kitob, temir panjara, oʻzbek tili, ish boshlamoq*), ammo shu shakldagi *temirchi, kitobxon oʻroq, ishla, tilshunos* soʻzlaridagi oʻzaklar esa soʻzning bir elementi boʻlib, bunday xususiyatga ega emas. Soʻzning oʻrni bilan, morfemalarga boʻlinishi, morfemaning esa ajralmas element ekanligi, soʻzning grammatik jihatdan shakllangan bir butunlik boʻlib, aniq bir leksik-grammatik kategoriyaga – soʻz turkumiga kirishi, bunday turkumlarga ajralishining soʻzgagina xosligi kabi hodisalar oʻzak bilan soʻz orasidagi farqlardandir. Shuningdek, soʻz nutqda gap boʻlagi vazifasida keladi va oʻz maʼnosidan tashqari, turli xil qoʻshimcha

ma'nolarni ham ifodalaydi. Demak, morfema so'z ichida, so'z esa nutq ichida yashaydi.

Aytilgan fikrlarni yakunlab, o'zakka shunday ta'rif berish mumkin: o'zak so'zning qo'shimchalarni ajratgandan so'ng qoladigan, hozirgi tub leksik ma'noni yoki leksik ma'no asosida yotgan umumiy tushunchani ifodalaydigan eng kichik qismidir. U qo'shimchasi mavjud bo'lgan so'zlardagina ajratiladi.

2. **Affiksial morfema** (lotincha *affixus* – «bog'langan», - «biriktirilgan»). Qo'shimcha (affiks) mustaqil qo'llanmaydigan, bog'liq holda, o'zakka qo'shib keladigan, o'zakning leksik-grammatik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan har xil ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan morfemadir. Qo'shimcha o'zakning ma'nosiga yangi leksik belgi - modal ma'no yoki faqat grammatik ma'noda qo'llanadigan o'zak yonidagi yordamchi ma'nodir. Ko'rinadiki, qo'shimcha, birinchidan, o'zak ifodalaydigan tub leksik ma'noga yangi leksik belgi qo'shishi mumkin.

Masalan, *temirchi* so'zidagi *-chi* qo'shimchasi metallning bir turi ma'nosiga shu metall bilan shug'ullanuvchi shaxs belgisini qo'shadi. Bu belgi alohida leksik ma'noni tashkil etmasa ham, mavjud leksik ma'noga qo'shilgan yangi belgidir. Ikkinchidan, qo'shimcha o'zak ifodalagan ma'noga qo'shimcha grammatik ma'no qo'shishi mumkin. Masalan, *bolalar kitoblarini o'qidilar* gapida *bolalar* (ega), ko'plikda bo'lgani uchun *kitoblarini* (to'ldiruvchi) *o'qidilar* (kesim) ham ko'plikda kelgan. Bu o'rinda *-lar* qo'shimchasi, bir tomondan, narsaning ko'p sonli ekanligini (leksik belgi), ikkinchi tomondan esa, bu qo'shimcha gapdagi boshqa so'zning son jihatdan o'ziga mos bo'lishini talab qilgan.

Uchinchidan, affiks o'zak ifodalagan ma'noga faqat grammatik ma'no qo'shishi mumkin. Masalan, *kitob-ni, kitob-ning, kitob-dan, o'qidi-m, o'qidi-ng, o'qi-di* kabi.

To'rtinchidan, qo'shimcha o'zak yonida turadi. O'zicha o'zaksiz qo'llanmaydi. Va, nihoyat, beshinchidan, yakka holda ma'no xususiyati reallashmaydi. Qo'shimcha o'z ma'no xususiyatiga ko'ra o'zak morfemaga, ya'ni asosiy morfemaga tayanadi. Shuning uchun qo'shimcha ergash yoki yordamchi

morfema hisoblanadi. Soʻzning qismlari boʻlgan oʻzak bilan qoʻchimcha oʻziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Bular quyidagilar:

1. Oʻzak soʻzning tub maʼno yadrosini tashkil qiladi. Qoʻshimcha esa oʻzak morfemasiz leksik yoki grammatik maʼno ifodalamaydi, u nutqda oddiy tovushlar yigʻindisi boʻlib qoladi: *-chi, -li, -si, -g, -i, -lik, -gar, -chil, -ga (-gʻa, -qa, -ka)* kabi.

2. Oʻzak leksik maʼno tomonidan butun bir tub soʻzga nisbatlanishi mumkin. Masalan, *ot (liq), bosh (la), ish(chi)* soʻzlari *ot, bosh, ish* soʻzlariga nisbatlanishi mumkin. Shuning uchun bu oʻrinda oʻzakning maʼnosi butun soʻzning ham leksik maʼnosidir.

Oʻzakning maʼnosi har vaqt ham soʻzning maʼnosiga teng boʻlavermaydi. Yaʼni soʻz ifodalagan maʼno hamma vaqt oʻzak ifodalagan maʼnoga teng boʻlmaydi. Ayniqsa, soʻz yasovchi qoʻshimchalari boʻlgan soʻzlarning maʼnosi oʻzakning maʼnosiga tayansa ham, yangi maʼno boʻladi. Masalan, *ish-chi, temir-chi, til-shunos, ish-la, oq-la, bilim-li, paxta-kor* soʻzlarining maʼnolarini *temir, til, ish, oq, bil, paxta* oʻzaklarining maʼnolariga solishtirib koʻrsak, bir tomondan, ular orasida semantik farq borligini koʻramiz. Ikkinchi tomondan esa, oʻsha maʼnolar oʻzaklarning maʼnolari bilan ichki jihatdan bogʻlanganligini, undan kelib chiqqanligi sezilib turadi.

Qoʻshimchalar esa butun soʻzga nisbatlanmaydi. Baʼzan fonetik jihatdan butun soʻzga teng kelib qolishi mumkinday koʻrinsa ham, uni qoʻshimchani mustaqil soʻzga teng kelib qolishi deb tushunmaslik kerak. Masalan, *(iz) chil, mis (kar), oʻt (qiz), yoza(man), yoza(san), yoza(siz)* kabi soʻzlardagi qoʻshimchalar tovush tomonidagina soʻzga oʻxshashdir.

3. Oʻzak unlisiz boʻlmaydi. U fonetik jihatdan kamida bir boʻgʻinga toʻgʻri keladi. Masalan, *osh, ish, u, bu, shu, un, bor, kel, yoz* kabi. Qoʻshimchalar esa unlisiz ham boʻla beradi. Masalan, *(oʻqi)t, (ishla)sh, (ela)k, (yaltira)q, (tin)ch, (ishla)y* kabi.

4. Oʻzakning fonetik variantlari kamdan-kam boʻladi. Masalan, *yosh(lik), va (yash)a, ong(li) va ang(la), sariq va sargʻ(ay)* kabi. Qoʻshimchalarda esa fonetik variantlar nisbatan koʻproq uchraydi.

Masalan, *(turt)ki*, *(supur)gi*, *(chop)qi*, *(chol)g'i* yoki *(chol)g'u*; *(eg)ik*, *(sin)iq*, *(buz)uq*, *(tut)qin*, *(so'l)g'in*, *(tur)g'un*; *(o'yin)choq*, *(erin)chak*, *(sirg'an)chiq*, *(qizg'an)chiq* kabilar.

5. Soʻzning oʻzak va qoʻshimchalarga boʻlinishi maʼno jihatdan oʻzaro aloqador boʻlgan soʻzlarni bir-biriga solishtirib koʻrganda, ayniqsa, aniq ajralib turadi. Masalan, *suvli*, *suvsiz*, *suvchi*, *suvdon*, *suvkira* soʻzlari solishtirib qaralsa, ularda bir morfemaning aynan takrorlanganini koʻramiz. Bu morfema *suv* boʻlib, u oʻsha soʻzlarning umumiy oʻzagidir. Bir umumiy oʻzakka ega boʻlgan bunday soʻzlar *qarindosh* yoki *oʻzakdosh* soʻzlar deyiladi. Aksincha, soʻzning tuzilishida oʻzaklar har xil, qoʻshimchalar esa bir xil boʻlishi mumkin. Masalan, *temirchi*, *ishchi*, *traktorchi*, *baliqchi* (*qush*) *doirachi* kabi. Biroq bunday soʻzlar qarindosh soʻzlar deb aytilmaydi.

6. Nutqda ishlatilishi jihatidan qaraganda oʻzakka nisbatan qoʻshimcha koʻproq takrorlanadi. Masalan, *Qish boʻyi allaqaysi yerlarda junjib chiqqan qush zotlari – chumchuqlar, chittaklar, toʻrgʻaylar, saʼvalar... oʻz toʻplari bilan vijir-vijir, chugʻur-chugʻur sayrab kuladilar* (A.Qodiriy). Bu gapdagi *vijir* va *chugʻur* soʻzlarini hisobga olmaganda soʻzlarning birortasi ham takrorlangan emas. Vaholanki, *-lar* qoʻshimchasi 8 marta, *(i)b* qoʻshimchasi 2 marta, *-i* qoʻshimchasi 3 marta takrorlangan.

Affiksial morfemalarning xususiyatlari

Affiksial morfemalar maʼnosi va fazifasiga koʻra ikki turli boʻladi: **1) soʻz yasovchi qoʻshimchalar; 2) shakl yasovchi qoʻshimchalar.**

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar. Bu qoʻshimchalar turli soʻzlarga qoʻshilib, uning maʼnosi bilan bogʻlangan yangi soʻz hosil qiladi. Masalan, *-m* (*-im*, *-um*) qoʻshimchasi harakat va holat anglatgan *bilmoq*, *termoq*, *toʻplamoq*, *kechirmoq*, *tuzmoq* kabi feʼllardan narsalik maʼnosini, ish-harakat natijasini ifodalovchi ot yasashga xizmat qiladi: *bilim*, *terim*, *toʻplam*, *kechirim*, *tuzum* kabi.

Yasovchi qo‘shimchalar bir turkum doirasiga mansub yangi so‘z yasashga (*bola-lik, sir-dosh, olma-zor* – otdan ot yasalgan) va bir turkumdan boshqa turkum so‘zi yasashga xizmat qiladi: *suz-ma, qir-g‘ich, o‘s-ma, kul-gi, to‘sha-k* (fe‘ldan ot yasalgan), *ko‘z-la, varaq-la, zavq-lan, boy-i* (otdan fe‘l yasalgan), *kes-kin, chop-qir, och-iq* (fe‘ldan sifat yasalgan), *ko‘k-ar, keng-ay, yangi-la, oq-la* (sifatdan fe‘l yasalgan), *chirq-illa, shitir-la, gumbir-la*, (taqlidiy so‘zdan fe‘l yasalgan) kabi.

So‘zga birdan ortiq yasovchi qo‘shimcha qo‘shilishi bilan uning tarkibi murakkab qurilishga ega bo‘lib boradi: *bilimdonlik* so‘zi *bilimdon* yasash asosidan *-lik* qo‘shimchasi orqali yasalgan. *Bilimdon* so‘zi uchun esa *bilim* yasash asosi va *-don* yasash vositasi bo‘lib xizmat qilgan. *Bilim* so‘zi ham, o‘z navbatida, *-im* qo‘shimchasi orqali *bil* asosidan yasalgan.

Yasovchi qo‘shimchalarning so‘z yasash darajasi bir xil emas. Ayrim qo‘shimchalar juda ko‘p miqdorda yangi so‘zlar yasash uchun xizmat qilsa, ba’zilar miqdor jihatidan kamroq so‘z yasaydi yoki so‘z yasash xususiyatini hozir umuman yo‘qotgan. Yasovchi qo‘shimchalar shu jihatdan uch turga bo‘linadi: 1) *unumli qo‘shimchalar*; 2) *kamunum qo‘shimchalar*; 3) *unumsiz qo‘shimchalar*.

1. Juda ko‘p yangi so‘z yasashga xizmat qiluvchi qo‘shimchalar *unumli qo‘shimcha* deyiladi: *ish-chi, tarix-chi, traktor-chi, jang-chi, bo‘yoq-chi; aql-li, bola-li, g‘ayrat-li, yeyish-li; tuz-la, oq-la, joy-la; bo‘l-ma, mosla-ma, qatla-ma, bola-lik, yosh-lik, tinch-lik, do‘st-lik* kabi.

2. Kamroq so‘z yasash uchun xizmat qiluvchi qo‘shimchalar *kamunum qo‘shimcha* deyiladi: *taro-q, tirno-q; tosh-qin, yon-g‘in, qir-g‘in; mehnat-kash, chizma-kash; ek-in, yig‘-in, tug-un*.

3. Hozirgi o‘zbek tilida yangi so‘z yasash xususiyatini yo‘qotgan qo‘shimchalar *unumsiz qo‘shimcha* deyiladi. Bu qo‘shimchalar o‘zbek tilida ma’lum davrlarda yangi so‘zlar yasash uchun xizmat qilgan bo‘lsa ham, hozirgi vaqtda tilda sanoqli so‘zlar tarkibidagina saqlanib qolgan: *qoro-vul, dard-chil, ep-chil, yugur-dak, kekir-dak* kabilar.

Soʻz yasovchilarning asosiy qismini oʻzbek tilining oʻz qoʻshimchalari tashkil qiladi. Shu bilan birga, oʻzbek tilida boshqa tillardan oʻzlashgan yasovchilar ham qoʻllanadi; *-don, -dor, -kor, -zor, -shunos, ser-, no-* kabilar tojik tilidan oʻzlashgan. Bu yasovchilar dastlabki vaqtlarda tojik tilidan qabul qilingan soʻzlar tarkibida qoʻllangan boʻlib, keyinchalik soʻz yasash vositasi sifatida oʻzbek tilidagi soʻzlarga ham qoʻshilib, yangi soʻz yasash vazifasini oʻtay boshladi: *tuz-don, kul-don, salmoq-dor, olma-zor, uzum-zor, til-shunos, tuproq-shunos, paxta-kor, ser-suv, no-oʻrin* kabi.

Rus tilidan qabul qilingan *realist, redaksiya, student, aspirant, direktor* singari soʻzlar tarkibidagi *-ist, -izm, -tsiya, -ant (-ent), -tor* kabilar oʻzbek tilida soʻz yasovchi qoʻshimchalar qatoriga kiritilmaydi. Bunday soʻzlar oʻzbek tilida morfemalarga ajratilmaydi, balki yaxlit bir soʻz sifatida qaraladi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar. Bu qoʻshimchalar soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmaydi, yangi soʻz yasamaydi, balki shu soʻzning grammatik shaklini yasaydi, unga yangi grammatik maʼno qoʻshadi, kichraytirish, erkalash, takror, davomlilik kabi har xil qoʻshimcha maʼno anglatuvchi yoki soʻzning gapda biror vazifani bajarishga moslashgan shakllarini yasaydi. Masalan, *paxta-ning, paxta-dan, paxta-ni, paxta-ga; vatan-im, vatan-ing, vatan-i; kelgan-man, kelgan-san; oʻqi-di-m, oʻqi-di-ng; ikki-nchi, kel-ar, kel-ib; uy-cha, qush-cha, qoʻzi-choq, katta-gina* kabi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar oʻz xususiyatiga qarab ikki turga boʻlinadi: 1) *kategorial shakl yasovchi qoʻshimchalar*; 2) *nokategorial shakl yasovchi qoʻshimchalar*.

Kategorial shakl yasovchi qoʻshimchalar soʻzlarning oʻzgarishi bilan bogʻliq bir butun sistemani tashkil qilgan grammatik shakllarni hosil qiladi va ular maʼlum grammatik kategoriyalarga, paradigmalarga birlashadi. Jumladan, ot va otlashgan soʻzlarga xos grammatik son, egalik va kelishik shakllarini yasovchi qoʻshimchalar; feʼllarga xos shaxs-son shakllari, zamon shakllari va u bilan bogʻliq mayl shakllarini

yasovchi qo‘shimchalar kategorial shakl yasovchi qo‘shimchalarga kiradi.

Nokategorial shakl yasovchi qo‘shimchalar grammatik ma’no ifodalovchi shakl yasaydi, lekin bu qo‘shimchalar shakllar sistemasini – paradigmani hosil qilmaydi. Bular asosan quyidagilar:

1. Otlarda kichraytirish, erkalash, chegara kabi har xil ma’nolarni anglatuvchi shakl yasovchi qo‘shimchalar: *-cha, -loq, -chak, -choq, -gina, -gacha*: *uy-cha, bo‘ta-loq, qo‘zi-choq, kelin-chak, shahar-gacha* kabi.

2. Ot, sifat va ravishlarda modallik (*-gina*: *qiz-gina, yaxshigina, tez-gina*), sifatlarda belgining kuchsiz ekani kabi ma’nolarni anglatgan shakl yasovchilar *-ish, -(i)mtir*: *ko‘k-ish, ko‘k-imtir..*

3. Sonlarda donalik, chama, jamlovchi, tartib son turlarini yasovchi qo‘shimchalar: *-ta, -cha, -ov, -ala, -(i)nchi*: *ikki-ta, uch-ov, besh-ta-cha, uch-ala, to‘rt-inchi* kabi.

4. Fe’llarda harakatning takror, davom, kuchsizlanish kabi miqdor shakllari yoki biror vazifani bajarishga moslashgan sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarini yasovchi qo‘shimchalar: *-(i)msira, -(i)nqira, -gila, -gan, -(i)b, -gach, -moq*: *kul-imsira, qizar-inqira, yugur-gila, kel-gan, kel-ib, kel-gach, kel-moq* kabi.

Qo‘shimchalarning so‘zga qo‘shilish tartibida ma’lum qonuniyat bor. Ma’lumki, so‘z yasovchi qo‘shimchalar so‘zning material qismiga, leksik ma’no ifodalovchi qismiga kiradi. Shunga ko‘ra, tabiiy ravishda, bu turdagi qo‘shimchalar so‘zga shakl yasovchi qo‘shimchalardan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar, ishla-di, chiroyli-roq* va b.

Shakl yasovchi qo‘shimchalarning sintaktik munosabat ifodalamaydigan turi sintaktik munosabat ifodalaydigan turidan oldin qo‘shiladi: *ishchi-lar-ga, ishla-ma-di, ishla-yap-ti* kabi.

Demak, so‘zda so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimchani sintaktik munosabat ifodalamaydigan va bunday munosabatni ifodalaydigan turi qatnashganda, ularning qo‘shilish tartibi quyidagicha bo‘ladi: **o‘zak - so‘z yasovchi qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalamaydigan shakl yasovchi**

qo‘shimcha + sintaktik munosabat ifodalaydigan shakl yasovchi qo‘shimcha: *ish-chi-lar-ga, ish-la-yap-ti, paxta-kor+lar-imiz-ga, uqi-gan-man, yoz+ib-di.*

O‘zbek tilida qo‘shimchalar suffiks xarakterida bo‘ladi, ya’ni so‘zda o‘zakdan keyingi o‘rinda turadi: *ish-chi, qish-la, kuch-li, maktab-ni, bola-lar, ishla-sin, ishla-t-yap-man* kabi. Lekin boshqa tillardan kirib, o‘zlashib qolgan so‘zlarda o‘zak oldiga qo‘shiluvchi qo‘shimchalar (*prefikslar*) ham bor. Bular so‘z yasovchilar doirasidagina uchraydi: *ser-harakat, no’-o‘rin, ser-tashvish; ba-quvvat, be-nuqson, be-tashvish; anti-fashist, anti-demokratiya* kabi.

Qo‘shimchalar struktura jihatidan sodda yoki qo‘shma bo‘ladi. Masalan, *paxtakor, paxtadan* so‘zlaridagi *-kor* va *-dan* qo‘shimchalari sodda qo‘shimchalardir. Demak, sodda qo‘shimcha, hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan bir-butun yaxlit holda bo‘ladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar hozirda mustaqil qo‘shimcha sifatida qo‘llana oladigan ikki yoki undan ortiq qo‘shimchaning o‘zaro birikib, bir qo‘shimcha - bir morfema holiga kelishidan tug‘iladi. Masalan, *mo‘lchilik, odamgarchilik*. Hozirgi o‘zbek tilida *-chi, -lik* va *-gar* qo‘shimchalari so‘z yasash uchun xizmat qiladi, ya’ni ularning har biri alohida bir qo‘shimchadir (*suv-chi, do‘st-lik, zar-gar* kabi). Lekin *mo‘lchilik, odamgarchilik* so‘zlari tarkibidagi *-chilik* va *-garchilik* qo‘shimchalari yaxlitligicha bir qo‘shimcha hisoblanadi (ular qismlarga ajralmaydi). Shunki hozirgi o‘zbek tilida *mo‘lchi, odamgar* yoki *odamgarchi* so‘zlari yo‘q. Demak, birdan ortiq affiksial morfemaning o‘zaro birikib, bir butun holga kelishidan hosil bo‘lgan qo‘shimcha **qo‘shma qo‘shimcha** deyiladi.

Qo‘shma qo‘shimchalar vazifasi bir xil yoki har xil bo‘lgan qo‘shimchalarning birikuvidan hosil bo‘lishi mumkin. Masalan, *serobgarchilik* so‘zidagi *-garchilik* uchta so‘z yasovchi qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Zavqlanmoq* so‘zidagi *-lan* qo‘shimchasi bir so‘z yasovchi (*-la*) va bir shakl yasovchi (daraja yasovchi *-n*) qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan. *Kelmoqda* so‘zidagi *-moqda* qo‘shimchasi ikki shakl yasovchi (*-moq* va *-da*) qo‘shimchaning birikishidan hosil bo‘lgan.

Affikslarda shakl va ma'no munosabati

So'zlarda bo'lganidek, qo'shimchalarda ham shakl va ma'no munosabati asosida omonimiya, polisemiya, sinonimiya va antonimiya kabi hodisalar uchraydi.

Affiksial omonimiya. Shaklan bir xil bo'lib, ma'no jihatidan turlicha turkumlarga xos so'z yasovchi va shakl yasovchi affiks *omonim affiks* deyiladi. Ular shaklan bir xil bo'lsa ham, lekin ma'no jihatidan bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan boshqa-boshqa qo'shimcha hisoblanadi.

Affiksial omonimiya quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar o'zaro omonimlik munosabatida bo'ladi. So'z yasovchi qo'shimchalarning bir so'z turkumi doirasida omonimlik holatida bo'lishi juda kam uchraydi. Bu hodisa ko'pincha ikki, ba'zan uch so'z turkumi doirasida bo'ladi.

So'z yasovchi qo'shimchalarning omonimlik munosabatida bo'lishi quyidagicha:

a) *-k, -q (-ik, -iq, -uk, -oq): kura-k, tesh-ik, chiz-iq, yut-uq, yamo-q, tuz-oq, o'r-oq (ot); eg-ik, sin-iq, qo'rq-oq, yum-uq (sifat); ko'z-ik, kech-ik, yo'l-yo'liq (fe'l)* kabi;

b) *-gi (-ki, -qi); supur-gi, chop-qi, tep-ki (ot); kuz-gi, kech-ki, qish-ki (sifat)* kabi;

v) *-in, -un: ek-in, tug-un, yig'-in (ot); erk-in, yashir-in (sifat)* kabi;

g) *-lik; bola-lik, mustaqil-lik, paxtachi-lik, yaxshi-lik (ot); hafta-lik, kun-lik, tush-lik, buxoro-lik (sifat);*

d) *-qin, -g'in (-qun, -g'un); tosh-qin, yon-g'in, uch-qun (ot); yor-qin, oz-g'in, tur-g'un (sifat)* kabi;

e) *-don: tuz-don, kul-don, qalam-don (ot); bilim-don, gap-don, qadr-don (sifat)* kabi.

2. So'z yasovchi qo'shimcha bilan shakl yasovchi qo'shimcha omonimlik munosabatida bo'ladi:

a) –*chak, -choq, -chiq*: *kuyun-chak, maqtan-choq, sirg‘an-chiq* (sifat); *kelin-chak, toy-choq, qop-chiq* (otning kichraytish – erkalash shakli) kabi;

b) –*cha, -larcha, -lab*: *qisqa-cha, yashirin-cha, do‘st-larcha, mard-larcha, oy-lab, yil-lab* (ravish); *uy-cha, shahar-cha* (otning kichraytish shakli); *o‘n-larcha, yuz-lab, ming-lab* (son shakllari) kabi;

v) –*ma*; *gazla-ma, bos-ma, o‘s-ma* (ot) va *yasa-ma, tug‘-ma, qayril-ma* (qosh); *qaynat-ma* (*sho‘rva*) (sifat); *kel-ma, o‘qi-ma, bor-ma* (fe‘lning bo‘lishsiz shakli) kabi;

g) – (*a*)*r*: *ko‘k-ar, oq-ar* (sifatdan fe‘l yasalgan); *kel-ar, oq-ar* (*suv*), *ko‘r-ar ko‘z, bor-ar* (*yer*), (sifatdosh shakli) kabi;

d) –*siz*: *suv-siz, kuch-siz, poyon-siz* (sifat); *kela-siz, keta-siz, o‘qiy-siz, ishlayap-siz, o‘qigan-siz* (fe‘lning shaxs-son shakli) kabi;

e) –*i, (a)y*: *chang-i, boy-i, tinch-i, kuch-ay, keng-ay* (fe‘l yasovchi); *qishloq-(g‘)-i, maktab-i, kitob-i* (egalik shakli); *bor-ay, kel-ay, yoz-ay* (fe‘lning mayl shakli).

3. Shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro omonimlik munosabatida bo‘ladi:

a) –(*i*)*sh*: *oq-ish, ko‘k-ish, sarg‘-ish* (belgining kamligi shakli); *o‘qi-sh, bor-ish, yoz-ish* (harakat nomi shakli); *yozi-ish-di, ishla-sh-di, kul-ish-di* (fe‘lning birgalik daraja shakli) kabi;

b) –*m, -ng*: *uka-m, ota-m, uka-ng, ota-ng* (egalik shakli); *keldi-m, o‘qidi-m, keldi-ng, o‘qiding* (shaxs-son shakli) kabi.

Bu kabi omonimlik xususiyatiga ega bo‘lgan qo‘shimcha **omomorfema** ham deyiladi. Bunday til hodisasi affiksial o‘mo‘nimiya deyiladi.

Affiksial polisemiya. Yasovchi affiksning bir turkumga xos bo‘lgan xilma-xil ma‘noli so‘z yasash hodisasi affiksial polisemiya deyiladi: *tort-ma, bo‘l-ma, bostir-ma* (joy oti); *isit-ma, terla-ma, yozish-ma* (mavhum oti); *sur-ma, qatla-ma* (narsa oti) kabi. –*ma* qo‘shimchasi yordamida yasalgan bu so‘zlarning hammasi *narsalik* ma‘nosini anglatadi. Ular anglatgan ma‘nodagi farq esa qo‘shimcha orqali emas, balki yasash asosi orqali aniqlanadi. Shuning uchun

bunday xususiyatga ega bo'lgan qo'shimcha *polisemantik qo'shimcha*, bunday til hodisasi esa *affiksal polisemiya* deyiladi.

Quyidagi qo'shimchalar polisemantik xususiyatga ega:

1) –*gi, -g'i (-ki, -qi)*: *supur-gi, chop-qi* (narsa oti), *sev-gi, sez-gi, kul-gi* (mavhum ot) kabi;

2) –*lik*: *pillachi-lik, o'qituvchi-lik, uchuvchi-lik, adabiyotshunos-lik, o'lkashunos-lik, jamiyatshunos-lik* (kasb, hunar, soha oti); *yaxshi-lik, manman-lik, bola-lik, o'smir-lik, yosh-lik* (belgi, holat nomi); *tepa-lik, jar-lik, past-lik, do'ng-lik* (joy, makon oti) kabi.

Polisemantik qo'shimcha bir turkumga tegishli har xil ma'noli so'z yasashiga qaramay bir necha qo'shimcha emas, balki har xil o'zakka qo'shilib, turli xil ma'no ifodalaydigan birgina qo'shimcha hisoblanadi.

Demak, qo'shimchalardagi omonimiya va polisemiya hodisalari qo'shimchanning qanday yasash asoslariga qo'shilishi, yasama so'zning leksik va grammatik ma'nolari kabilarga qarab aniqlanadi.

Affiksal sinonimiya. Shaklan har xil bo'lib, bir-biriga o'xshash yoki juda yaqin ma'no bildiruvchi qo'shimcha *sinonim affiks*, bu hodisa esa *affiksal sinonimiya* deyiladi. Affiksal sinonimiya, asosan, bir xil so'z turkumi doirasida sodir bo'ladi. Qo'shimchalardagi sinonimiya hodisasi boshqa-boshqa qo'shimchalarning so'z yasash asosiga qo'shilishi natijasida yuz beradi. Masalan, *o'rin-siz* va *no-o'rin*, *g'ayrat-li* va *ser-g'ayrat*, *suvl-li* va *ser-suv*.

Tilda sinonim qo'shimchalar so'z yasovchilarning o'zaro va shakl yasovchilarning o'zaro ma'nodosh bo'lib kelishi asosida (*o'zgar-t* va *o'zgar-tir*, *to'l-dir* va *to'l-g'iz*, *oq-ish-oq-imtir*, *oq-roq*, *ayt-ing-lar-ayt-ingiz*, *unum-li-unum-dor*, *pul-li-pul-dor* kabi), shuningdek, o'zbek tili qo'shimchalari bilan boshqa tillardan qabul qilingan qo'shimchalarning ma'nodoshlik xususiyatiga ega bo'lishi natijasida (*adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*, *g'ubor-siz* va *be-g'ubor* kabi) kelib chiqadi. Sinonim qo'shimchalarning turli asoslarga qo'shilib so'z yasash darajasi ham bir xil emas. Jumladan,

mahsuldor *-chi* qo‘shimchasi turli ma‘no anglatgan shaxs oti yasagani holda, uning sinonimi sifatida kelgan *-shunos* qo‘shimchasi ma‘lum asoslargagina qo‘shilib shunday otlar yasaydi. Shuningdek, *-shunos* qo‘shimchasi qo‘shilgan barcha asoslarga *-chi* qo‘shimchasi ham bir xilda qo‘shila olmaydi. Qiyoslang: *adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*, *tarix-chi* va *tarix-shunos*, lekin *bo‘yoq-chi*, *xizmat-chi* (*-shunos* qo‘shimchasini qo‘shib bo‘lmaydi), *sharq-shunos*, *tuproq-shunos*, *o‘lka-shunos* (*-chi* qo‘shimchasi qo‘shilmaydi) kabi so‘zlarda bu qo‘shimchalarni almashtirib qo‘llab bo‘lmaydi.

Sinonimiya quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. *-chi* qo‘shimchasi tojik tilidan qabul qilingan *-shunos*, *-kor*, *-kash* kabi qo‘shimchalar bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *til-chi* va *til-shunos* *adabiyot-chi* va *adabiyot-shunos*; *qasos-chi* – *qasos-kor*, *childirma-chi* – *childirma-kash* kabi.

2. *-li* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *-kor*, *-dor*, *ba-*, *-ser* kabi yasovchilar bilan sinonimlik holatida bo‘ladi: *itoat-li* va *itoat-kor*, (*-go‘y*) *bayroq-li* va *bayroq-dor*, *suv-li* va *ser-suv*, *tashvish-li* va *ser-tashvish*, *davlat-li* va *ba-davlat*, *tartib-li* va *ba-tartib* kabi.

3. *-siz* qo‘shimchasi tojik tilidan o‘zlashgan *be-*, *no-* qo‘shimchalari bilan sinonimlik munosabatda bo‘ladi: *g‘ubor-siz* va *be-g‘ubor*, *xabar-siz* va *be-xabar*, *umid-siz* va *no-umid*, *o‘rin-siz* va *no-o‘rin* kabi.

Affiksal antonimiya. Qo‘shimchalarning qarama-qarshi ma‘no bildirish hodisasi *affiksal antonimiya* deyiladi. Antonim affikslar o‘zbek tilida uncha ko‘p emas. Masalan: Sifat yasovchi – *li* va *-siz*, *-li* va *be-*, *-li* va *no-*, *-siz* va *-dor*, *-siz* va *ser-* kabi qo‘shimchalar qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar yasaydi: *kuch-li-kuch-siz*, *o‘rin-li-o‘rinsiz*, *odob-li-odob-siz*; *baraka-li-be-baraka*; *nuqson-li-be-nuqson*; *foyda-li-be-foyda*; *o‘rin-l=no-o‘rin*, *jo‘ya-li-no-jo‘ya*; *insof-li-no-insof*; *pul-siz-pul-dor*, *xabar-siz-xabar-dor*; *go‘sh-t-siz-ser-go‘sh-t*, *farzand-siz-ser-farzand* kabi.

Affiksal pleonazm. Affiksatsiyaning asosiy xususiyatlaridan biri bir so‘zda bir xil affiksning birdan ortiq bo‘lmasligidir. Lekin

bu holatning ham o‘z aniq sabablariga ko‘ra chekinishlari - affikslarning takrorlanishi uchrab turadi, ya’ni *affiksial pleonazm* hodisasi sodir bo‘ladi. *Pleonazm* – yunoncha «pleonasmos – ortiqchalik» ma’nosini ifodalaydi. Bir so‘zda ma’nolari bir xil yoki yaqin bo‘lgan affikslarning takrorlanishi (ikki, ba’zan uch) *affiksial pleonazm* deyiladi.

So‘zda takrorlanib keladigan bunday affikslar har xil ko‘rinishga ega bo‘ladi: bir affiksning aynan o‘zi takrorlanadi yoki tashqi shakli har xil bo‘lgan – sinonim affikslar takrorlanadi: *ayt-ingiz-lar, ish-da-ligim-da, bir-i-si, sing(i)l-i-si* kabi. Shuningdek, til birliklari (so‘zlar) ham semantik jihatdan takror holda qo‘llanadi: *bosh-oyoq sarpo* birikmasidagi «*sarpo*» so‘zi ham «*bosh-oyoq*» ma’nosini ifodalaydi. Yoki *pulsirot ko‘prigi* birikmasidagi «*pul*» so‘zi «*ko‘prik*» ma’nosini bildiradi.

So‘zning morfema tarkibidagi o‘zgarishlar

Tilning boshqa hodisalarida bo‘lgani kabi tarixiy taraqqiyot jarayonida so‘zlarning morfema tarkibi ham o‘zgarishi mumkin. Masalan, *ayt* fe’li hozirgi tilda morfemalarga ajralmaydi, lekin u aslida ikki morfemadan tashkil topgan bo‘lib, qadimda uning *ay* elementi o‘zak bo‘lgan (ya’ni hozirgi *aytdi* fe’li qadimda *aydi* shaklida bo‘lgan). Demak, *t* elementi aslida shu o‘zakka qo‘shilgan affiksial morfemadir: *ay-t (ay-it) – ayt*. Shuningdek, *art* fe’li ham *ari* o‘zagidan hosil bo‘lgan (*ari*: yo‘qolmoq, yo‘q bo‘lmoq - ketmoq). Masalan, *ko‘ylakning kiri aridi, kalla solgan joydan it arimas* (maqol), *ari-t*. Bu o‘rinda *t* elementi orqali o‘timsiz fe’ldan o‘timli fe’l yasalgan. Solishtiring: *kir aridi – kirni aritdi, chang aridi – changni aritdi* (tozaladi). Ko‘rinadiki, so‘z tarkibidagi bu o‘zgarishda fonetik hodisaning (*i* tushgan) roli bor.

Odatda, so‘zlarni morfemalarga ajratishda, asosan, uning adabiy tilda anglatgan ma’nolari va grammatik xususiyatlari

hisobga olinadi, ya'ni so'zlarning tub – yasamaligi ularning hozirgi kunda qanday o'qilishiga qarab belgilanadi. Ba'zi so'zlar qadimda yasalgan bo'lsa ham, bora-bora turli sabablar natijasida ularning bu holati yo'qolgan. Ya'ni ularning yasalganligi sezilmay qolib, ular ajralmas bir so'zga aylangan. Masalan, yasama so'z tub so'zga aylangan: *ko'rpacha* (aslida *ko'rpa-cha*); *ko'mir* (aslida *ko'm-ir* yoki *kuy-mir* – *kuyadigan, yonadigan*) *yaxshi* (aslida *yoqmoq* fe'lidan), *chaqirim* (aslida *chaqir-im*).

So'zning morfem tarkibidagi bu tarixiy o'zgarish, ya'ni bir necha qismli so'zning ajralmas bir bo'lakka aylanishi soddalanish deyiladi.

Soddalanish natijasida yasama so'z tub so'zga aylanadi, morfemalarning soni kamayadi. Soddalanish hodisasi qo'shimchalarda ham uchraydi. Masalan, fe'l yasovchi *-da* (tarixiy) (aslida *-la* qo'shimchasining varianti) va ot yasovchi (keng ma'noda) *-sh* qo'shimchalarining birikuvidan (*da-sh, dosh*) hosil bo'lgan. Bu qo'shma qo'shimcha keyinchalik tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum sabablar bilan bir sodda qo'shimchaga aylangan (*qo'l-dash* – *qo'ldosh*; *yo'l-dosh, saf-dosh, qurol-dosh*) kabi. Bunday soddalanish qo'shma so'zlarda ham bo'lishi mumkin. Masalan, *tog' olcha* (asli *tog'-olucha*); *sakson* (asli *sakkiz-o'n*) *to'qson* (asli *to'qqiz o'n*); *odamovi* (asli *odam-yovi*); *Shovot* (asli *Shoh Obod*); *Shobboz* (asli *shoh Abbos*); *bosvoldi* - *qovun turi* (asli *bosib oldi*).

Soddalanish hodisasining quyidagi sabablari mavjud:

1. **Fonetik sabab.** So'z strukturasi yuz bergan fonetik hodisa sababli o'zak morfema bilan affiksial morfema o'rtasidagi aloqa sezilarsiz holga keladi. Masalan, *qattiq* so'zi aslida *qot* (*qotmoq*) o'zagiga *-iq* qo'shimchasining qo'shilishidan yasalgan. Ammo *qot* va *qattiq* so'zlarida *o* va *a* tovushlari orasidagi farq, shuningdek, *qattiq* so'zida bir *t* tovushining orttirilishi bu so'zning *qot* so'zidagi aloqasini sezilarsiz holga keltirib qo'ygan. Natijada *qattiq* so'zi morfemalarga ajralmaydigan bo'lib qolgan. Shuningdek, hozirgi o'zbek tilidagi *sovchi* so'zi *-chi* qo'shimchasi orqali *sav* so'zidan (*sav* o'g'uzcha «so'z» demakdir) yasalgan bo'lib, tovush o'zgarishi

(a-o) va ma'no taraqqiyoti natijasida tub so'z holiga kelib qolgan. Yana misollar: *bu kun – bugun, sez-seskanmoq, ters-teskari, past-ay-pasaymoq, sust-ay-susaymoq* va boshqalar.

2. **Grammatik sabab.** So'z tarkibida yuz bergan grammatik o'zgarish sababli yordamchi so'z qo'shimchaga aylanadi yoki birdan ortiq shakl yasovchi qo'shimchalar bir qo'shimcha holiga kelib qoladi. Masalan, *boryapti, ishlayapti* so'zlaridagi *-yap* qo'shimchasi aslida *yot* ko'makchi fe'lining ravishdosh shaklidan kelib chiqqan. Solishtiring: *o'qib yotibdi - o'qiyapti, -yotib//-yatip> -yap, ishlab yotibdi – ishlayapti*; shuningdek, *ukamniki, maktabniki* so'zlaridagi *-niki* qo'shimchasi tarixan mustaqil *-ni* va *-ki* qo'shimchalaridan iborat bo'lgan.

3. **Leksik – semantik sabab.** So'z tarkibidagi semantik aloqaning yo'qolganligi sababli o'zakning ma'nosi bilan undan yasalib chiqqan so'zning ma'nosi orasidagi bog'lanish yo'qoladi. Masalan, *qishloq* (aslida *qish-la-q* - qishlanadigan joy); *yurak* (*yurak*: «doim yurib turadigan»); *sholcha* (*shol* bilan *sholcha* ma'nolari bugungi kunda bog'lanmaydi); *pichoq* (*pich-bich* o'zagidan, «kesadigan» *bich* so'zi qadimda umuman kesish ma'nosida qo'llangan); *ovloq* (aslida *ov-la-q* - ov qiladigan joy) ma'nolarida qo'llangan: *bosh-boshq, qop-qopchiq* so'zlari ham shunday.

Morfologik qayta bo'linish

So'zning morfemalarga bo'linishi, morfemalar orasidagi chegara – ajralish o'rni tarixiy taraqqiyot natijasida o'zgarishi ham mumkin. Masalan, *ular* olmoshi hozirgi o'zbek tilda *u-lar* shaklida ajraladi, lekin qo'shimchaning boshidagi *-l* tovushi aslida o'zaknikidir. *U* olmoshi aslida *ul* shaklida bo'lgan. Demak, bu so'z *ul-ar – ular* shakliga o'tgan bo'lib, o'zakning bir tovushi qo'shimchaga o'tgan, o'zak morfema qisqargan, affiksial morfema kengaygan (solishtiring: *ul-ning; ul-ni, ul-ga, ul-da, ul-dan* va boshqalar).

Soʻzning morfemalarga ajralishidagi bunday tarixiy oʻzgarish – soʻzdagi morfemalar tarkibidagi ajralish chegarasining oʻzgarishi – morfologik qayta boʻlinish deyiladi.

Morfologik qayta boʻlinish fonetik hodisa bilan ham bogʻliq. Yaʼni bir morfemaning qoʻshimcha qoʻshilishi bilan fonetik jihatdan boshqa tushga kirishi natijasida soʻzlar 2 xil variantda boʻlib, birining boshqasidan tugʻilishini koʻrsatadi. Masalan, *sana – sanoq, etak-etagi, kurak-kuragi, qishloq-qishlogʻi, yoʻnalish-joʻnalish* kabi.

Morfologiya bilan bogʻliq boʻlgan tovush hodisalari, hozirgi davrda, tilshunoslikdagi maxsus taʼlimot sifatida *morfonologi-yada* (fonomorfonologiya) oʻrganiladi. Morfologiya soʻzdagi maʼnoli qismlarni, soʻzning leksik-grammatik tomonlarini tekshirsa, *morfonologiya* esa bularning (morfema va soʻzlarning) fonologik jihatdan shakllanishidagi qonuniyatlarni tekshiradi: ularning fonetik qiyofasi, morfemalarning qoʻshilishida, soʻz tarkibida uchraydigan fonetik variantlarning, har xilliklarning paydo boʻlishdagi qonuniyatlar (*yoʻq-yogʻi, bor-yogʻi, buyur-uq-buyruq*) morfemalarning chegarasida va qoʻshilayotgan morfemalarning oʻz ichida, qoʻshilish natijasida boʻladigan fonetik hodisalarni tekshiradi: bunday hodisalar quyidagi koʻrinishlarda boʻladi: *bagʻir-bagʻri, buyur-buyruq, tani-tanuv, yoʻq-yoʻgʻi, koʻngil-koʻngli, qishloq-qishlogʻi, ayir-ayrim*.

Soʻzdagi fonetik oʻzgarishlar yana quyidagi holatlarda sodir boʻladi.

1. Tovush almashinishi natijasida: a) unilarning almashinishi: *a–o (ishla–ishlov, qishla-qishlov, soʻra-soʻroq)*.

2. Unlining choʻzilishi natijasida: *o-o (jon–jo:n, mador-mado:rim, yor–yo: -rim)*.

3. Tovushlarning tushishi natijasida: 1) unilarning tushishi: (*buyur-buyruq, ulugʻ-ulkan, sariq-sargʻay, oʻyin-oʻyna, oʻrin-oʻrni*); 2) undoshlarning tushishi: (*qochqoq-qochoq, qayyerda?-qayerda?, pastay-pasay, tupuruk-tupuk*) kabi.

4. Tovushlarning ikkilanishi natijasida: (*isi-issiq, sasi-sassiq, maza-mazza, boshiga-boshshiga, achi-achchiq*).

5. Tovush orttirish: (*xato-xatoying, imzo-imzoying, parvo-parvoying, singli-singlisi*) kabi.

6. Tovushlarning o‘rin almashinishi: (*yog‘-mur-yomg‘ir, tuproq-turpoq, to‘rg‘a- to‘g‘ra, o‘shxaydi- o‘xshaydi (shevada), surpa- supra*).

So‘zning tuzilishiga ko‘ra turlari

So‘zlar tuzilishi jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) *sodda so‘zlar*; 2) *qo‘shma so‘zlar*; 3) *juft so‘zlar*; 4) *takroriy so‘zlar*; 5) *qisqartma so‘zlar*.

1. Tarkibida bitta o‘zak morfemasi bo‘lgan so‘z *sodda so‘z* deyiladi. Masalan, *ish, ishla, ishchi, ishchan, kitob, kitoblar, kitobga, kitobni, kitobning* kabi.

Sodda so‘z tub va yasama bo‘ladi. Tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lmagan so‘z *tub so‘z* deyiladi. Masalan, *paxtaning, paxtadan, daraxt, daraxtlar, shahar, shaharlar, shaharning* kabi.

Tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha qatnashgan so‘zlar *yasama so‘z* deyiladi. Masalan, *paxtazor, olmazor, do‘stlik, ishla, oqla, kursdosh, chiroyli, bilimli* kabi.

2. Grammatik tobelik munosabatlari asosida birikkan yoki bu munosabat aniq anglashilmaydigan ikki yoki undan ortiq so‘z yoki so‘z shakllardan tashkil topib bir urg‘uga birlashadigan va bir tushunchani ifodalaydigan so‘z *qo‘shma so‘z* deyiladi: *belbog‘, mehmondo‘st, yeryong‘oq, Beshqayrag‘och, uchburchak, rahmdil, sohibjamol, o‘zbilarmon* kabi.

Qo‘shma so‘zlarning leksik va grammatik ma‘nolari ayrim holda ham, butunlikka nisbatan ham izohlanishi mumkin bo‘lgan, ayrim mustaqil tushunchalarga osonlik bilan ajraluvchi bitta murakkab tushunchani ifodalaydigan va gapda bitta gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan *murakkab so‘z* deb nomlanuvchi turi ham mavjud. Masalan, *jigarrang, to‘q qizil, bir yuz to‘qson besh, qo‘lqop, o‘qib chiqmoq* kabi.

3. Ikki mustaqil so‘zni teng grammatik munosabatlar asosida yonma-yon keltirish orqali tuzilgan so‘zlar *juft so‘z* deyiladi.

Masalan, *tog'-tosh*, *ota-ona*, *uy-ro'zg'or*, *qovun-tarvuz*, *go'sht-yog'*, *oshna-og'ayni*, *asta-sekin*, *uch-to'rt*, *besh-olti*, *borish-kelish*, *aka-uka*, *tun-kun* va boshqalar.

Juft soʻzlarning qismlari oʻz xarakteriga koʻra har xil boʻladi: 1) har ikki element ham yakka holda ayrim ma'no bera oladigan mustaqil soʻz boʻladi: *soch-soqol*, *osh-suv*, *er-suv*, *qo'l-oyoq*, *bosh-oyoq* (*sarpo*); 2) bir element (odatda keyingisi) bugungi tilda ayrim qoʻllanmaydi, yakka holda ma'no ifodalamaydi: *kiyim-kechak*, *ko'cha-ko'y*, *bozor-o'char*; 3) har ikki qism ham yakka holda qoʻllanmaydi, faqat juftlashib keladi: *g'idi-bidi*, *chirtin-pirtin* (*chirt-pirt*), *ikir-chikir* kabi.

Juft soʻzlarni hosil qiluvchi qismlari semantik jihatdan bir necha xil boʻladi: a) bir turdagi, yaqin narsalarning nomlari: *mosh-guruch*, *arpa-bug'doy*, *qosh-qovoq*, *qosh-ko'z*, *oltin-kumush*, *qovun-tarvuz* kabi. b) sinonim soʻzlar: *kuch-quvvat*, *asta-sekin*, *keksa-qari*; v) butun va boʻlak nomlari: *oy-kun*, *vaqt-soat*, *tog'-tosh*; g) antonim soʻzlar: *kecha-kunduz*, *yaxshi-yomon*, *katta-kichik*, *kelish-ketish*, *yosh-qari*, *baland-past* kabi.

Juft soʻzlarning asosiy semantik xususiyati umumlashtirish, jamlik ma'nolarini ifodalashdan iborat.

4. Soʻzni takrorlash orqali hosil qilingan yangi shakldagi soʻz *takror soʻz* deyiladi. Takror ikki xil boʻladi: 1) toʻla takror – *katta-katta*, *baland-baland*, *qator-qator*, *kim-kim*, *shu-shu*, *qop-qop*, *tog'-tog'*, *mashina-mashina* kabi; 2) qisqa takror – *kap-katta*, *yam-yashil*, *ko'm-ko'k*, *bo'm-bo'sh*, *suv-puv*, *choy-poy*, *non-pon* va boshqalar. Takror soʻzlar asosan ta'kidlash, ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

5. Nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turg'un soʻz birikmalarini turli xil usullar bilan qisqartirish natijasida hosil qilingan soʻz *qisqartma soʻz* deyiladi. Qisqartma soʻzlar soʻzlarning bosh tovushlaridan GES, BMT, AQSh, XXR, TDPU birinchi soʻzning bosh qismi, keyingi soʻzlarning esa birinchi tovushlaridan (ToshMI, OʻzMU, Oʻz); soʻzlarning bosh qismlaridan (Toshunivermag, Oʻzdavnashr) hosil qilinadi.

SO‘Z YASALISHI

Har bir tilning so‘zlari, leksikasi doim harakatda bo‘lib, natijada, uning tarkibi turli-tuman o‘zgarishlarga uchraydi: ba’zi so‘zlar eskirib, faol qo‘llanishdan chiqadi, yoki qo‘llanishi chegaralanib, bora-bora iste’moldan qoladi; yangi so‘zlar paydo bo‘lib, ular leksikani to‘ldiradi; ayrim so‘zlarning ma’nolarida o‘zgarish yuz beradi va boshqalar.

Leksikadagi taraqqiyotning eng asosiy yo‘llari boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish va so‘z yasashdir.

So‘z o‘zlashtirish deganda bir tildan ikkinchi bir tilga bevosita leksema olish tushuniladi. So‘z o‘zlashtirish so‘z yasashga nisbatan ancha faol hisoblanadi, chunki so‘z o‘zlashtirish so‘z yasashga nisbatan oson kechadi. So‘z o‘zlashtirishning qonun-qoidalari

tilshunoslikning leksikologiya bo'limida o'rganiladi. So'z yasalishi esa tilshunoslikning alohida bo'limi bo'lib, u ikki xil ma'noda qo'llanadi: 1) *umuman yangi leksik ma'noli so'z hosil qilish*; 2) *tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni o'rganuvchi* bo'limini bildiradi.

So'z yasalishi, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin yangi leksik ma'noli so'z hosil qilishdir. Masalan, *ish-chi* (-chi qo'shimchasi bilan yasalgan), *gulbeor* (2 yasovchi asosning birikuvidan yasalgan) va boshqalar.

So'z yasalishi tilshunoslikning ayrim bir bo'limi sifatida so'zlarning yasalishini (yasama so'z), yangi leksik birlik hosil qilishning qonun-qoidalarini, vositalarini, so'z yasalishi strukturasi (tarkibini) tekshiradi. **Demak, bu sohaning ob'yekti yasama so'zdir.**

So'zni leksikologiya ham, grammatika ham tekshiradi. Lekin bu ikki xil tekshirish bir-biridan ma'lum belgilari bilan farq qiladi. Leksikologiya so'zning semantik strukturasi, ularning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini, so'zlarning o'z yoki o'zlashgan so'z ekanini, so'zlarning emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lishi kabi masalalarni o'rganadi. Grammatika esa so'zning shaklan o'zgarishlarini, so'z qo'shilishining, so'z birikmalarining turli ko'rinishlarini, gap va uning turlarini o'rganadi. Demak, so'z yasalishining o'z ob'yekti bor.

Hozirgi o'zbek tilida yasama so'zlar miqdori lug'at boyligining katta qismini tashkil qiladi. Bu yasalmalar hosil bo'lishiga ko'ra ***tarixiy (diaxron) va hozirgi (sinxron)*** yasalishga aloqador bo'lishi mumkin. So'z yasalishining tahlilida bu ikki hodisani farqlash lozim.

So'z yasalishi ***hozirgi (sinxron)*** aspektga tayanadi. Bunda til taraqqiyotining ma'lum bir davri ko'zda tutiladi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek tili. Bunda yasama so'zning qismlari o'rtasidagi munosabat jonli bo'ladi, ya'ni so'zning ma'nosini qismlarning ma'no munosabati bilan asoslash mumkin bo'ladi. Masalan, *o'r-im, ter-im, temir-chi, doira-chi, bilim-li, aql-li, randa-la, egov-la* va boshqalar.

Tarixiy (diaxron) yasalishda esa yasama soʻzning maʼnosi va shu maʼnoning ifodalanish usulini qismlarning maʼno munosabatlari orqali asoslab boʻlmaydi. Bu maʼno maxsus tekshirishlar orqali aniqlanadi. Masalan, *oʻt-loq, tosh-loq, qum-loq, qish-loq, ov-loq* soʻzlari koʻrinishidan oʻxshash. Bularning hammasi aslida oʻrin maʼnosini ifodalovchi *-loq* qoʻshimchasi orqali yasalgan. Ammo dastlabki uch soʻz yasama sanalib, morfemalarga ajraladi (*oʻt-loq - oʻtli, oʻt koʻp joy, tosh-loq – toshli, tosh koʻp joy, qum-loq - qumli, qum koʻp joy*). Keyingi ikkitasi (*qishloq, ovloq*) bunday qismlarga ajralmaydi, chunki bularda qismlarning semantik munosabati sezilmaydigan boʻlib qolgan. Yaʼni *qishloq* soʻzi fasl bildiruvchi *qish* soʻzi bilan bogʻlanmaydi (*qish-la-q* «*qishda yashaydigan joy*»), *ovloq* soʻzi endi «*ov joyi, ov qilinadigan joy*» maʼnosida emas, balki maʼnosi oʻzgarib «*xilvat joy*» degan maʼnoni bildiradi.

Hozirgi (sinxron) soʻz yasalishida kamida ikkita yasovchi komponent (qism) qatnashadi. Bulardan hech boʻlmaganda bittasi mustaqil maʼnoli (narsa, belgi, harakat va sh.k.) boʻladi. Yasama soʻzni yuzaga keltiruvchi bu qismlar *yasovchilar*, ularning oʻzaro munosabatidan (birikishidan) hosil boʻlgan birlik *yasalma* (yasama soʻz) deyiladi.

Yasalmaning yuzaga kelishida qatnashuvchi mustaqil maʼnoli qism **yasovchi asos** (yasalmaning asosi) hisoblanadi. Bunday asos sodda yasama soʻzda bitta, qoʻshma soʻzda birdan ortiq boʻladi: *ishchi: ish – yasovchi asos, -chi – yasovchi qoʻshimcha, ishchi – yasalma; toshkoʻmir: yasovchi asos – tosh va koʻmir, toshkoʻmir – yasalma.*

Yasama soʻz quyidagi qonuniyatlarga asoslanadi.

1. Agar soʻz tarkibida, ikki yasovchi qism qatnashmasa, garchi bu soʻz tarkibida yasovchi qoʻshimcha yoki mustaqil maʼnoli qism boʻlsa-da, shuningdek, soʻzning maʼnosi bilan soʻz yasalishining maʼlum tipi oʻrtasida aloqadorlik sezilsa-da, bu soʻz yasama soʻz boʻla olmaydi. Masalan, *qattiq, yumshoq, silliq* soʻzlariga eʼtibor bering. Bulardan *yumshoq* soʻzi *yumsha* feʼliga *-q* qoʻshimchasining qoʻshilishidan hosil boʻlganini sezish qiyin emas

(-q qo‘shimchasining ta‘sirida fe‘l oxiridagi **a** tovushi **o** tovushiga o‘tgan: *yumsha-q - yumshoq*). Shuningdek, *yumshoq* so‘zi bildirgan ma‘noni *yumsha* va *-q* yasovchilari ma‘nosi bilan asoslash mumkin: *-q* qo‘shimchasi narsaning fe‘l anglatgan harakat natijasi sifatidagi belgisini bildiradi: *yig‘-iq, qis-iq, yop-iq, yirt-iq* kabi.

Qattiq so‘zi ham aslida xuddi *yumshoq* so‘zi tipida yasalgan. Buni *yumshoq* so‘zi bildirgan ma‘noning *yumshash* harakati bilan bog‘liqligi, *qattiq* so‘zi bildirgan ma‘noning qotish harakati bilan bog‘liqligidan va ikkalasida ham bir qo‘shimchaning mavjudligidan sezib olish mumkin. Lekin yuz bergan fonetik o‘zgarish *qattiq* so‘zning *qot* fe‘li bilan bog‘lanishini juda xiralashtirib, sezilmas darajaga keltirib qo‘ygan. Shuning uchun bu so‘zni qismlarga ajratib bo‘lmaydi.

Silliq so‘zi ham shu tipda yasalgan. Lekin yasamalilik bu so‘zda deyarli sezilmaydi. Shunki hozirgi o‘zbek tilida «sathini ravon qilish» ma‘nosidagi *sili* (yoki «*sil*») fe‘li yo‘q.

Demak, hozirgi so‘z yasalishi nuqtai nazaridan *yumshoq, iliq, ochiq* kabilar yasama so‘z. Lekin *suyuq, silliq, quyuyq* so‘zlari yasama so‘z emas.

2. Ba‘zi so‘zlarda affiks qismi borligi sezilib turadi, hatto, uni boshqa qo‘shimcha bilan almashtirish ham mumkin. Bu hol mazkur so‘zning aslida yasama bo‘lganini juda aniq ko‘rsatadi: *tirik, tiril*. Lekin bularda ham mustaqil ma‘noli qism (yasovchi asos) bo‘lgani bilan ularni yasama so‘z hisoblab bo‘lmaydi.

Xullas, u yoki bu so‘zning tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lsa, hatto bu qo‘shimcha bir necha so‘zlar tarkibida uchrasa ham, lekin so‘z tarkibida mustaqil ma‘noli komponent (yasovchi asos) qatnashmasa, bunday so‘zlarni yasama so‘z deb bo‘lmaydi. Ularning yasamaligi yo tarixiy nuqtai nazardan yoki boshqa til nuqtai nazaridan bo‘ladi. Masalan, *g‘ovla, emakla, o‘dag‘ayla, tarashla* so‘zlaridagi **-la** affiksining fe‘l yasovchi affiksligi aniq. Demak, bu so‘zlar tarixan yasama fe‘l. *Mashinist, egoist, maishiy, moddiy, siyosiy* so‘zlardagi **-ist, -iy** ham so‘z yasovchi affiks. Lekin bularda ham mustaqil ma‘noli komponent (yasovchi asos) yo‘q, shuning uchun yasovchi qismlarga bo‘linmaydi. Demak, yasama

soʻz emas. Bularning yasama soʻz ekani qaysi tildan oʻzlashgan boʻlsa, oʻsha til nuqtai nazaridagina boʻlishi mumkin.

3. Biror soʻz tarkibida mustaqil maʼnoli qism boʻlsa ham, lekin undan qolgan qismning maʼno va vazifasi shu soʻz doirasida uqilmasligi (bilinmasligi) mumkin: *koʻchmanchi, tiqmachiq, boʻgʻiz, beldamcha, zarurat, poʻstloq, quloqchin, qoldiq, bosqich, shaxsiyat, shodiyona, qoʻnalgʻa, biror* (biron) va b. Bular ham mustaqil maʼnoli qism borligi sezilib tursa-da, lekin undan qolgan qismning soʻz yasovchi ekani sezilmaydi, shuning uchun bunday soʻzlar ham hozirgi soʻz yasalishi nuqtai nazaridan yasama soʻz hisoblanmaydi, yasovchi qismlarga boʻlinmaydi.

4. Baʼzi soʻzlar tarkibida mustaqil maʼnoli qism va yasovchi affiks borligi sezilsa-da, bu soʻzning maʼnosini uning qismlari maʼnosi bilan asoslab, izohlab boʻlmaydi: *beozor, oqliq, sholcha, qishloq, ovloq* kabilar. Bunday soʻzlarni ham hozirgi soʻz yasalishi nuqtai nazaridan yasama soʻz deb boʻlmaydi.

Demak, maʼlum bir soʻzning tarkibida mustaqil maʼnoli qism yoki yasovchi affiksning, yoki har ikkisinin borligi sezilib tursa-da, lekin bu soʻzning maʼnosini ajralishi mumkindek koʻringan qismlar maʼnosi bilan asoslab boʻlmasa, bunday soʻz hozirgi soʻz yasalishiga kirmaydi. Bunday soʻzlar yasovchi qismlarga boʻlinmaydi (bular ham yasovchi asos+yasovchi affiks yoki yasovchi asos+yasovchi asos holati boʻlmaydi), ularda soddalashish yuz bergan.

Xullas, hozirgi soʻz yasalishida ikki yasovchi qismning qatnashuvi, bulardan esa kamida bittasi mustaqil maʼnoli boʻlishi shart. Yasama soʻzning (yasalmaning) maʼnosi ana shu yasovchi komponentlarning maʼno munosabatiga asoslangan boʻladi: *ter-im*; *ter* – yasovchi asos, **-im** - yasovchi affiks; *belbogʻli*: *belbogʻ* - yasovchi asos, **-li** yasovchi affiks va b.

OʻZBEK TILIDA SOʻZ YASALISHI USULLARI

O‘zbek tilida so‘z yasashning vositalari har xil bo‘lib, uning turlari shunday ko‘rinishlarga ega: 1) *fonetik usul*; 2) *semantik usul*; 3) *affiksatsiya (morfologik) usuli*; 4) *kompozitsiya (sintaktik) usuli*.

1. Fonetik usul. Bu usul bilan so‘z yasash 2 hodisani ko‘zda tutadi: 1) so‘zning tarkibida fonetik o‘zgarish (tovush o‘zgarishi) qilish orqali yangi so‘z hosil qilish. Masalan, *bo‘r-bo‘z*, *tog‘-tosh*, *ko‘z-ko‘rmoq*, *tosh-tish* (qattqlik belgisi asosida);

2) urg‘uning o‘rnini o‘zgartirish bilan yangi so‘z yasash. Masalan, *yangi* (sifat), *yangi* (ravish), *hozir* (ravish) - *hozir* (tayyor), *tugma* (ot), *tugma* (fe‘l), *akademik* (unvon) – *akademik* (nashr turi).

2. Semantik usul. Leksik – semantik yo‘l bilan so‘z yasash so‘z ma‘nosining o‘zgarishi, ma‘noning ko‘chishi orqali yangi ma‘noli so‘zning yuzaga kelishidir.

Semantik yoki leksik-semantik usul yordamida so‘z yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim ma‘nolar orasidagi bog‘lanishlarning yo‘qolib ketishi, so‘zning ayrim shakllarida yangi leksik ma‘noning yuzaga kelishi kabi hodisalar bilan bog‘liq. Bunday hodisa tilning ko‘p yillar davomida rivojlanishi natijasida asta-sekin yuzaga keladi: **bo‘z I**-gazlama, ip gazlama, bo‘z. Masalan: *Arqog‘ini ko‘rib, bo‘zini ol, Onasini ko‘rib, qizini ol. (Maqol)*; **bo‘z II** –ko‘kka moyil oq rang. Masalan: *Safidan adashgan bo‘z turna bo‘zlar. (A.Suyun)*; **bo‘z III** – ekin ekishga yaroqli, lekin uzoq vaqt ishlanmay, ekilmay yotgan yer. Masalan: *Poylab dehqon yo‘lini, bo‘rsillaydi bo‘z tuproq. (A.Suyunov)*; **bo‘z IV** – turmush tajribasiga ega bo‘lmagan, xom bola, o‘smir. Masalan: *Ko‘pchiligimiz jang ko‘rmagan bo‘z yigit edik. (B.Imomov)*. *Suluv qizing bor bo‘lsa, bo‘z bolaga yoqarsan. («Sharq yulduzi»)*; **bo‘z V** - o‘tsimon cho‘l o‘simligi- chalov. Masalan: *Sarhovuz betini chalov bosgan. (S.Siyoyev)*; **bo‘z VI** - qattiq, uvvos yig‘i. Masalan: *Unutmoq ham shunchami, Dunyo to‘ldi bo‘zimga (M.Yusuf)*. Quyidagi so‘z ma‘nolari ham xuddi shunday hodisa tufayli yuzaga kelgan: *yupqa* (qalin emas), (*yupqa qog‘oz-sifat*) - *yupqa* -ovqatning nomi (ot); *ko‘k* (rang) - *ko‘k*

(osmon) - *ko 'k* (rezavor) - *ko 'k* (tikishning bir turi); *kun* (sutkaning bir qismi) – *kun* (quyosh, planeta).

Semantik usul bilan yasalgan soʻzlar bir turkum doirasida *ko 'k* (osmon) *ko 'k* (rezavor); *bo 'z* (gazlama) – *bo 'z* (oʻtsimon choʻl oʻsimligi) va ot hamda boshqa - boshqa soʻz turkumlariga tegishli boʻlishi mumkin: *yupqa*-sifat, *yupqa* – ot, *ko 'k* (rang) *ko 'k* (osmon) *bo 'z* – ot (gazlama), *bo 'z* - sifat (boʻz bola) kabi.

3. **Affiksatsiya usuli.** Hozirgi oʻzbek tilida soʻz yasashining keng qoʻllaniladigan eng unumli, yetakchi turi **affiksatsiya usulidir**. Asosga qoʻshilib, shu asosning maʼnosi bilan bogʻliq boʻlgan, ammo yangi bir leksik maʼnodagi soʻz hosil qilishda ishtirok etadigan affiks **soʻz yasovchi affiks** (qoʻshimcha) deyiladi. Yangi leksik maʼnoli soʻz hosil qilishning yetakchi vositasi boʻlgan affiksatsiya oʻzbek tilida **suffiksatsiya** xarakterida boʻladi, yaʼni yasovchi qoʻshimchalar yasovchi asosning oxiriga qoʻshiladi. Masalan, *terim-chi*, *olma-zor*, *til-shunos*, *oq-la*, *ish-la*, *bilim-li*, *intizom-li* kabi. Qisman soʻz yasashda boshqa tillardan (asosan tojik tilidan) kirgan old qoʻshimchalar (prefikslar) ham qoʻllanadi. Masalan, *ba-quvvat*, *bar-vaqt*, *be-baho*, *no-oʻrin*, *be-oʻxshov*, *be-vafo*, *ser-hosil* kabi. Bunday yasash asosan sifat turkumida uchraydi.

Soʻz yasovchi affikslar koʻpincha bir turkumdagi soʻzdan boshqa bir turkumga kiradigan yangi leksik birlik yasaydi. Masalan, *yoz*, *qish* – ot, *yozgi*, *qishki* – sifat; *ish*, *arra* – ot; *ishla*, *arrala*- feʼl; *oq*, *yaxshi*-sifat, *oqla*, *yaxshila* – feʼl; *supur*, *oʻr*-feʼl, *supur-gi*, *oʻr-oq*-ot kabi.

Baʼzan soʻz yasovchi affiks bir turkumning oʻziga xos boʻlgan soʻz yasashi mumkin. Bu koʻproq ot turkumiga xos. Masalan, *ish-ish-chi*, *temir-temir-chi*, *arava-arava-kash* (-soz); *qum-qum-loq*, *tosh-tosh-loq*, *oʻrik-oʻrik-zor*, *til-til -shunos*, *adabiyot-adabiyot-shunos*, *oʻzbek-Oʻzbek-iston* kabi.

Soʻz yasovchi affikslar nutqda qoʻllanishi darajasiga koʻra *unumli*, *kam unum* va *unumsiz* affikslarga boʻlinadi.

Koʻplab yangi soʻzlar yasash uchun xizmat qiladigan affiks **unumli yasovchi** deyiladi. Masalan, *ish-chi*, *xizmat-chi*, *ov-chi*,

a'lo-chi, mosla-ma, qaynat-ma, yasa-ma, ko'rgaz-ma, tinch-lik, yaxshi-lik, katta-lik, kul-gi, turt-ki, supur-gi, qish-ki, ish-la, arra-la, oq-la, bosh-la, yaxshi-la, tarash-la kabi.

Soʻz yasashda kam qatnashadigan affiks *kam unum* yasovchi deyiladi. Masalan: *oʻr-oq, taro-q, bosh-oq, mehnat-kash, arava-kash, suz-gich, qir-gʻich, yigʻ-im, musobaqa-dosh* kabi.

Hozir yangi birlik hosil qilmaydigan affiks unumsiz **yasovchi** deyiladi. Unumsiz affikslar odatda bir necha soʻzdagina mavjud boʻladi. Masalan: *qop-agʻon, chop-agʻon, sez-gir, kes-kir, ish-chan, uyat-chan, san-a, kes-kin*.

Affiksoidlar. Affikslarning tugʻilishida shunday hol ham uchraydi: baʼzi soʻzlar affiks funksiyasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib yetmagan boʻladi. Bular **affiksoid** sanaladi. Masalan, *bu uyda toʻrt xona bor – biz ishxonada uchrashdik*. Koʻrinadiki, *xona* elementi oʻrni bilan soʻz boʻlib ham qoʻllanadi, affiks boʻlib ham qoʻllanadi (keyingi holda oʻrin bildiradigan affiksga juda yaqin keladi). U bir oʻrinda oʻzak morfema, boshqa oʻrinda – ergash morfema vazifasida keladi: *molxona, muzxona* (chogʻishtiring: *muzlik*); *somonxona* (*oʻtinxona, maktabxona* (shevalarda: *maktab* soʻzidagi *–ma* elementining oʻrin maʼnosi oʻzbek tilida uqilmaydi: bu struktura oʻzbek tiliga yot, shuning uchun *–xona* morfemasi qoʻshilgan, kitob soʻzi bilan bogʻliq), *sartaroshxona* qiyoslang: (*sartaroshlik*). *Jon* elementi ham shunday: *jonim otam = otajonim, jon qizlar = qizlarjon, jon bolam = jonim bolam, bolajonim, jonginam = bolajonginam* kabi. Oʻzbek tilida affiksoidlar (ular soʻz-affiks=soʻz deb ham yuritiladi) kam uchraydi.

4. Kompozitsiya usuli. Kompozitsiya yoʻli bilan soʻz yasash birdan ortiq yasovchi asosni maʼno va mazmun jihatidan biriktirib, yangi leksik birlik - qoʻshma soʻz hosil qilishdir. Qoʻshma soʻzning sodda soʻzdan farqi shundaki, sodda soʻzda mustaqil maʼnoli qism bitta. Qoʻshma soʻzda esa bittadan ortiq boʻladi. Soʻz yasashning bu turi oʻzbek tilida eng faol usullaridan hisoblanadi. Masalan, *gulbeor, yeryongʻoq, uchburchak* kabi. Qoʻshma soʻz bir butun leksik maʼno – bir murakkab tushuncha va yaxlit shakllanish –

grammatik tushunchaning ham yaxlitligi, fonetik butunlik bilan xarakterlanadi. Demak, u bir soʻzdir. Qoʻshma soʻzning qismlari orasida grammatik aloqa boʻlmaydi. Ammo semantik aloqa bor. U har qanday soʻz birikmasida, gapda bir sintaktik vazifa bajaradi. Qoʻshma soʻzning asosiy qismi ikki komponentdan iborat boʻladi. Qoʻshma soʻzlar ot, sifat, son, ravish va qisman feʼllarda keng tarqalgan. Masalan: *oqqush, beshbarmoq, uchburchak, urtoʻqmoq, belbogʻ, bilaguzuk* (ot); *mehmon-doʻst, shifobaxsh, jigarrang* (sifat); *qaror qilmoq, ado etmoq, qoʻl qoʻymoq* (feʼl); *hech qachon, bir lahza, bir zum, bir nafas* (ravish).

Agar ikki yoki undan ortiq mustaqil maʼnoli morfemadan tashkil topgan qoʻshma soʻzning biror komponenti (morfemasi) hozirgi oʻzbek tilida mustaqil maʼnosini yoʻqotgan boʻlsa, bu qoʻshma soʻz qoʻshma soʻzlik xususiyatini yoʻqotadi – sodda soʻzga aylanadi. Shuningdek, mustaqil soʻz bilan koʻmakchi (asosan koʻmakchi feʼl) soʻzning birikuvi ham qoʻshma soʻz emas. Bunday qoʻshilmalar analitik shakl deyiladi. Masalan, *qalam bilan, ukam uchun, oʻqib chiqmoq, yoza boshlamoq, koʻrib qolmoq, berib kelmoq* kabi (Bu haqda feʼlning analitik shakli qismiga qarang). Shuningdek, *kechqurun, zararkunanda, odamshavanda, dardisar, astoydil* kabi soʻzlar aslida qoʻshma soʻz boʻlgan boʻlsa ham, hozirda sodda soʻz hisoblanadi.

Qoʻshma soʻz bilan soʻz birikmasining shaklan oʻxshash tomonlari bor. Ammo ular orasida ham farq bor. Ular quyidagilar:

a) qoʻshma soʻzning qismlari morfema, soʻz birikmasining qismlari esa soʻz boʻladi;

b) qoʻshma soʻzning qismlari yaxlitligicha bir leksik maʼno ifodalaydi, soʻz birikmasining qismlari alohida-alohida leksik maʼno ifodalaydi;

v) qoʻshma soʻzning qismlari orasida sintaktik aloqa boʻlmaydi, soʻz birikmasining qismlari orasida sintaktik aloqa boʻladi *tuyaqush, oybolta, xushfeʼl, qoʻziqorin-qoʻshma soʻz, qush qanoti, oy yorugʻi, asalari uyasi, qora portfelli* (yigit), *chust doʻppili* (bola), *oʻn qavatli* (bino)-soʻz birikmasi;

g) qo'shma so'z qismlari o'z mustaqilligini (qisman yoki to'laligicha) yo'qotadi, so'z birikmasining qismlari esa o'z mustaqilligini saqlaydi;

d) qo'shma so'z qismlari yaxlit bir savolga javob bo'ladi, so'z birikmasi qismlari alohida savolga javob bo'ladi va bir gap bo'lagi vazifasida keladi.

Davrlar o'tishi bilan ayrim so'z birikmalari bir so'zga (qo'shma so'zga) aylanishi mumkin. Bunda so'z birikmasi bir ma'no – leksik ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi, birikma qismlari orasidagi sintaktik aloqa yo'qoladi. Natijada aslida so'z birikmasi bo'lgan birlik qo'shma so'zga aylanadi. Bu jarayon tilshunoslikda **sintaktik-leksik** usul bilan so'z yasalishi deb yuritiladi. Masalan, *qashqargul, tokqaychi, mingboshi, yurtboshi, yengiltabiat, kaltafahm, o'zbilarmonlik baribir (bari-ega – bir- kesim)*. Sintaktik – leksik usul bilan so'z yasash tarixiy (diaxron) yasalish hisoblanadi.

SO'Z YASALISH TARKIBI

So'zning yasalish tarkibi so'zning morfem tarkibidan ham, so'zning morfologik tarkibidan ham farq qiladi.

So'zni morfem tarkibiga ko'ra tahlil qilinganda, uning (so'zning) umuman tarkibi – morfemalari - ma'noli qismlari aniqlanadi. Masalan: *ter-im-chi-lar, o'qi- t-uv-chi-lik-ni, paxta-zor-lar-ning* kabi.

So'zning morfologik tarkibi tahlil qilinganda esa, uning (so'zning) shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita ajratiladi. Bu vositalar esa so'z tarkibida ikkatadan oshmaydi: *shakl yasovchi asos, shakl yasovchi affiks*. Masalan: *paxtakorlarning* so'zining shakl yasovchi asosi *paxtakorlar*, shakl yasovchi affiksi –**ning**, *paxtakorlar* so'zining shakl yasovchi asosi – *paxtakor*, shakl yasovchi affiksi –*lar*, *paxtakor* - so'z.

Soʻz yasash tarkibida esa *soʻz yasovchi asos* va *soʻz yasovchi affiks* ajratiladi. Yaʼni soʻzda yasovchi qismlar ham ikkitadan oshmaydi (garchi soʻz tarkibida birdan ortiq oʻzak va soʻz yasaydigan birdan ortiq affiks boʻlsa-da). Masalan, *bilimdonlik* soʻzining soʻz yasovchi asosi *bilimdon*, soʻz yasovchi affiksi *-lik*, *bilimdon* soʻzining soʻz yasovchi asosi *bilim*, soʻz yasovchi affiksi *-don*, *bilim* soʻzining soʻz yasovchi asosi *-bil*, soʻz yasovchi affiksi *-im*.

Yasama soʻzning asosi (soʻz yasalish asosi) qoʻshma soʻz yoki soʻz birikmasiga teng boʻlishi mumkin. Bunday holatda ham yasovchi qismlar ikkitadan oshmaydi. Masalan, *belbogʻli* soʻzining yasovchi asosi – *belbogʻ*, yasovchi affiks *-li*; *besh qavatli (bino)* yasovchi asos – *besh qavat*, yasovchi affiks – *li*; *ikki xonali (uy)* – *ikki xona* – yasovchi asos, *-li* yasovchi affiks. Ammo yasovchi affiks qatnashmagan qoʻshma soʻzlarda yasovchi qismlarning hammasi **yasovchi asos** deb yuritiladi. Masalan, *toshkoʻmir tosh* – yasovchi asos, *koʻmir* – yasovchi asos - *toshkoʻmir* – yasalma; *oqqush* - *oq* - yasovchi asos, *qush* – yasovchi asos - *oqqush* – yasalma kabi.

Soʻzning yasalish tarkibini aniqlashda faqat yasama soʻzlar (sodda yasama va qoʻshma soʻzlar) tahlil qilinadi. Yaʼni sodda tub soʻzlar eʼtibordan chetda qoladi. Bunday soʻzlar soʻzning morfem va morfologik strukturasi koʻra tahlil etiladi. Boshqacha aytganda, soʻzning yasama qismigina tahlil etiladi. Masalan, *oʻquvchilarning* soʻzining *oʻquvchi* qismi, *olmazorlar* soʻzining *olmazor* qismi, *tinchlikni* soʻzining *tinchlik* qismi va boshqalar.

Soʻz tarkibida morfemalarni toʻgʻri ajratish yasash asosining va yasovchi vositaning tarkibini, chegarasini toʻgʻri hisobga olish katta ahamiyatga ega. Masalan, *gulchilik*, *temirchilik*, *baliqchilik* kabi yasama leksemalarda *gulchi*, *temirchi*, *baliqchi* yasash asosi hisoblanadi. Ammo *koʻpchilik*, *ozchilik*, *dehqonchilik*, *yogʻingarchilik* kabilarda esa yasash asosi *koʻp*, *oz*, *dehqon*, *yogʻin* leksemalaridir. Shunki oʻzbek tilida *koʻpchi*, *ozchi*, *dehqonchi*, *yogʻingar* shaklidagi leksemalar yoʻq. Demak, bu oʻrinda shu

soʻzlar tarkibidagi *-chilik,- garchilik* qismlari yasovchi affikslar hisoblanadi.

TAHLIL NAMUNASI:

1. Morfem struktura tahlili (Soʻzning eng kichik maʼnoli qismlari va ularning turlari aniqlanadi).

1) *terimchilarni*:

ter=oʻzak, *-im*=s.yas.aff., *-chi*=soʻz yas.aff., *-lar*=kat.shak. yas.aff., *-ni*= kat.shak. yas.aff;

2) *baliqchilikdan*:

baliq= oʻzak, *-chi* =soʻz yas.aff., *-lik*= kat.shak. yas.aff., *-dan*= kat.shak. yas.aff;

3) *toʻqimachilikni*:

toʻqi= oʻzak, *-ma*=soʻz yas.aff., *-chi* =soʻz yas.aff., *-lik*=soʻz yas.aff., *-ni* = kat.shak. yas.aff;

4) *dehqonchilikda*:

dehqon= oʻzak, *-chilik* =soʻz yas. aff., *- da* =kat. shakl yas. aff;

5) *koʻpchilikning*:

koʻp = oʻzak, *-chilik* =soʻz yas. aff., *-ning* =kat. shakl yas.aff;

6) *Mirzachoʻllik*:

Mirza = oʻzak, *choʻl* = oʻzak, *-lik* soʻz yas. aff;

7) *Kattaqoʻrgʻondan*:

Katta = oʻzak, *qoʻrgʻon*= oʻzak, *dan* =kat. shakl yas. aff;

8) *ishlagan*:

ish= oʻzak; *-la* = soʻz yas.aff., *- gan*=nok. shakl yas.aff.

2. Soʻz yasalish strukturasi tahlili: (yasalmani hosil qiluvchi qismlar ajratiladi).

1) *temir*:

temir soʻz;

2) *temirchi*:

temir= yasovchi asos, *-chi* =yasovchi affiks
(*temirchi*=yasalma);

3) *temirchilik*:

temirchi=yasovchi asos, *-lik* =yasovchi affiks (*temirchilik* = yasalma);

4) *kimyogar*:

kimyo =yasovchi asos, *-gar* =yasovchi affiks (*kimyogar*=yasalma);

5) *kimyogarchilik*:

kimyogar =yasovchi asos, *-chilik* =yasovchi affiks (*kimyogarchilik* =yasalma);

6) *o'rtoqchilik*:

o'rtoq=yasovchi asos, *-chilik* =yasovchi affiks, (*o'rtoqchilik*= yasalma);

7) *Yangiyo'l*:

Yangi=yasovchi asos, *yo'l*=yasovchi asos, (*Yangiyo'l* = yasalma);

8) *noo'rin*:

no=yasovchi affiks, *-o'rin*= yasovchi asos, (*noo'rin*= yasalma);

9) *serhosil*:

ser=yasovchi affiks, *-hosil*= yasovchi asos, (*serhosil* = yasalma);

10) *serma'noli*:

serma'no= yasovchi asos, *-li*=yasovchi affiks, (*serma'noli* = yasalma);

3. Morfologik struktura tahlili: (so'zshakl hosil qiluvchi qismlar ajratiladi).

1) *ishlar*:

ish=shakl yasovchi asos, *-lar*=shakl yasovchi affiks, (*ishlar* =so'z shakl);

2) *ishchilar*:

ishchi=shakl yasovchi asos, *-lar*=shakl yasovchi affiks (*ishchilar*= so'zshakl);

3) *ishchilarni*:

ishchilar =shakl yasovchi asos, *-ni* =shakl yasovchi affiks, (*ishchilarni*= so'zshakl);

4) *ishchilarimizning*:

ishchilarimiz=shakl yasovchi asos, *-ning* =shakl yasovchi affiks (*ishchilarimizning* = so‘zshakl).

Eslatma. Agar leksemaning tarkibida yasovchi qism qatnashmasa, u “so‘z” termini bilan nomlanadi.

So‘z yasash asoslari

So‘zshakl tarkibida leksik ma’no anglatuvchi qism bilan grammatik ma’no bildiruvchi qism farqlanadi. So‘zshaklning leksik ma’no bildiruvchi qismi *leksema* deyiladi. Leksema grammatik ma’no ifodalovchi qism, shuningdek, so‘z yasovchi qo‘shilishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yasash asosi bo‘lib kelgan leksema tub yoki yasama bo‘ladi. Tub leksema tarkibida yasovchi affiks bo‘lmaydi: *ish-lar-im*, *bil-a-man*, *o‘qi-di-m*, *sez-gan-san* kabi so‘zlarning *ish*, *bil*, *o‘qi*, *sez* qismi tub bo‘lib, o‘zakka teng keladi.

Yasama leksema esa tub leksemaga yasovchi affiks qo‘shilishidan yoki birdan ortiq leksemaning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: *ish-chi-larga*, *bil-im-larni*, *sez-gir*, *zamon-dosh-larim*, *chim-qirqar*, *sho‘r-quduq* kabi.

Yasama leksema ma’noli qismlarga bo‘linadi, chunki tilda yasama leksema bilan yonma-yon tub leksema ham mavjud bo‘ladi. Jumladan, *shaharlik*, *ishchan*, *kitobxon*, *bugungi*, *ko‘kar* kabi yasama leksemalar ma’noli qismlarga – morfemalarga bo‘linadi. Shunki hozirgi o‘zbek tilida bu yasalmalarning hosil bo‘lishiga asos bo‘lgan *shahar*, *ish*, *kitob*, *bugun*, *ko‘k* kabi leksemalar ham ishlatiladi.

Tilda leksema iste’moldan tushib qolsa yoki uning yasama leksema bilan aloqasi, bog‘liqligi yo‘qolsa, yasama leksemaning morfemalarga bo‘linish xususiyati ham yo‘qoladi, natijada yasama leksema tub leksemaga aylanadi.

Tub leksemalar bilan uzviy aloqada bo‘lgan yasama leksemalar tilda ikki holatda – mustaqil ishlatiladigan leksema sifatida ham, affiks yoki boshqa leksema bilan birgalikda, bog‘liq holda ham mavjud bo‘ladi. Jumladan, *yo‘ldosh*, *go‘zallik*, *tutqich*, *devoriy*

kabilar yasama leksemdir. Ular hozirgi o‘zbek tilida mustaqil ishlatiladigan *yo‘l, go‘zal, tut, devor* kabi tub leksemalardan yasalgan. *Yuksak, yuksal* kabilar ham yasama leksema, lekin ular tarkibidagi *yuk, yuksa* qismlari hozirgi tilda mustaqil ishlatilmaydi, balki bog‘liq asos tarzida mavjud. (tarixiy yasaliş).

Tub leksema bilan yasama leksema faqat morfologik jihatdangina emas, balki leksik ma‘no anglatishi tomonidan ham bir-biridan farq qiladi. Tub leksemaning ma‘nosi bevosita shu leksemaning o‘ziga asoslanadi. Yasama leksemaning ma‘nosi esa uning tarkibidagi qismlarning – yasovchi asos va yasash vositasining ma‘nolari orqali yuzaga chiqadi. Masalan, *daraxt, suv, paxta, tuz, qo‘l* kabi tub leksemalar borliqdagi narsalarni bevosita, to‘g‘ridan-to‘g‘ri anglatadi, ular shu narsalarning tildagi shartli atamasi hisoblanadi. *Daraxtzor, suvchi, paxtakor, tuzdon, qo‘lqop* singari yasama leksemalarning ma‘nosi esa tarkibidagi qismlar ma‘nosiga asoslanadi, shular orqali anglashiladi: *daraxtzor* – «*daraxt ko‘p bo‘lgan joy*»; *suvchi*- «sug‘orish, suv berish bilan shug‘ullanuvchi shaxs»; *paxtakor* – «paxta etishtirish bilan shug‘ullanuvchi shaxs»; *tuzdon* – «tuz solib qo‘yishga mo‘ljallangan idish»; *qo‘lqop* – «qo‘lga kiyish uchun mo‘ljallangan narsa» kabi.

Yasash asosi bo‘lib tub leksema ham, yasama leksema ham xizmat qiladi. Masalan, *terim, bilim, yig‘im, o‘rim* otlari uchun yasash asosi bo‘lib tub fe‘l leksemalar xizmat qilgan, *terimchi, bilimdon, gulchilik* kabi yasama otlarda *terim, bilim, gulchi* yasama leksemalari yasash asosi bo‘lib kelgan, *terimchilik, bilimdonlik, to‘qimachilik, og‘machilik* kabi yasama otlarda esa *terimchi, bilimdon, to‘qimachi, og‘machi* yasama leksemalari yasash asosi vazifasida kelgan.

So‘z tarkibidagi morfemalarni to‘g‘ri ajratish yasash asosining va yasovchi vositaning tarkibini, chegarasini to‘g‘ri hisobga olish katta ahamiyatga ega. Jumladan, *gulchilik, uzumchilik, baliqchilik* kabi yasama leksemalarda *gulchi, musiqachi, baliqchi* leksemalari yasash asosi hisoblanadi. *Ko‘pchilik, ozchilik, dehqonchilik*

kabilarda esa yasash asosi *ko‘p, oz, dehqon* leksemalaridir, chunki tilda *ko‘pchi, ozchi, dehqonchi* shaklidagi leksemalar yo‘q.

Yasama leksema tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma bo‘ladi.

Sodda leksema tub leksemaga leksema yasovchi affiks qo‘shilishi bilan yasaladi: *bola-lik, ish-la, dars-lik, terim-chi* kabi.

Qo‘shma leksema ikki va undan ortiq leksemaning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: *Mirza-cho‘l, karnay-gul, anjir-shaftoli, otash-qalb, ko‘k-sulton, tuya-qush* kabi.

So‘z turkumlarida so‘z yasalishi

So‘z yasalishi hodisasi mustaqil so‘z turkumlariga xos bo‘lsa ham, lekin so‘z yasashning biror usuli bilan yangi so‘z hosil qilish so‘z turkumlarining barchasi uchun birdek emas. Masalan, hozirgi o‘zbek tilida eng mahsuldor usul – affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan so‘z yasash ot, sifat, fe‘l va ravish turkumlari uchun xarakterlidir. Son turkumida esa affiksatsiya usuli bilan ham, kompozitsiya usuli bilan ham miqdor bildiruvchi yangi so‘z (yangi son) yasalmaydi. Sonlarga qo‘shiluvchi **-(i)nchi** (*uchinchi, beshinchi, ikkinchi*), **-ta** (*ikkita, uchta, beshta*) kabi affikslar yangi miqdor bildiruvchi son hosil qilmaydi, balki son (miqdor) tushunchasini o‘zgartmagan holda, unga tartib, dona kabi ma’nolar qo‘shadi, xolos: *O‘n besh, besh yuz, besh yuz ming, besh yuz million, o‘n ming, o‘n besh ming* kabilarda har bir so‘z (son) o‘z ma’nosida qatnashadi, ular birikib yangi bir so‘z (son)ni hosil qilmaydi.

Olmoshlar boshqa turkumga oid so‘zlar o‘rnida qo‘llanuvchi, umumiylik xususiyatiga ega so‘zlar bo‘lganidan yangi so‘z yasalish hodisasi bu turkumda deyarli yo‘q darajadadir.

OT YASALISHI

Hozirgi o‘zbek tilining lug‘at tarkibida ot turkumi juda ko‘p so‘zlarni birlashtiradi. Boshqa so‘z turkumlariga nisbatan ot turkumining yangi so‘zlar bilan boyib borishi ancha faol va

uzluksiz davom etadi. Ot turkumining boyib borishi o‘zbek tilining asosan o‘z ichki vositalari asosida, shuningdek, boshqa tillarning ta’sirida sodir bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek tilida otlar quyidagi usullar bilan yasaladi: 1) *affiksatsiya usuli*, 2) *kompozitsiya usuli*. Bular so‘z yasashning faol usullari hisoblanadi. Bulardan tashqari, qisman fonetik usul va semantik usul bilan yasalgan otlar ham bor.

Affiksatsiya usuli bilan ot yasalishi

Affiksatsiya usulida yasovchi asosga maxsus affiks qo‘shish orqali ot hosil qilinadi. Bu usul hozirgi o‘zbek tilida ot yasalishining eng faol, eng mahsuldor usullaridan biri hisoblanadi. Affiksatsiya usuli bilan ot yasashda ot, fe’l, sifat, ravish va boshqa turkum so‘zlari asos bo‘lib xizmat qiladi. Shunga ko‘ra bu otlar uch turga bo‘linadi: 1) *ot asosidan yasalgan otlar*; 2) *fe’l asosidan yasalgan otlar*; 3) *boshqa so‘z turkumlaridan (sifat, ravish, son, taqlidiy so‘z kabilardan) yasalgan otlar*.

Ot asosidan yasalgan otlar. Bu turdagi yasalishda asos bo‘lib ot so‘zlar xizmat qiladi. Bunday yasalmalarning ma’nosi har vaqt yasash asosining ma’nosi bilan bog‘langan, undan o‘sib chiqqan bo‘ladi. Bu xildagi yasama otlarda yasash asosining ma’nosi bilan bog‘liq ravishda shaxs, narsa va o‘rin-joy, har xil mavhum tushunchalar ifodalanishi mumkin.

Shaxs otlari juda katta to‘dani tashkil qiladi, anglatgan ma’nolarining xilma-xilligi, yasovchi affikslarning ko‘pligi, mahsuldorligi bilan boshqa to‘dadagi otlardan ajralib turadi. Bu otlar sof o‘zbekcha affikslar hamda boshqa tillardan (asosan tojik tilidan) qabul qilingan yasovchi morfemalar vositasi bilan yasaladi. Hozirgi o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar quyidagilar: *-chi, -dosh, -gar, (-kar), -kor, -bon, -dor, -shunos, -furush, -boz, -xo‘r, -paz, -soz, -do‘z, -kash, -xon, -go‘y, -navis, -parast.*

1. **-chi.** Bu affiks eng faol ot yasovchi bo‘lib, barcha so‘z turkumlaridan (boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlardan ham) ot yasashga xizmat qiladi: *ish-chi, tarix-chi, jang-chi, bo‘z-chi,*

bo'yoq-chi, suv-chi, qiziq-chi, ma'ruza-chi, xizmat-chi, yolg'on-chi, traktor-chi, haybarakalla-chi kabi.

-chi affiksi polisemantik xususiyatga ega. Bu affiks orqali yasalgan otning xilma-xil ma'nolari bevosita yasash asosining ma'nosi bilan bog'langan. Bu tipdagi yasama otlar: a) shaxsning yasash asosi anglatgan narsa bilan shug'ullanishini (*temir-chi, bo'yoq-chi, suvoq-chi, suv-chi, tunuka-chi, qush-chi*); b) ish-harakatni yasash asosi anglatgan narsa vositasida bajarishini (*nay-chi, childirma-chi, dutor-chi, ketmon-chi, mashina-chi, o'roq-chi, karnay-chi, traktor-chi, shaxmat-chi* kabi); v) yasash asosidan anglashilgan narsani yaratish, yasash bilan shug'ullanishini (*taqa-chi, egar-chi, bo'z-chi, pichoq-chi, sandiq-chi* kabi); g) shaxsning kasb-hunar, turlicha mutaxassislik, shuningdek, fan-texnikaning xilma-xil sohalari bo'yicha mashg'ul bo'lishini (*tarix-chi, lug'at-chi, dengiz-chi, razvedka-chi, yilqi-chi, futbol-chi* kabi); d) shaxsning biror belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini (*janjal-chi, kek-chi, lof-chi, hasad-chi, tuhmat-chi, fitna-chi, gina-chi, g'alva-chi, vahima-chi* kabi); e) shaxsning biror jamoaga, ijtimoiy tashkilotga munosabatini (*isyon-chi, dinamo-chi, paxtakor-chi, millat-chi, respublika-chi* kabi) va boshqa juda ko'p ma'nolarni anglatgan otlar yasaydi.

2. **-dosh**. Yasash asosidan anglashilgan narsa, soha bo'yicha birgalik, yaqinlik, barobar aloqadorlik ma'nosidagi shaxs oti yasaydi: *vatan-dosh, qurol-dosh, teng-dosh, fikr-dosh, maktab-dosh, suhbat-dosh, yo'l-dosh* kabi. Bu qo'shimcha orqali yasalgan otlar o'rin, makon jihatidan (*sinf-dosh, maktab-dosh*), payt jihatidan (*zamon-dosh, teng-dosh, asr-dosh*), va belgi, holat, xususiyat jihatidan (*suhbat-dosh, sir-dosh, ohang-dosh, fikr-dosh*) shaxslarining birgaligi, teng aloqadorligi ma'nolarini anglatadi.

-dosh affiksi ma'no jihatidan tojik tilidan qabul qilingan **ham-** affiksi bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: *fikr-dosh=ham-fikr, suhbat-dosh = ham-suhbat* kabi. Ammo bu affikslarni hamma vaqt parallel holda- biri o'rniga ikkinchisini ishlataverish mumkin emas. Jumladan, *musobaqa-dosh, yo'l-dosh* deyiladi, ammo *ham-*

musobaqa, *ham-yo'l* deyilmaydi. Yoki *ham-shahar*, *ham-dard* deyiladi, lekin *shahar-dosh*, *dard-dosh* deyilmaydi.

Bu affiks orqali ayrim ilmiy atamalar ham yasaladi: *sifat-dosh*, *ravish-dosh*, *un-dosh* kabi.

3. **-gar (-kar)**. Bu affiks yasash asosida ifodalangan narsa bo'yicha shaxsning kasb-hunarini bildiradigan ot yasaydi: *zar-gar*, *savdo-gar*, *mis-kar*, *sovun-gar*, *kimyo-gar* kabi.

4. **-kor**. Yasash asosi anglatgan narsani etishtiruvchini, shu narsa bilan shug'ullanuvchini ifodalaydigan ot yasaydi: *g'alla-kor*, *paxta-kor*, *san'at-kor*, *sabzavot-kor*, *sholi-kor* kabi. Mavhum tushunchalarni bildirgan otlarga qo'shilganda, shaxsning belgi, holat, xususiyat kabilarga munosabatini ifodalovchi ot yasaydi: *xizmat-kor*, *madad-kor*, *tashabbus-kor*, *ijod-kor*, *gunoh-kor* kabi.

5. **-bon**. Yasash asosidan anglashilgan narsaga ega yoki shu narsaning saqlovchisi, qo'riqlovchisi bo'lgan shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: *bog'-bon*, *darvoza-bon*, *saroy-bon*, *tarozi-bon* kabi.

6. **-dor** (tojikcha *doshtan* – «ushlamoq», «ega bo'lmoq» fe'lidan). Bu affiks shaxsning yasash asosidan anglashilgan narsaga ega yoki aloqadorligini bildiruvchi ot yasaydi: *muhr-dor*, *chorva-dor*, *mulk-dor*, *hukm-dor*, *ayb-dor* kabi.

7. **-shunos** (tojikcha *shunoxtan* – «tanimoq», «bilmoq» fe'lidan). Bu affiksoid shaxsning yasash asosidan anglashilgan narsa yoki sohaning mutaxassisi, kasb egasi ekanini bildirgan ot yasaydi: *tabiat-shunos*, *adabiyot-shunos*, *zar-shunos*, *o'lka-shunos*, *musiqa-shunos* kabi.

8. **-furush** (tojikcha *furo'xtan* – «sotmoq» fe'lidan). Bu affiksoid yasash asosida ifodalangan narsani sotish bilan shug'ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *meva-furush*, *do'ppi-furush*, *nos-furush*, *choy-furush* kabi.

9. **-boz** (tojikcha *bozidan*, *boxtan* – «o'ynamoq» fe'lidan). Bu affiksoid shaxsning yasash asosi anglatgan narsa bilan ko'p shug'ullanishini, shunga o'ta berilganligini bildiruvchi ot yasaydi: *kaptar-boz*, *bedana-boz*, *qimor-boz*, *dor-boz*, *maishat-boz*, *majlis-boz* kabi. Xuddi shu tartibda yasalgan *nayrang-boz*, *masxara-boz*, *va'da-boz* kabilar shaxsning belgi, xususiyatini bildiradi.

10. **-xo‘r** (tojikcha *xo‘rdan* – «emoq» fe‘lidan). Yasash asosidan anglashilgan narsalarni, ayniqsa yegulik va ichimlik narsalarni ko‘p va tez-tez iste‘mol qiluvchi shaxs oti yasaydi: *choy-xo‘r, go‘sht-xo‘r, palov-xo‘r, non-xo‘r, qimiz-xo‘r* kabi.

11. **-paz** (tojikcha *puxtan* «pishirmoq» fe‘lidan). Taom nomlarini bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, shaxsning shu ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shug‘ullanishini anglatgan ot yasaydi: *osh-paz, kalla-paz, kabob-paz, somsa-paz, manti-paz* kabi (ammo non yopuvchilar nonpaz emas, balki nonvoy deyiladi).

12. **-soz** (tojikcha *soxtan* – «yasamoq» fe‘lidan). Yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *soat-soz, kema-soz, arava-soz, asbob-soz* kabi.

13. **-do‘z** (tojikcha *do‘xtan* – «tikmoq» fe‘lidan). Yasash asosi anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *mahsi-do‘z, do‘ppi-do‘z, etik-do‘z, kashta-do‘z* kabi.

14. **-kash** (tojikcha *kashidan* - «tortmoq» fe‘lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa bilan shug‘ullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatadigan ot yasaydi; *arava-kash, chizma-kash, tuya-kash, loy-kash, surat-kash, paxsa-kash* kabi.

15. **-xon** (tojikcha *xondan* – «o‘qimoq» fe‘lidan). Yasash asosidan anglashilgan narsani doimiy o‘qish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *kitob-xon, g‘azal-xon, she‘r-xon, mushtum-xon* kabi.

16. **-go‘y** (tojikcha *guftan* – «demoq», «aytmoq» fe‘lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa, voqea-hodisalar bilan band bo‘luvchi, uni doimo aytib turish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasaydi: *nasihat-go‘y, maslahat-go‘y, duo-go‘y, xushomad-go‘y* kabi.

17. **-ham** Shaxsning yasash asosi orqali ifodalangan narsa, voqea-hodisalarga teng aloqadorligi, birgaligi ma‘nolarini anglatgan ot yasaydi: *ham-suhbat, ham-shahar, ham-qishloq* kabi.

18. **-iy**. Kishi va joy nomlariga qo‘shilib, shaxsning taxallusini bildirgan ot yasaydi: *Navo-iy, Habib-iy, Abdulla Avlon-iy, Ismoil Buxor-iy, Mirzo Samarqand-iy, Yunus Rajab-iy* kabi.

Hozirgi o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi affikslarning so‘z yasash darajasi bir xil emas. Ularning ayrimlari, ayniqsa *-chi* affiksi, eng faol so‘z yasovchi vosita sifatida xizmat qilsa, ba’zilari, jumladan, *-dosh, -dor* kabi affikslar oz miqdorda so‘z yasaydi. – *bon, -oh, -xo‘r, -do‘z, -paz* kabi affikslarning so‘z yasash darajasi esa juda chegaralangan. Yuqorida keltirilgan *-shunos, -parvar, -xo‘r, -paz, -do‘z, -boz, -bon, -dor, -soz, -xon, -go‘y* kabi yasovchilar tojik tilida mustaqil so‘z asosidan iborat bo‘lib, o‘zbek tilida yasovchi affiks (affiksoid) sifatida xizmat qiladi.

Narsa va o‘rin-joy otlari. Bunday otlarni yasovchi affikslar u qadar ko‘p emas:

1. *-loq*. Yasash asosidan anglashilgan narsa mavjud bo‘lgan o‘rin, joy ma’nosidagi ot yasaydi: *o‘t-loq, qum-loq, tosh-loq* kabi.

2. *-don*. Yasash asosidan anglashilgan narsalarni saqlashga xoslangan, shu narsa solinadigan narsani anglatadigan ot yasaydi: *tuz-don, kul-don, siyoh-don, qalam-don, gul-don, suv-don* kabi.

3. *-zor*. Bu affiks yasash asosi anglatgan narsa ko‘p bo‘ladigan joy ma’nosidagi ot yasaydi: *paxta-zor, olma-zor, daraxt-zor, uzum-zor, o‘rmon-zor, lola-zor, anjir-zor* kabi.

4. *-iston*. Xalq (millat) nomini bildiruvchi yoki boshqa biror so‘zga qo‘shilib, shu xalq (millat) yashaydigan mamlakat yoki yasovchi asos anglatgan narsa ko‘p bo‘lgan joy ma’nosidagi ot yasaydi: *O‘zbek-iston, Tojik-iston, Arman-iston, Bahor-iston, gul-iston* kabi.

5. *-poya*. Yasash asosidan anglashilgan narsa bilan bog‘liq bo‘lgan narsa va o‘rin nomini bildiruvchi ot yasaydi: *g‘o‘za-poya, beda-poya, zina-poya, sholi-poya, arpa-poya, bug‘doy-poya* kabi.

6. *-goh*. Yasash asosida ifodalangan voqea-hodisalar voqea bo‘ladigan joy ma’nosidagi ot yasaydi: *jang-goh, sayr-goh, orom-goh, sayil-goh, manzil-goh* kabi.

7. *-noma*. Bu affiksoid yasash asosi ifodalagan narsa bilan bog‘liq xat, hujjat ma’nosidagi ot yasaydi: *guvoh-noma, shart-noma, taklif-noma, baxt-noma, ayb-noma, tashakkur-noma, arz-noma* kabi.

8. **-xona.** Yasash asosidan anglashilgan narsa uchun xoslangan, biror ish uchun mo'ljallangan joy ma'nosini anglatuvchi ot yasaydi: *ish-xona, bosma-xona, dori-xona, osh-xona, choy-xona, qabul-xona, to'y-xona* kabi.

9. **-obod.** Turli so'zlarga qo'shib, yasash asosi ma'nosi bilan bog'langan joy nomlarini yasaydi: *Paxta-obod, Mehnat-obod, Dehqon-obod, Yunus-obod, Yangi-obod* kabi.

Yuqorida ko'rsatilgan **-poya, -noma, -xona, -obod** kabi affiksoïdlar bilan bir qatorda, o'zbek tilida xuddi shunday mustaqil so'zlar ham mavjud. Misollar: (*Majididdin*) *Mo'minmirzoni o'rtaga solib, shahzoda Badiuzzamonga noma yuboring* (*Uyg'un va I.Sulton*). *Yaxshi ishlasak, o'z turmushimiz farovon, yurt obod bo'ladi* (*Oybek*). *Ko'prikning nariyog'ida ishqomga poyasi kesib olingan keksa tol yonida, Dildor bilan A'zamjon turardi.* (*S.Ahmad*).

Mavhum tushunchalarni anglatuvchi otlar. Bunday otlar ham katta to'dani tashkil qiladi. Bu to'daga kirgan otlarning ma'nosi va qo'llanish doirasi xilma-xildir. Mavhum otlar ko'pincha kitobiy va ilmiy uslublarda kengroq ishlatiladi. Mavhum otlar asosan o'zbek tilining o'z yasovchi affikslari orqali hosil qilinadi. Boshqa tillardan qabul qilingan affikslar vositasida mavhum otlar deyarli yasalmaydi.

Hozirgi o'zbek tilida quyidagi affikslar mavhum ot yasashga xizmat qiladi:

1. **-lik.** Bu affiks turlicha ma'no anglatadigan otlardan mavhum otlar yasaydi. Bunday yasalmalarda yasash asosi vazifasida har xil turkum so'zlari keladi:

a) shaxs bildiruvchi otlarga qo'shib, yasash asosi ma'nosi bilan bog'liq ravishda holat, xususiyat, belgi ma'nolarini anglatgan ot yasaydi: *bola-lik, yigit-lik, talaba-lik, o'spirin-lik, yosh-lik* kabi. *Kuyov-lik, aka-lik, ona-lik, kelin-lik* kabi yasalmalar ham shu xildagi holat, xususiyat bildiruvchi otlarga kiradi;

b) yasash asosida ifodalangan soha bo'yicha kasb-hunar, mutaxassislik ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *kosib-lik,*

tilshunos-lik, chorvachi-lik, temirchi-lik, o'qituvchi-lik, zargar-lik kabi;

v) biror ijtimoiy-siyosiy, ilmiy harakat va yo'nalishlarga munosabat anglatuvchi holat oti yasaydi: *tinch-lik, tashkilotchi-lik, byurokrat-lik, og'machi-lik, so'l-lik* kabi;

g) ba'zan biror vazifa, maqsad va faoliyat uchun mo'ljallangan, shunga xoslangan narsa oti yasaydi: *dars-lik, urug'-lik, kiyim-lik* kabi.

2. **-chilik (-chi+-lik)**. Bu murakkab affiks yasash asosi anglatgan narsa bo'yicha kasb-hunar sohasi, holat, xususiyat ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *dehqon-chilik, meva-chilik, o'rtoq-chilik, quda-chilik, qassob-chilik* kabi. Bu affiks ham polisemantik xususiyatga ega bo'lib, xilma-xil ma'noli mavhum otlar yasaydi.

Shuni eslatish kerakki, **-chi** affiksi bor yasama asosga **-lik** affiksini qo'shish bilan hosil bo'lgan *temirchi-lik, xizmatchi-lik, lug'atchi-lik* kabi yasalmalarni murakkab **-chilik** affiksi orqali yasalgan *uzum-chilik, bog'dor-chilik, yigit-chilik, sholi-chilik, poliz-chilik* singari otlardan farq qilish darkor.

3. **-garchilik (-gar+chi+lik)**. Bu murakkab affiks turli otlarga qo'shib, yasash asosi anglatgan narsa bilan bog'liq holat, belgi, xususiyat bildiruvchi otlar yasaydi: *odam-garchilik, yog'in-garchilik, loy-garchilik, oshna-og'ayni-garchilik, serob-garchilik* kabi. Bu o'rinda ham **-gar** affiksi bor yasama asosdan **-chilik** affiksi orqali yasalgan so'zlarni murakkab **-garchilik** affiksi vositasida hosil qilingan yasalmalardan farqlash lozim. **Chog'ishtiring:** *savdogar-chilik* va *nam-garchilik* kabi. Bu so'zlar yasash asosining (*savdogar* va *nam*), shuningdek yasash vositasining (**-chilik** va **-garchilik**) boshqa-boshqa bo'lishi bilan o'zaro farq qiladi.

4. **-lashtirish (-la+sh+tir+ish)**. Bu murakkab affiks *avtomatizatsiya, gazifikatsiya* kabi baynalmilal so'zlar tarkibida «**-izatsiya**», «**-ifikatsiya**» kabi qismlarni kalkalash asosida kelib chiqqan: *avtomat-lashtirish, radio-lashtirish, elektr-lashtirish, kompyuter-lashtirish* kabi.

Fe'l asosidan yasalgan otlar. Affiksatsiya usuli bilan ot yasalishida yasash asosi fe'l bilan ifodalangan yasalmalar ham katta to'dani tashkil qiladi. Bunday otlar yasash asosi ifodalagan ish-harakat va holat tushunchalari bilan bog'liq ravishda harakat quroli, natijasi, harakat belgisining tashuvchisi, holat, xususiyat kabi xilma-xil ma'nolarni anglatadi.

Fe'l asosidan ot yasalishida quyidagi affikslar qo'llanadi:

1. **-gich (-g'ich, -kich, -qich).** Yasash asosidan anglashilgan ish-harakatning qurolini, shu harakatni bajarishga mo'ljallangan asbobni bildiruvchi ot yasaydi. Odatda, unli va jarangli undosh bilan tugagan asoslarga *-gich, -g'ich* affiksi, jarangsiz undosh bilan tugagan fe'l asoslariga *-kich, -qich* shakli qo'shiladi: *o'tkaz-gich, ko'tar-gich, o'lcha-gich, qashla-g'ich, elpi-g'ich, chiz-g'ich, ko'rsat-kich, qis-qich, bos-qich, och-qich, erit-kich* kabi.

2. **-ma.** Bu affiks juda mahsuldor bo'lib, yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog'liq narsani bildiruvchi ot yasaydi: *bo'l-ma, uyush-ma, o's-ma, eslat-ma, to'qi-ma, ko'rsat-ma, suz-ma, bos-ma* kabi.

Bu affiks polisemantik bo'lib, eng muhim ma'nolari quyidagilar:

a) aniq narsa oti yasaydi: *tug-ma, qo'lyoz-ma, qo'llan-ma, o's-ma, qotish-ma, gazla-ma, quril-ma, sur-ma* kabi;

b) o'rin-joy oti yasaydi: *bostir-ma, tort-ma, bo'l-ma, pistir-ma;*

v) harakat va holat atamasini bildiruvchi ot yasaydi: *yozish-ma, uyush-ma, eslat-ma, ayir-ma, birik-ma;*

g) ovqat nomlarini yasaydi: *qovur-ma, qatla-ma, dimla-ma, cho'z-ma, qiy-ma, suz-ma* kabi;

d) mavhum tushunchalarni bildiruvchi ot yasaydi: *terla-ma, bo'g'-ma, oq-ma, qichi-ma, ustqur-ma, yukla-ma* kabi.

3. **-m (-im, -um).** Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat natijasida paydo bo'ladigan narsa otini yasaydi: *to'pla-m, kiy-im, bog'la-m, bo'l-im* kabi. Bu affiks orqali muayyan narsani bildiruvchi ot ham (*kiy-im, to'pla-m, to'g'ra-m*), mavhum tushunchalarni bildiruvchi ot ham yasaladi: *bil-im, oq-im, ter-im, kes-im, un-um, tuz-um, chida-m, kechir-im* kabi.

4. **-gi (-g'i, -ki, -qi, g'u)**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat quroli, holat va narsa oti yasaydi. Odatda, jarangli va sonor undosh bilan tugagan asoslarga **-gi, -g'i** affiksi, jarangsiz undosh bilan tugagan asoslarga **-ki, -qi** affiksi qo'shiladi: *uzan-gi, supur-gi, chal-g'i, chol-g'u, tep-ki, turt-ki, tutat-qi, chop-qi* kabi. Bu affiks ham aniq (*supur-gi, chop-qi, yoqil-g'i*) va mavhum ma'noli ot yasaydi: *sev-gi, sez-gi, tuy-g'u, ur-g'u, uy-qi* kabi.

5. **-ch, -inch**. Bu affiks asli fe'lning o'zlik daraja shakliga qo'shib, harakat va holat ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *quvon-ch, sevin-ch, ishon-ch, suyun-ch, yupan-ch* kabi.

6. **-(i)k, (i)-q (-ik, -iq, -uq, -oq)**. Bu affiks polisemantik xususiyatga ega bo'lgan mahsuldor affiks bo'lib, asos anglatgan harakat va holat bilan bog'liq turlicha ma'no bildiruvchi ot yasaydi: *ko'r-ik, tesh-ik, beza-k, ti-la-k, chiz-iq, sol-iq, yut-uq, uch-uq, o'r-oq, qiyno-q* kabi.

Bu affiks:

a) aniq narsa va harakat quroli otini yasaydi: *kura-k, ela-k, to'sha-k, pich-oq, tuz-oq, taro-q, soch-iq, o'r-oq* kabi;

b) o'rin-joy ma'nosini bildiruvchi ot yasaydi: *yot-oq, qo'r-iq* kabi;

v) holat, xususiyat, belgi ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *tila-k, beza-k, yut-uq, sol-iq, qil-iq, buyr-uq, charcho-q, tort-iq* kabi.

7. **-indi (-in+di)**. Bu affiks yasash asosidan anglashilgan harakat va holatning bajarilishi natijasida hosil bo'ladigan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *yig'-indi, qir-indi, yuv-indi, oq-indi, supur-indi, chiq-indi* kabi. Bu affiks orqali hosil bo'lgan yasalma ba'zan sifat bo'ladi: *asra-ndi (saqla-ndi)* bola kabi.

8. **-in, -un**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat va holatning bajarilishi natijasida yuzaga keladigan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *ek-in, yig'-in, yog'-in, tug-un, bo'g'-in, quy-un* (quyun) kabi.

9. **-mak, -moq**. Kamunum affiks bo'lib, yasash asosi anglatgan harakat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan narsani bildiruvchi ot yasaydi: *ye-mak, chert-mak, topish-moq, quy-moq, chaq-moq, il-moq* kabi.

10. **-dak, -doq.** Yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq narsa, belgi, xususiyat bildiruvchi ot yasaydi: *kekir-dak, yugur-dak, qovur-doq, qo‘n-doq* kabi. Bu affiks ba‘zan taqlidiy so‘zlardan ot yasaydi va **-ildoq** shaklida yaxlit holda keladi: *shaq-ildoq, chir-ildoq, shilp-ildoq, hiq-ildoq* kabi. Bu unumsiz affiks ba‘zan sifat ham yasaydi: *lik-ildoq, so‘lq-ildoq* kabi.

11. **-g‘in, -qin.** Yasash asosidan anglashilgan harakat va holat jarayoni nomini bildiruvchi ot yasaydi: *yon-g‘in, quv-g‘in, qir-g‘in, bos-qin, tosh-qin, to‘l-qin* kabi. Bu affiks **-g‘un, -qun** shaklida ham ishlatiladi: *yul-g‘un, uch-qun, tut-qun* kabi.

12. **-(u)-v, (o)v.** Yasash asosidan anglashilgan harakat va holat ma‘nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *maqta-v=maqtov, sayla-v=saylov, qursha-v=qurshov, uchrash-uv, tortish-uv, yoz-uv, to‘qnash-uv, o‘qi-v=o‘quv* kabi.

13. **-chi, -vchi, -uvchi.** Yasash asosi ifodalagan ish-harakatni bajarish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti, narsa oti va mavhum ot yasaydi: *tom-chi, suyun-chi, saylo-vchi, tinglo-vchi, uch-uvchi, o‘qu-vchi, bog‘lo-vchi, tergo-vchi, chayqo-vchi, o‘qit-uvchi* kabi.

14. **-sh.** Yasash asosidan anglashilgan harakat jarayoni oti yasaydi: *uylan-ish, quril-ish, o‘piril-ish, o‘tir-ish, yig‘il-ish* kabi.

(-u)vchi, -sh affikslari orqali ot yasalishi fe‘lning harakat nomi shakli asosida yuzaga kelgan.

Bulardan tashqari, fe‘l asosidan ot yasovchilarga quyidagilar ham kiradi: **-it, -at:** *chiq-it, qur-it, ko‘ch-at*; **-kilik:** *ich-kilik*; **a:** *jizz-a, vasvas-a*; **-chiq;** *yopin-chiq, suyan-chiq*; **-diq:** *hor-diq, qol-diq, topil-diq*; **-ak;** *g‘ildir-ak, bizbiz-ak, var-ak* kabi.

Boshqa so‘z turkumlaridan yasalgan otlar. Ot va fe‘ldan tashqari, sifat, son, olmosh, ravish va taqlidiy so‘zlar ham ot yasalishida asos bo‘lib xizmat qiladi. Bular orasida sifatdan ot yasalishi nisbatan faolroq bo‘lib, qolgan so‘z turkumlaridan yasalish ancha chegaralangan. Shuni ham eslatish kerakki, bu so‘z turkumlaridan yasalishda qo‘llanuvchi affikslar miqdor jihatidan u qadar ko‘p emas:

1. **-lik**. Sifat, son, ravish, ba'zan olmoshlardan yasash asosi ma'nosi bilan bog'liq belgi, xususiyat va holat oti yasaydi: *yaxshilik, go'zal-lik, yangi-lik, katta-lik, ongsiz-lik, eski-lik, bir-lik, beshlik (beshta-lik), tez-lik, ko'p-lik, sekin-lik, o'z-lik* kabi.

2. **-chilik (-chi+lik)**. Bu murakkab affiks sifatlardan holat, xususiyat, belgi ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *xursand-chilik, pishiq-chilik, arzon-chilik, noma'qul-chilik, beadab-chilik, yo'q-chilik, kam-chilik, qimmat-chilik*.

3. **-garchilik (-gar+chi+lik)**. Bu affiks ham sifatlardan yasash asosi anglatgan belgi, xususiyat va holat ma'nosidagi mavhum ot yasaydi: *ovora-garchilik, serob-garchilik, sharmanda-garchilik, xafa-garchilik, bemaza-garchilik* kabi.

4. **-chi**. Sifatlardan yasash asosi anglatgan belgi, xususiyat bilan xarakterlanish ma'nosidagi ot yasaydi: *qiziq-chi, eski-chi, a'lo-chi*.

5. **-a**. Sifat va taqlidiy so'zlarga qo'shib, narsa, harakat va holat ma'nosidagi ot yasaydi: *bo'z-a, quyq-a, (quyuq) jizz-a, qahqah-a, sharshar-a, do'mbir-a, dag'dag'-a* kabi. Shuningdek, **-cha** affiksi ham sifatdan ot yasaydi: *qizil-cha, ko'k-cha, ola-cha* kabi.

6. **-ak**. Taqlidiy so'zlardan narsa, belgi, xususiyat ma'nolarini bildiruvchi ot yasaydi: *g'urr-ak, qars-ak, varr-ak, bizbiz-ak, dardar-ak* kabi.

Kompozitsiya usuli bilan ot yasalishi

Ikki va undan ortiq asosning qo'shilishi orqali ot hosil qilish *kompozitsiya usuli bilan ot yasash* deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan asosan qo'shma otlar yasaladi. Qo'shma otlarning tuzilishi aslida so'z birikmasiga o'xshaydi, qo'shiluvchi qismlarning har biri mustaqil so'zga teng bo'ladi. Tilning tadrijiy taraqqiyoti natijasida birikma qismlari orasidagi sintaktik aloqa yo'qoladi, yaxlit bir ma'no anglatgan yangi leksik birlik - qo'shma so'z hosil bo'ladi. Bu hodisa asta-sekinlik bilan tilda qo'shma so'z yasash qolipiga aylanib qoladi. Qo'shma so'z yasalishi uchun asos bo'lgan bu

qismlar o'zining dastlabki ma'nosini qisman yoki butunlay yo'qotadi, ikkalasi birgalikda boshqa yangi leksik ma'no anglata boshlaydi. Masalan, *qo'zi* bilan *qorin* so'zlarining har qaysisi alohida leksik birlik, o'z ma'nosiga ega. Ularning qo'shilishidan hosil bo'lgan *qo'ziqorin* so'zi esa avvalgi so'zlarning ma'nosidan boshqa ma'noni, boshqa narsaning nomini bildiradi. *Qo'l-qop, Olti-ariq, Oq-tosh, Qora-qishloq, Olma-bosh, Sho'r-quduq* kabi yasalmalar ham shu asosda hosil bo'lgan.

Aniqlovchi bilan aniqlanmishga teng qismlarning qo'shib ketishi natijasida hosil bo'lgan bunday qo'shma otlar asli tuzilish jihatidan qaratqichli birikma (*qo'qonarava, asalari, qo'lqop, oshqozon, bo'rijar, qo'lyozma* kabi) hamda sifatlovchili birikma tarzida bo'ladi: *Oqqo'rg'on, beshbarmoq, Ettisuv, baqaterak, ko'richak, o'qilon, Qoratepa* kabi

Tarkibidagi qismlari qanday turkum so'zlari bilan ifodalanishiga qarab qo'shma otlar quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

1. Ikki otdan iborat bo'ladi. Bu qo'shma otlar:

a) asli qaratuvchilik munosabatida bo'lgan ikki otning qo'shib ketishidan hosil bo'ladi: *ko'z-oynak, bilag-uzuk, bel-bog', osh-pichoq, ot-to'rva, tom-orqa* kabi;

b) asli sifatlovchilik munosabatida bo'lgan ikki otning qo'shib ketishidan hosil bo'ladi: *oltin-gugurt, tosh-ko'mir, tilla-qo'ng'iz, sada-rayhon* kabi.

2. Sifat va otdan iborat bo'ladi: *Qora-ko'l, Katta-qo'rg'on, Oq-saroy, achchiq-tosh, ko'k-yo'tal, oq-qush, Ko'k-tosh, Qizil-tepa, Yangi-qo'rg'on* kabi.

3. Son va otdan tarkib topgan bo'ladi: *To'rt-ko'l, uch-burchak, Uch-qo'rg'on, Besh-yog'och, Uch-quduq, besh-barmoq, sakkiz-oyoq* kabi.

4. Ot hamda fe'lning sifatdash yoki harakat nomi shakllaridan iborat bo'ladi: *ot-boqar, beshik-tervatar, tuya-tortar, o'rin-bosar, muz-yorar, kunga-boqar, bo'ri-bosar, dunyo-qarash* kabi. Ba'zan ot bilan aniq o'tgan zamon shaklidagi fe'lning birikuvidan iborat bo'ladi: *Qor-yog'di, Soy-keldi, Gurs-ketdi, go'sht-kuydi* kabi.

5. Ikki fe'ldan iborat bo'ladi. Bunday qo'shma otlarda birinchi fe'l ravishdosh shaklida, ikkinchi fe'l esa sifatdosh va harakat nomi shaklida bo'ladi: *ishlab chiqarish, iskabtopar, olibsotar, izlabtopar* kabi.

6. Son (ba'zan olmosh) bilan fe'lning sifatdosh shaklidan iborat bo'ladi: *besh-otar, besh-ko'tarar, o'zi-bo'larchilik*.

Qo'shma otlardan tashqari, turg'un birikma tarzidagi otlar ham bo'ladi. Bunday otlar ikki va undan ortiq so'zdan tashkil topadi, bu so'zlar orasida aniqlovchilik munosabati saqlangan bo'ladi. Bunday birikma tarkibidagi so'zlarning hammasi birgalikda yaxlit bir tushunchani anglatadi. Turg'un birikma tarzidagi qo'shma otlarning keyingi qismi ko'pincha uchinchi shaxs egalik affiksini olgan bo'ladi: *mehnat daftarchasi, xalq maorifi bo'limi, O'zbekiston Respublikasi, Vazirlar Mahkamasi* kabi.

Turg'un birikma tipidagi qo'shma otlar tarkibidagi so'zlarning o'rnini o'zgartirib bo'lmaydi: *Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Amerika Qo'shma Shtatlari, Evropa Hamjamiyati, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi* kabi.

SIFAT YASALISHI

Boshqa so'z turkumlari singari, sifat ham to'xtovsiz yangi so'zlar bilan boyib boradi. Bu hodisa asosan o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari hisobiga yangi ma'noli sifatlar hosil qilish va boshqa tillardan so'zlar qabul qilish hisobiga sodir bo'ladi: *dokumental, aktual, dialektal, progressiv, effektiv, federativ, traditsion, redaktsion, reaksion* kabi sifatlar aynan shu shaklda qabul qilingan. Ammo bu sifatlardagi **-al**, **-iv**, **-on** kabi elementlar faqat shu so'zlar tarkibidagina keladi, shu tarkibdan ajratilmaydi. Bular o'zbekcha so'zlardan yangi sifat yasash xususiyatiga ega emas. Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi sifat yasovchi affikslar esa asrlar davomida tilimizga singib ketishi natijasida o'zbekcha so'zlardan ham sifat yasay oladi. Bu affikslar endilikda o'zbek tilining faol so'z yasovchilari qatoriga o'tgan: *dongdor, salmoqdor, bilimdon, sersuv, serunum, noo'rin, beomon* kabi.

Otlar singari sifatlar ham **affiksatsiya** va **kompozitsiya** usullari bilan yasaladi. Bu ikki usul orqali sifat yasashda affiksatsiya usuli ayniqsa, mahsuldor hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli bilan sifat yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan sifat yasalishida ko‘pincha ot va fe‘l, ba‘zan ravish yasash asosi vazifasida keladi. Bu usul bilan sifat yasashda quyidagi affikslar qo‘llanadi:

1. **-li**. Bu affiks serunum yasovchi bo‘lib, turlicha ma‘no anglatgan sifat yasaydi: *hurmat-li, maza-li, aql-li, g‘ayrat-li, ma‘no-li, ma‘lumot-li* kabi.

Bu affiks orqali yasalgan sifatlar quyidagi ma‘nolarni anglatadi: a) yasash asosi otdan anglashilgan narsaga egalikni, o‘sha narsaning borligi, mavjudligini bildiradi: *uy-li, multiq-li, do‘ppi-li, paxta-li, bola-li, meva-li, qopqoq-li, dasta-li* kabi; b) yasash asosidan anglashilgan narsaning odatdagidan ko‘ra ko‘pligi, mo‘lligi, ortiqligi ma‘nolarini bildiradi: *gavda-li, aql-li, kuch-li, suv-li* kabi; mavhum otlarga qo‘shilganda ham shunday ma‘no anglatgan sifatlar yasaladi: *hurmat-li, muruvvat-li, mushohada-li, intizom-li, ishonch-li, shiddat-li, unum-li, bilim-li* kabi; v) yasash asosi fe‘lning sifatdosh shaklidan bo‘lib, narsaning undan anglashilgan harakat-belgi, holat-xususiyatga ega ekanligini bildiradi: *qiziqar-li, qoniqar-li, tushunar-li, etar-li, achinar-li, ko‘rinar-li* kabi. Bu tipdagi yasalmalarda **-li** affiksi sifatdosh yasovchi **-(a)r** affiksi bilan birikib, bir murakkab affiksga aylanib bormoqda: *ajablanar-li, sezilar-li, maqtar-li, aytar-li, bilinar-li, zerikar-li* kabi; g) yasash asosi fe‘lning harakat nomi shaklidan bo‘lib, buyum-narsaning biror ish uchun yaroqli ekanligini, o‘sha harakat uchun moslanganligini bildiradi: *chopish-li, minish-li, yeyish-li, ichish-li* kabi.

-li affiksi egalik, mavjudlik, ortiqlik ma‘nolarini anglatgan ayrim yasalmalarda **ser-**, **-dor**, **ba-** kabi affikslar bilan sinonimiya munosabatida bo‘ladi: *g‘ayratli-serg‘ay-rat, suvli-sersuv, unumli-*

serunum-unumdor, davlatli-badavlat, serhosil-hosildor, savlatli-sersavlat, jarangli-jarandor kabi.

2. **-siz**. Bu affiks ham juda unumli bo‘lib, yasash asosi bilan bog‘liq ravishda belgi, xususiyat, holat kabi xilma-xil ma‘nolarni bildiruvchi sifat yasaydi. Bular quyidagicha: a) yasash asosidan anglashilgan narsaga ega emaslikni, uning yo‘qligi, mavjud emasligini bildiradi: *suv-siz, ish-siz, xato-siz, pul-siz* kabi; b) yasash asosi anglatgan narsa, holat kabilarning kamligi, etarli emasligini bildiradi: *tuz-siz, kuch-siz, harakat-siz, yog‘-siz, tajriba-siz, aql-siz* kabi; v) yasash asosidan anglashilgan buyum-narsa belgisi, holat, xususiyat kabilarning ko‘pligi, ortiqligi, shu xususiyat uning doimiy belgisiga aylanganligi ma‘nolarini bildiradi: *chek-siz (dengiz), poyon-siz; (cho‘l) had-hisob-siz*; g) shaxs, narsaning salbiy xususiyatini, salbiy holatini bildiradi: *ong-siz, andisha-siz, axloq-siz, shafqat-siz, hayo-siz* kabi. Bu yasovchi ba‘zan **be-**, **no-** affikslari bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *poyon-siz = be-poyon, tartib-siz = be-tartib, o‘rin-siz = no-o‘rin, umid-siz = no-umid, bahosiz-bebaho, o‘rinsiz-noo‘rin* kabi.

3. **-gi (-ki, -qi)**. Bu affiks yasash asosidan anglashilgan o‘rin va paytga munosabatni, unga xoslanganlikni bildiradi: *yoz-gi, kuz-gi, bugun-gi, keyin-gi, qadim-gi, tun-gi, ich-ki, tash-qi, kech-ki* kabi. Ba‘zan bu affiks fel o‘zakka qo‘shilib, yasash asosi vazifasida fe‘l shakllari keladi, shunday xususiyatga egalik ma‘nosini bildiruvchi sifat yasaladi: *vaysa-qi, yig‘lo-qi, sayro-qi* kabi.

4. **-gin (-g‘in, -kin, -g‘un, -qin, -qun)**. Bu affiks fe‘l shakllariga qo‘shilib, harakat va holat bilan bog‘liq belgi-xususiyat ma‘nolarini bildiradi: *jo‘sh-qin, oz-g‘in, so‘l-g‘in, tur-g‘un, tut-qun, kes-kin, jo‘sh-qin, sot-qin, yor-qin, chir(i)-kin* kabi.

5. **-gir (-g‘ir, -kir, -qir, -qur)**. Bu affiks yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bog‘liq belgi-xususiyatning ortiqligini, shu xususiyatning ko‘pligi, kuchli ekanligini bildiruvchi sifat yasaydi: *sez-gir, ol-g‘ir, o‘t-kir, top-qir, kes-kir, chop-qir, uch-qur* kabi.

6. **-choq (-chiq, -chak)**. Bu affiks fe‘l asosiga daraja shaklidan keyin qo‘shilib, belgi-xususiyat, holat ma‘nolarini bildiruvchi sifat

yasaydi: *erin-choq, maqtan-choq, yalin-choq, tortin-choq, cho'zin-choq, qizg'an-chiq, kuyun-chak* kabi.

7. **-k (-ik, -uk, -ak), -q (-iq, -uq, -oq)**. Mahsuldor affiks bo'lib, yasash asosi vazifasida ko'pincha fe'l shakllari keladi. Harakat va holat natijasida voqe bo'ladigan belgi, xususiyatni bildiruvchi sifat yasaydi: *kes-ik, chiri-k, yugur-ik, et-uk, sin-iq, yum-uq, tin-iq, yumalo-q, qol-oq, quvno-q* kabi. Bu affiksning variantlari yasash asosining unli va undosh tovushlar bilan tugashiga qarab tanlanadi.

8. **-iy (-viy)**. Mavhum otlarga qo'shilib, shunday narsaga aloqadorlik, unga xoslanganlik ma'nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *zamonaviy, ilm-iy, axloq-iy, iqtisod-iy, tarix-iy, oilaviy, mafkura-viy, omma-viy, markaz-iy* kabi. Bu affiks ko'proq arab tilidan qabul qilingan so'zlar tarkibida qo'llanadi. Shunga ko'ra ba'zi arabcha sifatlar tarkibida affiks sifatida ajratilmaydi: *oddiy, jiddiy, sun'iy, haqqoniy, ashaddiy, jinoiy* kabi.

9. **-i**. Yasash asosi anglatgan shaxs, narsa, o'rin, holat kabilarga xoslanganlik, aloqadorlik, tegishli ekanlikni bildiruvchi sifat yasaydi: *chapan-i, zardo'z-i, kashmir-i, xitoy-i, iroq-i* kabi.

10. **-ma**. Bu unumli affiks fe'l asosiga qushilib, shaxs va narsaning harakat - holat bilan bog'liq turli belgisini anglatuvchi sifat yasaydi: *sayrat-ma, ko'ch-ma, ag'dar-ma, shildirama, qaynat-ma, yasa-ma, ula-ma; qo'sh-ma, soch-ma, bura-ma, hovliq-ma, saylan-ma, dang'illa-ma* kabi.

11. **-qoq, -g'oq**. Bu affiks fe'llardan sifat yasaydi, narsaning harakat-holat bilan bog'liq xususiyatini, belgisini bildiradi: *urish-qoq, yopish-qoq, burish-qoq, uyush-qoq, tirish-qoq, toy-g'oq, qoch-qoq* kabi.

12. **-chan**. Turli so'zlarga qo'shilib, yasash asosidan anglashilgan narsa, harakat va holatga bog'liq belgi, xususiyat bildiruvchi yoki «shu narsaning yakka o'zi bilangina» ma'nosidagi sifat yasaydi: *harakat-chan, ish-chan, ko'ngil-chan, bo'y-chan, o'y-chan, uyat-chan, xayol-chan, sezuv-chan, sinov-chan, biluv-chan, ko'ylak-chan* kabi.

13. **-simon**. Turli soʻzlarga qoʻshilib, yasash asosidan anglashilgan narsaga oʻxshashlik maʼnosidagi sifat yasaydi: *oltin-simon, odam-simon, tuxum-simon, qalqon-simon* kabi.

14. **-agʻon**. Feʼl asosiga qoʻshilib, yasash asosi anglatgan harakat va holat bilan bogʻliq belgi, xususiyatga egalik bildiruvchi sifat yasaydi: *bil-agʻon, chop-agʻon, qop-agʻon, oʻz-agʻon, yot-agʻon, tep-agʻon* kabi.

Feʼlning sifatdosh shakliga **-mon** affiksini qoʻshish orqali yasalgan sifatlar maʼno jihatidan **-agʻon** affiksi vositasida yasalgan sifatlarga yaqin turadi: *ishbilar-mon, toʻpar-mon, tutar-mon* kabi. Ammo bu affiks ancha kamunum hisoblanadi.

15. **-ongʻich, -ovuch**. Bular ham kamunum affiks boʻlib, harakat va holat bilan bogʻliq belgining ortiqligini bildiruvchi sifat yasaydi: *tep-ongʻich, kul-ongʻich, hurk-ovuch, isko-vuch, qop-ongʻich* kabi.

16. **-chil**. Kamunum affiks boʻlib, yasash asosi anglatgan belgi, holat, xususiyatga egalik maʼnosidagi sifat yasaydi: *ep-chil, dard-chil, iz-chil, xalq-chil* kabi. Sifat va ravishlarga qoʻshilganda belgining ozligi, kuchsizligi maʼnolarini bildiradi: *oq-chil, kam-chil* kabi.

17. **-aki**. Bu ham kamunum affiks boʻlib, ot, sifat, baʼzan taqlidiy soʻzlardan sifat yasaydi: *qalb-aki, ogʻz-aki, zoʻr-aki, xom-aki, jizz-aki, jirt-aki* kabi.

18. **-in**. Bu affiks ot va feʼl asoslaridan belgi, xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *erk-in, otash-in, yashir-in, toʻk-in-soch-in, toʻl-in, och-in=toʻq-in* kabi.

19. **-parvar**. Bu affiksoid yasash asosi anglatgan narsa, harakat bilan bogʻliq belgi, holat, xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *vatan-parvar, sulh-parvar, maʼrifat-parvar, taraqqiy-parvar* kabi.

20. **-kor, -gar**. Yasash asosidan anglashilgan narsa, holat, xususiyatga egalikni, oʻsha bilan band boʻlish maʼnolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *fido-kor, xalos-kor, isyon-kor, daʼvo-gar, javob-gar, igʻvo-gar* kabi.

21. **-mand**. Yasash asosi ifodalagan narsa va holatga egalikni bildiradi: *ayol-mand, orzu-mand, dard-mand, ixlos-mand*.

22. **ildoq (il+doq)**. Bu kamunum affiks taqlidiy soʻzlardan sifat yasaydi: *liq-ildoq, qaq-ildoq, shaq-ildoq, bij-ildoq, shiq-ildoq*.

23. **–vor**. Kamunum affiks boʻlib, turli soʻzlardan qiyoslash maʼnosidagi sifat yasaydi: *afsona-vor, tantana-vor, mardona-vor, ulugʻ-vor*.

24. **–parast** (tojikcha *parastidan* – «*itoat qilmoq*», «*taʼzim qilmoq*» feʼlidan). Yasash asosi anglatgan narsaga, holatga oʻta berilganlik, unga eʼtiqod qilish maʼnosidagi sifat yasaydi: *mansab-parast, shuhrat-parast, maishat-parast, mol-parast, amal-parast* kabi.

25. **ba-**. Yasash asosi orqali ifodalangan narsaga ortiq darajada egalikni bildiradi: *ba-davlat, ba-gʻayrat, ba-quvvat, ba-tafsil, ba-tartib, ba-haybat, ba-maʼni* kabi. Bu affiks *–li, –dor, ser-yasovchilari* bilan sinonimiya munosabatida boʻlishi mumkin: *badavlat = davlatli, bahaybat, = haybatli, basavlat = savlatli = sersavlat = savlatdor* kabi.

26. **be-**. Otlarga qoʻshilib, yasash asosidan anglashilgan narsaga ega emaslikni yoki uning bir oz kamligini, yetishmasligini bildiruvchi sifat yasaydi: *be-gʻubor, be-qiyos, be-pul, be-vatan, be-maza, be-gʻalva, be-farzand, be-xabar, be-farosat* kabi. Bu affiks orqali yasalgan sifatlar kishilarga xos belgi-xususiyatni (*be-mehr, be-hayo, be-parvo, be-gʻam, be-obroʻ, be-nomus*) hamda umuman narsalarga xos belgi-xususiyatni bildiradi: *be-xato, be-ruxsat, be-poyon, be-hisob, be-sabab, be-davo, be-takror, be-taʼsir* kabi. Bu affiks baʼzan *–siz* va qisman *no-* yasovchilari bilan sinonimlik munosabatda boʻladi: *be-pul=pul-siz, be-poyon=poyon-siz, be-takalluf=takalluf-siz, be-tob=no-tob, be-tayin=no-tayin* kabi. Ammo *be-* affiksi hamma vaqt ham *–siz, no-* yasovchilari bilan almashavermaydi: *bejirim, ammo jirimsiz, nojirim* deyilmaydi; *bemalol, bemahal, betaraf, besoʻnaqay, behud* kabilar ham *malolsiz, (shevada) nomalol, mahalsiz, nomahal, tarafsiz, notaraf, soʻnaqaysiz, nohud, hudsiz* kabi tarzda ishlatilmaydi.

27. **no-**. Turli soʻzlarga qoʻshilib, yasash asosi anglatgan narsa, belgiga ega emaslikni, unga zid ekanlikni bildiradi: *no-qulay, no-oʻrin, no-rozi, no-maʼlum, no-toʻgʻri, no-umid, no-insof* kabi. Bu

affiks ham *-siz* yasovchisi bilan sinonimlik munosabatida bo‘ladi: *nohaq = haqsiz, noo‘rin = o‘rinsiz, noinsof = insofsiz, noumid = umidsiz*. Tojik tilidan qabul qilingan ayrim so‘zlar tarkibida bu affiks ajralmaydi: *noyob, nodon, notob, nochor, noshud* kabi.

28. ***ser-***. Bu affiks yasash asosi anglatgan narsa, holat va xususiyatning ko‘pligini, ortiqligini bildiradi: *ser-chiqim, ser-zavq, ser-suv, ser-shox, ser-tashvish, ser-g‘alva, ser-hosil, ser-gap* kabi.

29. ***-don***. Yasash asosidan anglashilgan narsani ortiq darajada «biluvchi», «suyuvchi» ma’nosidagi sifat yasaydi: *gap-don, bilim-don, qadr-don* kabi.

30. ***bad-***. Bu affiksoid shaxs va narsalarning yasash asosi anglatgan ma’no bilan bog‘liq salbiy belgisini bildiruvchi sifat yasaydi: *bad-jahl, bad-bashara, bad-qovoq, bad-nom, bad-bo‘y, bad-hazm, bad-fe‘l, bad-nafs, bad-mast, bad-axloq* kabi.

31. ***-dor***. Bu affiks ham otlarga qo‘shilib, yasash asosidan anglashilgan narsaning me’yoridan ortiqligini bildiruvchi sifat yasaydi: *pul-dor, go‘sh-t-dor, bo‘y-dor, salmoq-dor, elka-dor, dimog‘-dor* kabi. Bu affiks o‘rni bilan yasash asosi anglatgan narsa, belgi-xususiyat kabilarning mavjud ekanligi, borligi ma’nosini ham bildiradi: *joziba-dor, qarz-dor, do‘kon-dor, bayroq-dor, kungura-dor*. Bu yasovchi shunga o‘xshash ma’no bildiruvchi ***-li*** affiksi bilan sinonimiya munosabatida bo‘ladi: *jarangdor = jarangli, unumdor = unumli, shirador = shirali, jozibador = jozibali* kabi.

Umuman, o‘zbek tilida ***-li, -dor, ser-, ba-*** affikslari orqali yasalgan sifatlar ma’no jihatidan bir-biriga ancha yaqin turadi: *go‘sh-tli = go‘sh-t-dor = sergo‘sh-t, savlatli = savlat-dor = sersavlat = basavlat, ma’noli = ma’nodor = serma’no, unumli = unumdor = serunum* kabi. Ammo bu affikslardan har birining o‘ziga xos ma’no va uslubiy xususiyatlari ham bor.

32. ***xush-***. Yasash asosida ifodalangan narsa va holat bilan bog‘liq bo‘lgan belgini bildiruvchi sifat yasaydi: *xush-xabar, xush-bichim, xush-vaqt, xush-suhbat, xush-surat, xush-xat, xush-bo‘y* kabi. *Xushyoqmas, xushchaqchaq* kabilar ham asos anglatgan ma’no bilan bog‘liq belgi bildiradi.

33. –**namo**. Yasash asosi ifodalagan narsa, xususiyat va holat kabilar bilan qiyoslash, o‘shaning xususiyatiga ega ekanlik ma’nolarini bildiruvchi sifat yasaydi: *garang-namo, kasal-namo, mulla-namo, olim-namo* kabi.

34. –**cha**. Bu affiks aslida ravish yasovchi bo‘lib, sifat yasashga ham xizmat qiladi. Yasash asosi anglatgan ma’no (etnik va geografik nom) bilan bog‘liq xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *buxoro-cha (buxorcha) o‘yin, farg‘ona-cha (kurash), o‘zbek-cha (talaffuz), turkman-cha (telpak)* kabi.

Bulardan tashqari, quyidagi affikslar orqali cheklangan tarzda sifat yasalishi mumkin: **bar-**: *bar-vaqt, bar-hayot, bar-taraf*; **-bop**: *palto-bop, ko‘ylak-bop, norin-bop*; **-mon**: *bilar-mon, ustabuzar-mon*; **-kash**: *dil-kash, past-kash, dard-kash, hazil-kash, jafo-kash, janjal-kash*; **-shumul**: *olam-shumul, jahon-shumul*; **-loq**: *qo‘sha-loq, baqa-loq* kabi.

Kompozitsiya usuli bilan sifat yasalishi

Hozirgi o‘zbek tilida kompozitsiya usuli bilan sifat yasalishi ham mahsuldor usullardan hisoblanadi. Kompozitsiya usulida ikki va undan ortiq asosning qo‘shilishi natijasida belgi bildiruvchi yangi so‘z - qo‘shma sifat hosil bo‘ladi. Qo‘shma sifat qismlari orasidagi sifatlovchilik munosabatining yo‘qolishi natijasida ular qo‘shilib ketib, yaxlit bir leksik birlik sifatida belgi ma’nosini anglatga boshlaydi va qo‘shma sifatga aylanadi: *olachipor, qimmatbaho, oqqush, oqsoqol* kabi.

Qo‘shma sifatni sifat birikmalardan farqlash lozim. Sifat birikma tarkibidagi qismlarning sifatlovchilik munosabati saqlangan bo‘ladi, ular birikma holida boshqa bir otga bog‘lanadi va narsaning belgisini bildiradi: *ikki xonali* (uy), *besh qirrali* (yulduz), *yuz katakli* (shashka), *ko‘p millatli* (jamoat) kabi. Shu kabi xususiyat predikativ sintagmaga ham xos: *lafzi halol* (yigit), *zuvalasi pishiq* (bola), *ko‘z ilg‘amas* (dala), *jahli tez* (kishi) kabi.

Qo‘shma sifat qismlari qaysi so‘z turkumlaridanligiga qarab quyidagicha bo‘ladi:

1. Ikki sifatdan: *olachipor, to‘q qizil, qora qizil, qorasovuq* kabi.

2. Sifat va otdan: *qorako‘z, ochiq yuz, shirinso‘z, qimmatbaho, pushti rang, xasta dil, sof dil, sohib jamol, qora po‘choq, Shirinbuloq* kabi.

3. Ikki otdan: *havo rang, bug‘doy rang, bodomqovoq, otashqalb, qo‘y ko‘z, qo‘l bola, anor yuz, toshbag‘ir* kabi.

4. Ravish va otdan: *kamunum, kamqon, kamsuv, kamgap, kamchiqim, kamquvvat, kamyog‘in, hozirjavob* kabi.

5. Ravish, ba‘zan ot va fe‘lning sifatdosh shaklidan: *tezpishar, tezotar, kechpishar, ertapishar, tezoqar, tinchliksevar* kabi.

6. Son va otdan: *beshkokil, besh qavatli (bino)* kabi. Bunday sifat ba‘zan **-lama** affiksi bilan yasaladi: *ikkiyuzlama, ikkiyoqlama, biryoqlama* kabi.

7. Yasash asosi hamda ot va aro so‘zidan: *xalqaro, shaharlararo, maktablararo, respublikalararo*.

Rus tilidan kalkalash asosida o‘zlashgan so‘zlarga **umum** so‘zi qo‘shish orqali ham qo‘shma so‘zlar hosil qilinadi: *umumxalq, umumdavlat, umumjahon, umumshahar, umuminsoniy* kabi. Bu so‘zlar qo‘shma sifat emas. Shuningdek, *shifobaxsh, ommabop, sofdil, jonsarak, kamnamo, nimjon, xushhol, g‘ayratabiy, hamohang* kabi so‘zlar ham qo‘shma sifat hisoblanmaydi.

FE‘L YASALISHI

Hozirgi o‘zbek tilida fe‘llar affiksatsiya usuli bilan (*tish-la, toza-la, xayr-lash, ko‘p-ay, gumon-sira, ikki-lan, yo‘l-iq, yilt-ira* kabi) va kompozitsiya usuli bilan (*hikoya qil, g‘ayrat qil, ijod et, olib kel, tashlab ket, ochib tashla, sotib ol, sanab ol* kabi) yasaladi.

Affiksatsiya usuli bilan fe‘l yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan fe‘l yasashda ko‘pincha ot, sifat, son, ravish, taqlidiy so‘zlar, shuningdek, olmosh va undovlar yasash asosi vazifasida keladi. Bu so‘zlarga qo‘shilgan fe‘l yasovchi

affikslarning soʻz yasash darajasi ham bir xil emas; ularning ayrimlari mahsuldor affiks boʻlib, juda koʻp miqdorda feʼl yasashga xizmat qilsa, baʼzilari chegaralangan miqdorda feʼl yasaydi.

Hozirgi oʻzbek tilida feʼl yasashda quyidagi affikslar qoʻllanadi:

-la. Bu affiks eng faol feʼl yasovchi morfemalardan boʻlib, barcha soʻz turkumlaridan feʼl yasay oladi: *ish-lamoq, musht-lamoq, osh-lamoq* (otdan), *oq-lamoq, yangi-lamoq, yaxshi-lamoq, qora-lamoq* (sifatdan), *hozir-lamoq, tez-lamoq, sekin-lamoq* (ravishdan), *hayhay-lamoq, dod-lamoq* (undovdan), *qiqir-lamoq, shitir-lamoq, taqir-lamoq* (taqlidiy soʻzdan) kabi.

-la affiksining maʼnosi yasash asosidan anglashilgan maʼno bilan bogʻliq ravishda turlicha boʻladi. Bu affiks bilan yasalgan feʼllar quyidagi maʼnolarni bildiradi:

1. Ot turkumiga kirgan soʻzlar yasash asosi vazifasida kelganda, bunday feʼllar:

a) ish-harakatni asosda ifodalangan narsa orqali bajarish, shu narsa bilan shugʻullanish kabi maʼnolarni bildiradi: *tish-lamoq, osh-lamoq, tuz-lamoq, qoʻl-lamoq, parma-lamoq, arra-lamoq, randa-lamoq* kabi;

b) yasash asosi ifodalagan narsani hosil qilish, yuzaga keltirish maʼnolarini bildiradi: *gul-lamoq, qat-lamoq, urugʻ-lamoq, dasta-lamoq*;

v) yasash asosi anglatgan narsa holatiga oʻtish, oʻsha narsaga oʻxshatish maʼnolarini bildiradi: *bugʻ-lamoq, muz-lamoq, suv-lamoq*.

g) ish-harakatning yasash asosi anglatgan oʻrin va paytga munosabatini bildiradi: *ora-lamoq, joy-lamoq, oʻrin-lamoq, qish-lamoq, oʻrma-lamoq*;

2. Belgi bildiruvchi soʻzlar (sifat, ravish) yasash asosi vazifasida kelganda, shunday asos ifodalagan belgi holatiga oʻtkazish, shu holatga ega qilish maʼnolarini bildiradi: *yangi-lamoq, toʻgʻri-lamoq, tekis-lamoq, past-lamoq, sekin-lamoq, oq-lamoq, sara-lamoq, hoʻl-lamoq, toza-lamoq, erka-lamoq, toʻp-lamoq, yaxshi-lamoq* kabi.

3. Undov va taqlidiy soʻzlar yasash asosi vazifasida kelganda, shunday asos ifodalagan his-hayajon va tovushni yuzaga keltirishni bildiradi: *hoʻp-lamoq, taraq-lamoq, dod-lamoq, voyvoy-lamoq, gumbur-lamoq, dukur-lamoq* kabi.

Oʻzbek tilida *-la* affiksi orqali hosil boʻlgan bir qator yasalmalarda soʻz tarkibining, morfemalar orasidagi chegaraning oʻzgarishi natijasi *-n, -sh* singari ayrim shakl yasovchilarning *-la* affiksi tarkibiga singib ketishi hodisasi ham uchraydi. Buning natijasida *-lan, -lash* kabi murakkab affikslar (*-la--n, -la--sh*) yuzaga keladi: *taajjub-lanmoq, ajab-lanmoq, gʻazab-lanmoq, oʻrtoq-lashmoq, salom-lashmoq, bir-lashmoq* kabi. Bu yasalmalarda alohida *-la* hamda mustaqil *-n, -sh* affikslari ajratilmaydi, chunki tilda bu feʼllar *-n, -sh* affiksisiz *taajjublamoq, ajablamoq, oʻrtoqlamoq, birlamoq* tarzida ishlatilmaydi. Shunga koʻra *-lan, -lash* kabilar feʼl yasovchi alohida murakkab affikslar qatoriga kiradi.

-n, -sh affikslari aslida oʻzlik va birgalik daraja shakllarini yasashga xizmat qilgani uchun *-lan, -lash* affiksli yasama feʼllarda ham oʻzlik va birgalik darajaga xos xususiyat – bajaruvchi shaxsning oʻzidagi holat, xususiyat-belgining oʻzgarishi, yuz berishi yoki unda shaxslarning birgaligi maʼnolari ifodalanadi: *shod-lanmoq, ikki-lanmoq, xavotir-lanmoq, doʻst-lashmoq, xayr-lashmoq, keskin-lashmoq* kabi.

Baynalmilal asosdan yasalgan *gazlashtirmoq, rejalashtirmoq, ekranlashtirmoq, avtomatlashtirmoq* tipidagi feʼllar tarkibidagi *-lashtir* ham murakkab affiks boʻlib, mustaqil qismlarga ajralmaydi.

–(a)r. Bu affiks sifatlardan feʼl yasashga xizmat qiladi, shu belgiga ega boʻlish, shu belgi holatiga oʻtish maʼnolarini bildiradi: *koʻk-armoq, oq-armoq, boʻz-armoq, oʻzga-rmoq, yosh-armoq, qisqa-rmoq, eski-rmoq* kabi.

–(a)y. Bu affiks sifat va ravishlardan, baʼzan otlardan feʼl yasaydi, yasash asosi anglatgan belgi holatiga oʻtish, shu belgiga ega boʻlish maʼnolarini bildiradi: *keng-aymoq, tor-aymoq, sar(i)gʻ-aymoq, oz-aymoq, koʻp-aymoq, qora-ymaq, ul(u)gʻ-aymoq, kuch-aymoq, keksa-ymaq, tikka-ymaq, kam-aymoq* kabi. *dikk-aymoq,*

hurp-aymoq, shalp-aymoq kabi fe'llar ham asli shu affiks orqali taqlidiy so'zlardan yasalgan. Masalan: *Issiq jon deydilar, jon bo'lsa bo'lar, Payt kelsa chechak ham sarg'ayar so'lar.* (A.Oripov).

–**a.** Bu kamunum affiks ot va sifatlardan fe'l yasaydi, asosdan anglashilgan narsa, belgi holatiga o'tish, harakatni shu narsaga o'tkazish, harakatning belgiga munosabati kabi ma'nolarni anglatadi: *san-amoq, o'y(i)n-amoq, osh-amoq, yash-amoq, tun-amoq, qon-amoq, qiy(i)n-amoq, bo'sh-amoq* kabi. Misollardan ko'rinadiki, bu affiks yordamida fe'l yasashda asos ma'lum fonetik o'zgarishga uchraydi. *Yiltir-a, shildir-a, jildir-a* kabilar ham shu affiks bilan yasalgan.

–**sira.** Bu affiks ot va olmoshlardan fe'l yasaydi, asosdan anglashilgan narsani istash ma'nosini bildiradi: *suv-siramoq, uyqu-siramoq, xavf-siramoq, qon-siramoq, gumon-siramoq, hadik-siramoq, sen-siramoq, siz-siramoq, yot-siramoq* kabi.

–**k(-ik), -q (-iq).** Turli so'zlarga qo'shib, yasash asosidan anglashilgan narsa ta'siriga o'tish, belgi-xususiyat, holatiga o'tish ma'nolarini bildiradi: *ko'z-ikmoq, kech-ikmoq, bir-ikmoq, chin-iqmoq, zo'r-iqmoq, yo'l-iqmoq, zor-iqmoq* kabi.

–**ira.** Kamunum affiks bo'lib, asosan, taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi, taqlidiy so'z ifodalagan holatga o'tish ma'nosini bildiradi: *yilt-iramoq, milt-iramoq, yalt-iramoq, qalt-iramoq, sharq-iramoq* kabi.

–**i.** Kamunum affiks bo'lib, ot va sifatlardan fe'l yasaydi: *chang-imoq, boy-imoq, tinch-imoq* kabi.

Yuqoridagilardan tashqari, hozirgi o'zbek tilida *hayqirmoq, kamsitmoq, qiziqsinmoq* kabi yasalgan fe'llar ham mavjud.

Kompozitsiya usuli bilan fe'l yasalishi

Kompozitsiya usuli bilan qo'shma fe'llar yasaladi. Odatda, qo'shma fe'llar ikki va undan ortiq asosning birikuvidan hosil bo'ladi, ulardan yaxlit bir ma'no anglashiladi. Ikki va undan ortiq so'z (asos) birikib, qo'shma fe'l hosil qilganda, ular orasida sintaktik aloqa bo'lmaydi: *G'anijon beixtiyor orqasiga qaradi-yu,*

yana yo'lida **davom etdi**. (A.Qahhor). Go'ro'g'libek boshidan o'tgan voqealarni bir-bir **bayon etdi** («Go'ro'g'li»).

Qo'shma fe'lning shaxs-son va zamon bilan tuslanishini ko'rsatuvchi shakl yasovchi affikslar har vaqt ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *Yosh oybeklar bayrog'in, ko'taraylik balandga. Do'stim, jonni **baxsh etaylik**, faqat ona-Vatanga* (A.Oripov). *U yoq - bu yoqqa diqqat bilan **ko'z tashladi-da**, zinadan ohista yuqoriga ko'tarildi*. (K.Yashin). *Yo'lchi atrofiga **ko'z yugurtirib**, qizga tomon ikki – uch **qadam bosdi*** (Oybek).

Qismlarining qaysi so'z turkumidan bo'lishiga qarab qo'shma fe'llar ikki turga bo'linadi:

1. «Ot+fe'l» tuzilishli (fe'l bo'lmagan so'z bilan fe'ldan tarkib topgan) qo'shma fe'llar: *ta'zim qilmoq, g'ayrat qilmoq, fikr qilmoq, xursand bo'lmoq* kabi;

2. «Fe'l+fe'l» tuzilishli (ikki fe'ldan tarkib topgan) qo'shma fe'llar: *sotib olmoq, olib qochmoq, chiqib ketmoq* kabi.

«**Ot-fe'l**» tuzilishli qo'shma fe'llar. Bunday qo'shma fe'l tarkibidagi qismlar aslida ob'yekt bilan harakat munosabatini ko'rsatsa ham, qo'shma fe'l tarkibida ular orasidagi sintaktik aloqa kuchsizlanib, har ikki qism yaxlit holda bir umumiy leksik ma'noni anglatga boshlaydi, ya'ni semantik va grammatik jihatdan o'zaro uzviy bog'lanib ketib, bir butun leksik birlikni tashkil qiladi. Bu tip qo'shma fe'llarning birinchi qismi vazifasida ot, sifat, son kabi turkum so'zlari keladi, ikkinchi qism vazifasida *solmoq, qilmoq* fe'llari qo'llanadi. Bu xildagi qo'shma fe'llarda *solmoq, qilmoq* fe'llari birinchi qismida ifodalangan narsa, belgi, xususiyatga, daraja va miqdorga ega qilish, o'shanga xos qilish, shu holatga keltirish kabi ma'nolarni anglatadi: *asos solmoq, gapga solmoq, dahshat solmoq, esga solmoq vafo qilmoq, e'lon qilmoq, katta qilmoq* kabi. *Biz, o'qituvchilar, to'qqiz yil davomida seni ko'zimizning nuri, qalbimizning harorati bilan **parvarish qildik***. (A.Qahhor). *Normat qo'shiqqa **quloq solib**, ichkaridagi odamning chiqishni kuta boshladi*, (S.Ahmad). *Qizning qiyg'och qoshi, jarangli kulgilari kimlarningdir yuragiga **larzalar solgan***. («Saodat»).

Qilmoq ko‘makchi fe‘lining sinonimi, sifatida *etmoq*, *aylamoq* fe‘llari qo‘llanadi: *qabul qilmoq - qabul etmoq, - qabul aylamoq, obod qilmoq - obod etmoq - obod aylamoq* kabi. Hozirgi o‘zbek tilida *aylamoq* fe‘li nisbatan kamroq ishlatiladi: *Ziyofat, keldi-ketdi allamallagacha davom etdi. (Oybek). O‘zingni bos, hovliqma, sabr et. (Uyg‘un). Kimga ko‘p yaxshilik aylay, o‘zing ayt. (A.Oripov). Kimdir tama bilan dunyo kezadi, Kimdir xalq dilini etadi obod. (A.Oripov).*

Ba‘zan ko‘rsatmoq fe‘li *qilmoq, etmoq* fe‘llariga vazifadosh bo‘lib kelishi mumkin: *Gulorning g‘oyib bo‘lishi Yo‘lchiga yashin urgan kabi ta’sir ko‘rsatdi. (Oybek).*

«Ot-fe‘l» tuzilishli qo‘shma fe‘llarda ikkinchi qism ***bo‘lmoq*** fe‘li bilan ham ifodalanadi. Bu hodisa qo‘shma fe‘llarning birinchi qismi ot, sifat, son kabi so‘zlardan iborat bo‘ladi: *tamom bo‘lmoq, tajang bo‘lmoq, xafa bo‘lmoq, sarson bo‘lmoq, ovora bo‘lmoq* kabilar. Masalan: *Yaxshilar doim nasihatlar o‘z ahbobiga Ichmagil, xushyor bo‘l, tushma balo girdobiga (E.Vohidov).*

Bo‘lmoq fe‘lining qo‘shma fe‘l tarkibida ikkinchi qism sifatida kelishini bu fe‘lning ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasida kelishidan (*talaba bo‘ldi, o‘qituvchi bo‘ldi, muhandis bo‘ladi* kabi) farqlash kerak. *Bo‘lmoq* fe‘li bog‘lama vazifasida kelganda qo‘shma fe‘l yasalmaydi, balki sodda so‘z bog‘lama bilan ishlatilgan bo‘ladi, xolos. Bu vaqtda *bo‘lmoq* fe‘lini boshqa bog‘lama bilan almashtirsa bo‘ladi: *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi. Chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Yaxshi odamning boqishlari ham doim go‘zal bo‘ladi (M.Ibrohimov.).* Misollardagi *bo‘lmoq* fe‘lini –**dir** bog‘lamasiga (*soddadir, ustundir, go‘zaldir* shaklida) almashtirish mumkin.

Bo‘lmoq fe‘li qo‘shma fe‘lning qismi vazifasida kelsa, uni bog‘lama bilan almashtirib bo‘lmaydi: *Hayron bo‘lmoq, xursand bo‘lmoq, kir bo‘lmoq. Oz bo‘lsin, oz bo‘lsa ham soz bo‘lsin (Maqol). Jonim bilan Rustamjon aka, bundan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin. (K.Yashin).* Misollardagi *bo‘lmoq* qismini –**dir** bog‘lamasi bilan almashtirib bo‘lmaydi.

Ot va otlashgan soʻzlar bilan *qoʻymoq, chiqarmoq, olmoq, bogʻlamoq, koʻrmoq, kechirmoq, tashlamoq* kabi feʼllarning birikishidan asli frazeologik birliklar hosil boʻladi; bunday birliklarni ot+feʼl tuzilishli qoʻshma feʼllar qatoriga kiritish toʻgʻri boʻlmaydi: *koʻngil qoʻymoq, nom chiqarmoq, dam olmoq, umid bogʻlamoq, yoʻl tutmoq, qoʻlga olmoq, kun kechirmoq, qadam tashlamoq, fikrga kelmoq, koʻzdan kechirmoq*. Bu xil birliklarning maʼnosi uning tarkibidagi qismlarning toʻgʻri maʼnosidan kelib chiqmaydi, balki har ikki qism yaxlitligicha koʻchma maʼno anglatadi. Masalan: *Dehqonlarni ipsiz bogʻlamoqchilar deng! Ularni erga bogʻlab qul qilmoqchilar deng!* (N.Safarov).

«Feʼl+feʼl» tuzilishli qoʻshma feʼllar. Qoʻshma feʼlning bu turi ikki feʼlning birikuvidan hosil boʻladi. Birinchi qism odatda feʼlning *-a, -y* hamda *-(i)b* qoʻshimchali ravishdosh shaklida boʻladi. Qoʻshma feʼl tarkibidagi qismlar oʻzaro birikib, ularning maʼnosidan farq qilgan yangi maʼno anglatadi: *olib bormoq, olib kelmoq, sotib olmoq, tashlab ketmoq*. Masalan: *Paxtafurush boylar kuzda kambagʻallarning paxtasini arzon-garovga sotib olib, saroyiga bosib qoʻyar edi.* (M.Ismoiliy). *Avaz suruvdan qolib ketgan ikkita qoʻzichoqni olib keldi.* (P.Qodirov). *Gʻavvos Meʼmorni oʻsha shinam xona sari boshlab bordi.* Bunday qoʻshma feʼl yaxlitligicha yangi leksik maʼno anglatishi bilan nutqda mustaqil va yordamchi feʼldan tuzilib, ikkinchi qism tugallanganlik, takror, davom, boshlanish kabi turlicha maʼnolarni ifodalovchi analitik shakllardan farq qiladi: *olib kelmoq* - qoʻshma feʼl, *aytib yubormoq* - analitik shakl kabi. Hozirgi oʻzbek tilida ikki feʼldan tashkil topgan qoʻshma feʼllar u qadar koʻp emas: *chaqirib kelmoq, tortib olmoq, qaytarib olmoq* kabi. Ammo analitik shakllar nutqda juda koʻp ishlatiladi: *ayta boshlamoq, aytib qoʻymoq, ayta qolmoq, aytib yubormoq* kabi.

RAVISH YASALISHI

Ravishlar ham affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi. Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashida ot, sifat, olmosh kabi soʻz turkumlari yasash asosi vazifasida keladi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan ravishlar quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

1. **–cha**. Bu affiks ot, sifat, olmosh, ravish va feʼllarga qoʻshilib, ish-harakatning qaytarzda bajarilishini, yasash asosida ifodalangan narsa, belgi, holat va xususiyatga oʻxshatilganlikni, qiyoslashni anglatgan ravishlar yasaydi: *shoshgan-cha, bola-cha, yigit-cha, yashirin-cha, eski-cha, siz-cha, atrofli-cha, ilgarigi-cha, bulturigi-cha, qisqa-cha, oʻzim-cha, istagan-cha* kabi. *Hayotga chuqur, keng, **atroflicha** qarash undan keyin fikrlash va oʻylash kerak.* (Oybek).

Bu affiks baʼzan egalik, kelishik affikslaridan keyin ham qoʻshilib keladi: *siz-cha – sizning-cha, oʻzim-cha, sen-cha – sening-cha* kabi. *Anchadan keyin Qalandarov xuddi **oʻzicha** gapirganday dedi...* (A.Qahhor)..

2. **–chasiga**. Bu affiks turli soʻzlarga qoʻshilib ravish yasaydi, ish-harakatning yasash asosi anglatgan narsa, belgi-xususiyatga qiyos qilinganligi, harakatning bajarilish usuli maʼnolarini bildiradi: *harbiy-chasiga, askar-chasiga, ochiq-chasiga, qahramon-chasiga* kabi. Bu affiks aslida **–cha** yasovchisi hamda egalik affiksi bilan joʻnalish kelishigi affiksining qoʻshilishidan hosil boʻlgan (**cha-si-ga**). Bu affiks tarkibiga singib ketgan egalik va kelishik affikslari oʻzining maʼnosi va shakl yasovchilik xususiyatini yoʻqotadi. Masalan: *Oʻktam maxorkani **frontachasiga** oʻrab, tutunini huzur qilib soʻrdi.* (Oybek) *Mirvali Eralining soʻnggi soʻzidan keyin aytar gapini yoʻqotdi, endi **ochiqchasiga** gaplashish payti keldi, deb oʻyladi.* (S.Ahmad).

3. **–larcha**. Bu affiks ot, sifat kabi soʻzlardan ravish yasaydi, yasash asosi anglatgan narsa, belgiga oʻxshatish, harakatning bajarilish usuli maʼnosini bildiradi: *yigit-larcha, polvon-larcha,*

qadrdon-larcha, o'rtoq-larcha, ota-larcha, katta-larcha, do'st-larcha, bola-larcha kabi. Bu affiks ham tuzilish jihatidan murakkab bo'lib, ko'plik affiksi **-lar** va **-cha** affiksining birikishidan hosil bo'lgan. Masalan: *Halim bobo Oygizning qo'llarini siypalab, ota-larcha erkalatdi. (Sh.Rashidov). Jo'ra do'stlarcha koyib-koyib, hujraning besh tiyinlik chaqaday qulfini ko'rsatdi-da, yo'qoldi. (Oybek).*

4. **-lab**. Bu affiks yordamida ot, sifat, ravish turkumi so'zlaridan ravish yasaladi, harakatning bajarilish holatini, paytini va miqdorini bildiradi: *yil-lab, hafta-lab, yaxshi-lab, bop-lab, qulochkash-lab, kecha-lab, oy-lab, sahar-lab, ko'p-lab, kilo-lab, tonna-lab* kabi. Masalan: *Bunday dalillarni, kerak bo'lsa, juda ko'plab topishimiz va yozishimiz mumkin. («Mushtum»).* Bu o'tirishdan so'ng u [Otabek] bir **oylab** bo'zaxonaga kelmadi. (Oybek).

5. **-dek, -day**. Bu affiks orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosida ifodalangan narsa yoki belgi-xususiyat bilan o'xshashligini, qiyoslashni bildiradi: *tog'-dek, ot-dek, lochin-day, qadimgi-day, ilgarigi-dek, avvalgi-dek, bugungi-day, gul-day* kabi. Masalan: *Bu erda hech o'zgarish yo'q, hamma narsa avvalgiday. Ota-bobodan qolgan chordevor... somon suvoq qilingan eski tomda hayot yana avvalgidek. (S.Anorboyev).*

6. **-ona**. Bu affiks turli so'zlarga qo'shib, ish-harakatning belgisini yasash asosidan anglashilgan narsa, voqea-hodisaga taqqoslash, o'xshatish ma'nolarini bildiradi: *mard-ona, qahramon-ona, olim-ona, kamtar-ona, shoir-ona, xolis-ona, mug'ambir-ona, oqil-ona, g'olib-ona* kabi. Bu affiks, odatda, tojik tilidan qabul qilingan so'zlar tarkibida qo'llanadi. Masalan: *[Elmurod] Zokirjon qassobning siyosat haqidagi mug'ambirona savollariga oq ko'ngillik bilan javob berishga tirishganini eslab, qizarar edi. (P.Tursun).*

7. **-iga (-siga)**. Bu affiks yordamida yasalgan ravishlar ish-harakatning bajarilishini biror jarayon, holatga o'xshatish yo'li bilan, uning qay tarzda bajarilishini anglatadi: *ko'ndalang-iga, baravar-iga, birdan-iga, qatora-siga, yoppa-siga, sidirg'a-siga*

kabi. Bu affiks ham kelib chiqishi jihatidan egalik (*i*) va jo‘nalish kelishigi (*ga*) affikslari bilan bog‘langan. Masalan: *Odamlar baravariga qarsak chalishar, Alimardonning raqibini olqishlashardi.* (O‘.Hoshimov).

Izoh: **-an** affiksi ham yuqoridagi affikslar kabi ish-harakatning belgi va holatini ifodalovchi so‘zlar yasaydi. Lekin u arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar tarkibida keladi va shu so‘zlar tarkibidagina ajratiladi. Shuning uchun bu affiks hozirgi o‘zbek tilida yasovchi hisoblanmaydi: *ruh-an, majbur-an, qat’iyan, vijdonan tasodifan* kabi. Masalan: *Xalqimizning eng muhim ma’naviy-axloqiy fazilati o‘z ish joyida vijdonan va fidokorona mehnat qilishdan iboratdir. Arabboy ko‘pchilik kulgisidan bir oz izza tortdi. Lekin u ba’zi birovlarday umum kulgisiga majburan taslim bo‘lib iljaymadi.* (P.Tursun).

Yuqorida ko‘rsatilgan affikslardan tashqari, **-lay (-layin), -in** kabi affikslar ham turli so‘zlarga qo‘shilib, ish-harakatning belgi, xususiyatini bildiruvchi ravish yasashga xizmat qiladi: *butun-lay, tirik-lay, xom-layin, yashir-in, old-in* kabi. Masalan: *Shu paytda oldin ketayotgan yo‘lovchi tashiydigan avtobus to‘xtadi.* (S.Zunnunova). *Sizni kutib turar oppoq paxtaning Bag‘rida yashirin qancha sirli rang.* (A.Oripov).

O‘zbek tilida payt, belgi, miqdor, o‘rin ma’nolarini bildiruvchi ayrim so‘zlar jo‘nalish, chiqish va o‘rin-payt kelishigi affikslarini olgan holda ravishga aylanishi mumkin: *zimdan, tubdan, qo‘qqisidan, birdan, zo‘rg‘a, jo‘rttaga* kabi. Bu kabi yasalmalarda kelishik affiksi shakl yasash xususiyatini yo‘qotadi va so‘zning leksik ma’no anglatuvchi qismiga singib ketadi. So‘zning shu kelishik shaklida qotib qolishi natijasida ravishlashish hodisasi yuz beradi. Masalan: *Bu uning qalbida birdan uyg‘onib ketgan otalik tuyg‘usi edi.* (P.Qodirov).

Quyidagi hollarda ravishlashish hodisasi yuz berishi mumkin:

a) sifat, son va ravishlar chiqish kelishigi shaklida ravishga aylanadi: *yangidan, chindan, yolg‘ondan, birdan, qo‘qqisidan, to‘satdan* kabi. Masalan: *Saida yolg‘ondan hayron bo‘lib qoldi.*

(A.Qahhor). **Qo‘qqisidan** berilgan bu savol oldida Qobilbek nima deyarini bilmay, tikilganча qoldi. (M.Qoriyev);

b) ayrim fe‘l shakllari chiqish kelishigi shaklida ravishga aylanadi: *shoshmasdan, qaytadan, o‘ylamasdan, indamasdan, charchamasdan* kabi. Masalan: *U indamasdan o‘tib ketaverdi. Hamma gap pulda ekan, Oxun, – indamasdan o‘tirgan toshkentlik bir mardikor so‘zga aralashdi... (Oybek). Bektemir chuvalgan paytavasini echib, qaytadan askarchasiga ixcham o‘radi. (Oybek).*

Kompozitsiya usuli bilan ravish yasalishi

Kompozitsiya usuli bilan qo‘shma ravishlar yasaladi. Tarkibidagi qismlarining qanday so‘zlardan bo‘lishiga qarab qo‘shma ravish quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Har** belgilash olmoshi bilan o‘rin yoki payt ma‘nosini bildiruvchi so‘zlarning birikuvidan hosil bo‘ladi: *har vaqt, har lahza, har gal, har mahal, har on, har zamonda, har yoqqa, har er, har yon, har tomon, har taraf, har dam, har damda, har tomonda, har onda, har choq, har safar, har qachon, har qaerda, har qancha, har lahzada* kabi. Misollardan ko‘rinadiki, bu so‘zlar kelishik shaklida ham keladi. Masalan: *Sayhonlikni o‘rmon har yoqdan o‘rab olgandi. (Oybek).*

2. **Bir** so‘zi bilan o‘rin, payt va miqdor bildiruvchi so‘zlarning birikuvidan hosil bo‘ladi: bu so‘zlar kelishik shaklida ham kelishi mumkin: *bir vaqt, bir mahal, bir yo‘la, bir zumda, bir kuni, bir kun, bir yili, bir dam, bir damda, bir pas, bir pasda, bir muncha, bir pasga, bir nafas, bir nafasga, bir nafasda, bir zum, bir on, bir onda, bir vaqtda, bir gal, bir zamon, bir zamonda, bir boshdan, bir tekis, bir tekisda, bir chekkada, biroz; birmuncha, bir talay, birato‘la, birvarakay* kabi. Masalan: *Abdujalil boynikidagi ziyofatni Mulla Obid bir muncha taajjub ichida o‘tkazdi. (A. Qodiriy). Bir ozdan keyin u kiyinib olib, yo‘lga otlandi. (A.Obidjon). Zovur yoqalab biroz yurgach, dala shiyponi ro‘parasidan chiqdi. («Yoshlik»).*

3. Ayni bir otni, sonni oraga –*ma, ba-* elementini qo‘shib takrorlash bilan, shuningdek ayni bir sifatni chiqish va bosh

kelishikda takrorlash bilan, ayni bir ot va sifatni chiqish va jo‘nalish kelishiklarida takrorlash bilan, o‘z olmoshi takrorini egalik va chiqish kelishigi affikslari bilan ham ishlatishdan ravish yasaladi: *yuzma-yuz, so‘zma-so‘z, uchma-uch, dam-badam, yo‘lma-yo‘l, qo‘lma-qo‘l, birma-bir, quruqdan-quruq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bekordan-bekorga, kundan-kunga, o‘z-o‘zidan, zo‘r-bazo‘r, dam-badam, ochiqdan-ochiq, zo‘rma-zo‘raki, bekordan-bekorga, uzundan-uzoq* kabi. Masalan: *Darvozadan **dam-badam** mo‘ralab turgan qizlar tapir-tupur qilib, yugurib ketishdi. (S.Zunnunova). G‘ishtlarni **birma-bir** olishgan edi, oltin to‘la xurning og‘zi ko‘rindi. (S.Yunusov). Yuzlab kishilar **qo‘lma-qo‘l** chelak uzatib, maydon o‘rtasidagi hovuzdan olingan suv bilan kitob xonasiga tushgan o‘tni o‘chirishga urinar edilar. (M.Osim). **Dam-badam** chaqmoq yalt-yult qilar edi. (S.Norboyev).*

MORFOLOGIYA

Ma’lumki, tilshunoslikda morfologiya va sintaksis birgalikda **grammatika** deb yuritiladi. Grammatika (yunoncha *grammatika* –

«*yozish san'ati*») tilshunoslik fanining bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini tekshiradi. Demak, u so'z va gapning har bir tildagi (xususan o'zbek tilidagi) shakliy-grammatik tomonlarini – so'zning shaklan o'zgarishlarini, so'z qo'shilmalarining, so'z birikmalarining turli ko'rinishlarini, vositalarini va gapning strukturasi, turlarini o'rgatadi. **Grammatika** termini tilning grammatik qurilishi ma'nosida ham qo'llanadi. Aniqki, bu termin keyingi ma'noda ishlatilganda, grammatika fanining tekshirish ob'yektini bildiradi.

Har bir tilning xususiyatini uning fonetik, leksik va grammatik strukturalari aks ettiradi. Bu strukturalarning hammasi bir butun tizimni hosil qiladi, demak, tilning grammatik qurilishi uning fonetik qurilishi bilan va leksik sistemasi bilan bog'liqdir: tilning o'zaro bog'langan bo'laklarning yaxlitligidan iborat bo'lishi grammatikaning fonetika va leksikologiya bilan aloqada ekanligini anglatib turadi. Kelib chiqadiki, tilning hamma tomonlari o'zaro bog'langan, o'zaro shartlangan bo'lib, grammatik qurilish til sistemasining bir qismidir. Grammatika so'zlarni shakllantiradi, biriktiradi, ularning fikr anglatish vositasi sifatidagi vazifasini belgilaydi.

Har bir tilning grammatik qurilishi ma'lum me'yorlarga, qonun-qoidalarga ega. Masalan, o'zbek tilida: sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, ergash gapning, ko'pincha, bosh gapdan yoki bosh gapdagi hokim (shu ergash gapni o'ziga qaram qilgan) elementdan avval kelishi, qaratqich va qaralmishning shaxs jihatidan moslashishi va boshqalar.

Ko'pgina tillarning grammatik qurilishida o'xshashliklar bor, lekin, ikkinchi tomondan, bir oilaga kiradigan tillarning orasida ham ma'lum farqlar bor. Tillarning grammatik qurilishidagi o'xshashlik nisbatan sintaksisda kuchli (ayniqsa, qo'shma gaplarning strukturasi), farqlanish, noo'xshashlik esa so'z shakllarida kuchlidir.

Grammatika tilning grammatik qurilishiga xos bo'lgan qonun-qoidalarni, me'yorlarni tasvirlaydi, uning turli xususiyatlarini tekshiradi. Misol uchun, o'zbek tilining grammatik qurilishiga doir

ayrim hodisalarni eslab o‘tamiz: eganing bosh kelishikda bo‘lishi, shaxs jihatidan moslanish (*men boraman. sen borasan* kabi), so‘zlarning birikishidagi ichki moslik–muvofiqlik. Masalan, -*inqira* affiksini olgan so‘z harakatning yuzaga kelishidagi «kuchsizlik, kamlik, me’yordan pastlik» ma’nosini bildiradi, shunga ko‘ra bu so‘z semantik jihatdan mos ravishda «*sal*», «*bir oz*» so‘zlari bilan birika oladi (*ranggi sal oqarinqiradi* kabi), -*roq* affiksini olgan so‘z ham shunday (*sal oqarganroq* kabi), bular «juda» tipidagi kuchaytiruvchi vosita bilan qo‘shila olmaydi, chunki ichki tomoni, mazmuni to‘g‘ri kelmaydi, moslashmaydi.

Morfologiya va sintaksis

Grammatika ikki qismga – morfologiya va sintaksisga bo‘linadi. Morfologiya ham, sintaksis ham o‘z tekshirish ob’yektiga ega bo‘lib, ular bir-biri bilan uzviy ravishda bog‘langan.

Morfologiya (grekcha *morphe* - «*shakl*»), *logos* – «*ta’limot*») so‘zlarning grammatik (morfologik) xususiyatlari haqidagi ta’limotdir. Morfologiyada so‘zning o‘zgarishi va shu o‘zgarish bilan bog‘liq bo‘lgan ma’nolar, so‘zning tuzilishi va tarkibi o‘rganiladi. So‘zlarning o‘zgarishi umumiy struktura belgilariga ega bo‘lgan so‘z guruhlari bilan bog‘langan, shuning uchun morfologiya ma’lum belgilari asosida bir-biridan farq qilgan so‘z guruhlari – so‘z turkumlarini ham tekshiradi.

Sintaksis (grekcha *syntaxis* - “*tuzish*”) gapning grammatik (sintaktik) xususiyatlarini, gap qurilishi va turlarini tekshiradi. Gap qurilishi uchun ohang, so‘zlarning birikishi, predikativlik va so‘z tartibi kabi sintaktik vositalar muhimdir.

Morfologiya bilan sintaksisning bir-biridan farqi shundaki, morfologiyaning tekshirish ob’yekti – so‘z. Unda so‘zning u yoki bu shakllari, xususiyatlari tahlil qilinadi. Sintaksisning tekshirish ob’yekti gap bo‘lib, gap tuzilishi, so‘z birikmalari va so‘zlarning bog‘lanish yo‘llari tahlil etiladi.

Morfologiya so‘zni til sistemasida olib qaraydi, alohida so‘z shakllari va ularning qanday bog‘langanligini aniqlaydi. Masalan,

bosh kelishikdagi *shahar*, *paxta* soʻzlari qaratqich kelishigida *shaharning*, *paxtaning*, chiqish kelishigida *shahardan*, *paxtadan*, tushum kelishigida *shaharni*, *paxtani* kabi shakllar bilan bogʻlangan. Shuningdek, *koʻrdim*, *koʻrganman*, *koʻraman*, *koʻrarman*; *terding*, *terasan*, *tergansan*, *terarsan* kabi shakllar ham oʻzaro bogʻlangan. Demak, morfologiya turlanish va tuslanishning xususiyatlarini tekshiradi, soʻzning morfologik tarkibi, uning shakllari va grammatik maʼnolari, soʻz turkumlari va ularga xos shakl yasash yoʻllarini oʻrgatadi.

Sintaksisda fikrni ifodalash uchun soʻzlarning bogʻlanishi, gap tuzilishi va turlicha sintaktik munosabatlar tekshirilar ekan, demak, morfologiyadagi turlicha soʻz shakllarining gapda boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqasi, gap qurilishida shu shakllarning qanday vazifada kelganligi kabilar aniqlanadi. Masalan, *shaharning–turdosh ot*, *qaratqich kelishigi*, *birlik*, *qaratqich aniqlovchi*; *oʻqiydi –feʼl*, *yaqin oʻtgan zamon*, *boʻlishli*, *xabar mayli*, *III shaxs*, *birlik*, *kesim* kabi.

Morfologiyaning vazifasi faqat soʻz shakllari va ular anglatgan umumiy grammatik maʼnolarni oʻrganish bilan cheklanmaydi. Lugʻaviy birliklarning semantik va shakl xususiyatlarini aniqlash asosida belgilangan soʻzlarning leksik-grammatik kategoriyalari, yaʼni soʻz turkumlari haqidagi taʼlimotni oʻrganishdan iborat.

Demak, morfologiya soʻz, uning morfologik tarkibi, shakl va ular anglatgan grammatik maʼnolar hamda soʻz turkumlari va ularga xos grammatik kategoriyalar haqidagi grammatik taʼlimotdir.

Morfologiya va leksikologiya

Maʼlumki, morfologiya bilan bir qatorda, leksikologiya ham soʻzlarni tekshiradi, soʻz morfologiyada ham, leksikologiyada ham asosiy tekshirish obʼyektini hisoblanadi. Har bir soʻz murakkab leksik-grammatik butunlikni tashkil etadi. Soʻzning leksik maʼnolari yigʻindisi uning leksik birlik ekanligini bildirsa,

grammatik shakllar majmuasi va ular anglatgan grammatik ma'nolar so'zning grammatik birlik ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli so'zlar, bir tomondan, leksikologiyada va, ikkinchi tomondan, morfologiyada tamoman boshqa-boshqa nuqtai nazardan, boshqa maqsadda o'rganiladi. Leksikologiyada so'zlar tilning leksik tarkibini, uning leksik sistemasini belgilash, so'zning leksik ma'nosi, uslubiy xususiyatlari, qo'llanishi va boyib borish yo'llarini aniqlash nuqtai nazaridan o'rganilsa, morfologiyada esa so'z o'zgarishiga xos grammatik qoida va qonuniyatlarni belgilash, grammatik ma'nolarni ifodalash vositalarini aniqlash maqsadida o'rganiladi. Masalan, *daraxt, bino, qush, bolalik, bahor, qishloq, o'qimoq, yozmoq, oq, qizil, besh, o'n* kabi so'zlar boshqa-boshqa leksik ma'noga ega bo'lib, leksikologiya shu ma'nolarni, ularning uslubiy va qo'llanish xususiyatlarini tekshiradi. Morfologiyada esa bu so'zlar bir xil umumiy xususiyatga ega bo'lgan til hodisasi bo'lib, ularning narsa, harakat, belgi, miqdor anglatuvchi kelishik, egalik, grammatik son, shaxs-son, zamon, mayl singari kategoriyalarni ko'rsata olishi va boshqalar aniqlanadi.

Morfologiya va fonetika

Ma'lumki, tilning har bir hodisasi uning, (tilning) tovush tomoni bilan bog'liq. Har bir grammatik hodisaning tovush bilan ifodalanishi grammatikaning (morfologiyaning) fonetika bilan aloqadorligini ham ko'rsatadi. Masalan, so'zlarda leksik urg'uning boshqa-boshqa bo'g'inga tushishi orqali, ayrim hollarda, so'zning ma'nosi, qaysi leksik – grammatik kategoriyaga kirishi va tarkibidagi morfemalarning tipi differentsiatsiya (farqlanish, ajralish) qilinadi.

Masalan, *qushcha* so'zida urg'u oxirgi bo'g'inda bo'lganda – ot, **-cha** affiksi kichraytish ma'nosini bildiradi: *qushcha* – kichik qush; shu so'zning urg'usi bosh bo'g'inda bo'lganda – ravish, bundagi urg'usiz **-cha** affiksi o'xshatish ma'nosini bildiradi. *qushcha: qushdek (day) qush* kabi. Demak, bu o'rinda fonetik hodisa tufayli ot bilan ravish farqlanadi. Yana misollar *tugma* (ot)

– *tugma* (fe'l); *qaynatma* (*sho'rva*) (sifat) – *qaynatma* (fe'lning bo'lishsizlik shakli). Ma'lum bo'ladiki, tilning tovush tomoni boshqa hamma tomonlar bilan chambarchas bog'liq.

So'zning grammatik ma'nosi

So'z kishi ongidagi, borliqdagi narsa, harakat, belgi va hodisalar haqidagi tushunchani bildiradi. So'zning tushuncha anglatishi so'z leksik ma'nosining asosini tashkil etadi. Ammo mustaqil so'zlar faqat leksik ma'no anglatib qolmay, balki o'zaro bog'langan bir qancha qo'shimcha ma'nolarni ham anglatadi. Masalan: *paxtalar*, *kitoblar*, *o'quvchilar*, *ishladilar*, *yozdilar*, *o'qimoqdalar* kabi so'zlar faqat leksik ma'no ifodalab qolmasdan, so'zlar guruhi uchun umumiy bo'lgan qo'shimcha ma'no ham ifodalaydi. Ya'ni, *paxtalar* so'zi texnika ekinini anglatrsa, *kitoblar* esa o'quv qurolini, *o'quvchilar* so'zi bilim oluvchi shaxs ma'nolarini ifodalaydi. *Keldilar*, *ishladilar* so'zlari esa biror tomonga qarab harakat qilish, biror faoliyat bilan shug'ullanishni bildiradi. Bular shu so'zlarning leksik ma'nosi.

Leksik ma'no so'zning material qismi orqali ifodalanadi. Shuning uchun leksik ma'no ba'zan **material ma'no** deb ham yuritiladi. So'zning grammatik ma'nosi esa uning *shakl qismi* orqali ifodalanadi. Leksik ma'no *leksikologiyada*, grammatik ma'no esa *grammatikada* o'rganiladi. Grammatik ma'no turli xil vositalar va usullar bilan ifodalanadi. Grammatik ma'noning ifodalanish yo'llari *grammatik usul* deyiladi. Uni ifoda qiladigan affiks, yordamchi so'z kabilar *grammatik vosita* deyiladi. Grammatik vositalar orqali hosil qilingan shakllar *grammatik shakl* deyiladi. Grammatik shaklsiz grammatik ma'no bo'lmaydi, ya'ni so'zning qanday grammatik ma'no ifodalashi uning grammatik shakliga bog'liq. Masalan: *kitob-lar-ni*, *kitob-lar-ning*, *kitob-lar-dan*; *yoz-di-m*, *yoz-di-ng*, *yoz-di* kabi ko'rinishlar *kitob*, *yoz* so'zlarining grammatik shakli, birlik va ko'plik son, ma'lum kelishik, shaxs-son, zamon, mayl ma'nolarini ifodalashi grammatik ma'nolaridir.

Soʻzning leksik maʼnosi aniq va mavhum boʻlishi mumkin. Masalan: *qalam, olma, kitob, uy, gul, yigit, qiz* konkret narsa va shaxs maʼnosini anglatadi, *baxt, mehr, sadoqat, aql, vijdon* kabi soʻzlar mavhum maʼnoga ega.

Grammatik maʼno esa faqat mavhum tushunchadan iborat boʻlib, shu xildagi boshqa tushunchalar bilan birga soʻzning leksik maʼnosiga qoʻshimcha tarzda ifodalanadigan qurilish sistemasida soʻzning vazifasi va oʻrnini belgilaydi. Masalan, kelishik shakllari otning boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqasini koʻrsatadi, uning gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida kelishini taʼminlaydi.

Grammatik maʼnolar oʻz xususiyatiga qarab ikkiga boʻlinadi.

1. Kategorial grammatik maʼno.

2. Xususiy maʼno.

1. Soʻzning kategorial grammatik maʼnosi maʼlum soʻz turkumlari uchun xos umumiy grammatik maʼnolardan iborat. Masalan, otning “narsa”, sifatning “belgi”, feʼlning “harakat” maʼnosini anglatishi shu soʻzlarga xos kategorial grammatik maʼnolarga kiradi.

2. Soʻzning xususiy grammatik maʼnosi esa alohida soʻz turkumiga xos boʻlib, maxsus vositalar orqali ifodalanadi. Masalan: otlarga xos egalik, kelishik, grammatik son maʼnolari, feʼllarga xos shaxs-son, zamon, daraja, mayl maʼnolarining har qaysisi xususiy grammatik maʼnolarga kiradi.

Oʻzbek tilida grammatik maʼno quyidagi usullar bilan ifodalanadi:

1. Asosga grammatik maʼno bildiruvchi affiks qoʻshish bilan *kitob-ni, kitob-ning kitob-ga; oʻqidi-m, oʻqidi-ng* kabi.

2. Yordamchi soʻzlar keltirish bilan: *qalam bilan, maktab tomon, tinchlik uchun; yozib olmoq, oʻqib chiqmoq, qarab turmoq* kabi.

3. Ohang orqali. Gapni turlicha ohang bilan aytish orqali ham turlicha grammatik maʼno ifodalanadi: *Mashina keldi. Mashina keldi? Mashina keldi! Bu kitob (qaysi). Bu - kitob (nima)* kabi.

4. Soʻzlarni takrorlash orqali (kuchaytirish): *tez-tez, katta-katta, baland-baland, togʻ-togʻ* (xirmon), *qop-qop* (bugʻdoy), *savat-savat* (pilla) kabi.

5. Soʻzlarni juftlash orqali (jamlash): *qarindosh-urugʻ, uy-roʻzgʻor, qozon-tovoq, mehr-oqibat, shart-sharoit, bosh-oyoq* (sarp), *kecha-kunduz, oq-qora, baland-past, koʻm-koʻk* (osmon), *oppoq* (paxta).

Soʻzning grammatik shakli

Soʻzning grammatik shakli (qisqacha: **soʻz shakli**) tildagi mustaqil maʼnoli soʻzning soʻz birikmasi yoki gapda qoʻllaniladigan shakli boʻlib, shu shakli bilan bogʻliq holda grammatik maʼnolarga ega boʻlishidir. Bunday butunlik *elementar sintaktik birlik* deb ham yuritiladi.

Soʻzning grammatik shakli leksik maʼnoga qoʻshiladigan grammatik maʼno bilan ularni ifodalash vositalari yigʻindisidan iborat (*olma-olma-ni, olma-ning, olma-ga; bor-bordi-mi, bordi-ng*).

Masalan, *paxtamizning* shakli, birinchidan, maʼlum leksik maʼnoga (texnika ekini) ega boʻlib, u soʻzning oʻzagi – *paxta* orqali ifodalangan; ikkinchidan, oʻsha narsaning (paxtaning) I shaxsning koʻpligiga qarashli ekanligi hamda qaratqich kelishigi maʼnolari - grammatik maʼnolar - leksik maʼnoga qoʻshilgan boʻlib, bu grammatik maʼnolar –**imiz** va –**ning** qoʻshimchalari orqali ifodalangan. Grammatik shakl ana shu leksik maʼnoli qism (paxta) bilan grammatik maʼnoli qismlar – shakl yasovchi affikslardan (-**imiz, -ning**) tashkil topgan. Grammatik shakl leksik maʼnoga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi.

Soʻzlarning grammatik shakllari ikki yoki undan ortiq boʻlishi mumkin. Bu shakllar bir-biriga qarama-qarshi (oppozitsiya) tursalar ham, ularning har biri nutqda oʻsha soʻzning qismi, koʻrinishi sifatida qoʻllanadi. Ana shu shaklning oʻzi **soʻz** termini bilan ataladi. Shunday qilib, soʻz oʻzining shakllarida yashaydi, shu shakllaridan biri sifatida qoʻllanadi, ayni zamonda, u oʻzining

barcha grammatik shakllarini birlashtiradi (*chorvador-lar-imiz-ning, xalq-imiz-ni*).

Soʻzning grammatik shakli haqidagi aytilgan fikrlarni umumlashtirib, unga shunday taʼrif berish mumkin:

Demak, soʻzning leksik maʼnoni ifodalash bilan birga, borliqqa munosabatini yoki oʻzaro birikish chogʻida nutqdagi boshqa soʻzlarga munosabatini ifodalaydigan qoʻshimcha maʼnoga mos shaklga ega boʻlishi uning grammatik shakli deyiladi.

Baʼzi grammatik shakl maxsus koʻrsatkichga ega boʻlmasligi ham mumkin. Ammo shu koʻrinishda ham u ayrim grammatik shaklni tashkil qiladi. Bunday shakllar **nol koʻrsatkichli shakl** deb yuritiladi.

Masalan, *uy, daftar, kitob, oʻqi, yoz* kabi soʻz-shakllar bosh kelishik, birlik, kelasi zamon, boʻlishli, buyruq-istak mayli shaklida boʻlib, soʻzga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi va ayni paytda uning shaklini belgilaydi.

Shunday qilib, soʻz nutqda grammatik shakllaridan biri sifatida qoʻllanadi. Uning bunday shakllari bitta yoki bir nechta boʻladi va ular oʻzaro grammatik maʼno tizimi orqali bogʻlanadi. Masalan, kelishik, egalik, shaxs-son maʼnolari soʻz shakllarini ana shunday oʻzaro bogʻlab turadigan grammatik manolardir.

Maʼlumki, alohida olingan soʻz shaklining oʻzak qismi oʻzgarishi mumkin. Masalan, *kitobning, qalamning, uyning, dalaning* kabi soʻzlarning grammatik maʼno ifodalaydigan qismi (**-ning**) oʻzgarmagani holda oʻzak qismlar oʻzgarishi mumkin. Bunda leksik maʼnolar har xil boʻlsa ham, grammatik maʼno bir xilligicha qolaveradi: *daftar-ning, ruchkla-ning, xona-ning, bogʻ-ning* kabi.

Shunday qilib, soʻz shakli (soʻzshakl) aniq olingan soʻzning nutqdagi koʻrinishi boʻlsa, shakl turi har xil soʻzning soʻnggi qismi maʼlum grammatik maʼnoga koʻra bir xil koʻrinishga ega boʻlishidir («shakl turi (shakl tipi - **tipoforma**)» termini umumlashtiruvchi tushunchani ifodalaydi). Shu asosda «qaratqich kelishigi shakli», «koʻplik shakli», «shaxs-son shakli» kabi iboralar qoʻllaniladi.

Hozirgi o‘zbek tilida grammatik kategoriyaga munosabatiga ko‘ra so‘zning grammatik shakllari 2 turga bo‘linadi:

1) kategorial shakllar; 2) nokategorial shakllar.

Kategorial shakllar ma‘lum bir so‘z turkumiga xos grammatik shakllar sistemasiga birlashuvchi, demak, grammatik kategoriya hosil qiluvchi shakllardir: otlardagi grammatik son, egalik va kelishik shakllari, fe‘llardagi zamon, shaxs-son, mayl shakllari: *kitob-im, kitob-ing, kitob-i; maktab-ning, maktab-ni, maktab-ga; bor-di-m, bor-gin, bor-gan-man, bor-moqchi-man.*

Nokategorial shakllar ham ma‘lum grammatik ma‘noni anglatadi, ammo o‘zaro bir sistemaga birlashmaydi, ma‘lum darajada mustaqillikka ega bo‘ladi. Otlardagi kichraytish va erkalash, sifatlardagi belgining ortiq-kamligi shakllari kabilar nokategorial shakllarga kiradi: *Yigit-cha, qiz-aloq, Karima-xon, oq-roq, ko‘kim-tir, o‘qi-gan, o‘qi-sh, o‘qi-b* kabi.

So‘zning grammatik shakllari tuzilish jihatidan uch xil bo‘ladi: **sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakl.**

Sintetik shakl so‘zga affiks qo‘shish bilan hosil bo‘ladi. Masalan, *Universitetda Karimni ko‘rdim. Mehnatdan yer, suvdan o‘simlik, quyoshdan borliq yashnaydi. (M.Ismoilijon)* gaplarida grammatik shakllar *-da, -ni, -m, -dan, -y, -di* affikslari bilan hosil qilingan, demak, sintetik shakl.

Analitik shaklda esa grammatik ma‘no yordamchi so‘z orqali ifodalanadi. Masalan, *Ukam uchun kitob oldim. O‘ktam katta sur‘at va kuch bilan otilayotgan suvni tomosha qildi (Oybek)* gaplarida ma‘lum ma‘nolar yordamchi so‘z bilan (*uchun, bilan*) ifodalangan, demak, *ukam uchun, sur‘at va kuch bilan* kabilar analitik shakl.

Juft va takror shakllar. So‘zning juft shakllari bir xil shakldagi ikki so‘z (asos)ning tenglanish yo‘li bilan bog‘lanishi orqali hosil bo‘ladi. Odatda, ikki so‘zning juftlanishi natijasida yangi leksik ma‘noli so‘z yasalmaydi, balki juftlik hosil etgan so‘zlar o‘z ma‘nosini saqlagani holda ko‘plik, jamlash, umumlashtirish, miqdor, takror, kuchaytirish kabi qo‘shimcha ma‘nolarni anglatadi: *ota-ona, olma-o‘rik, qalam-daftar* kabi. Shuning uchun juft shakllar so‘z yasalishi sistemasiga kirmaydi.

Ular tilda ma'no va uslubiy jihatdan turlicha ottenkalarni, shuningdek ayrim grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

So'zning juft shakllari o'z qismlarining bir turkumdagi so'zdan bo'lishi (ot+ot, fe'l+fe'l kabi), har bir qismning o'z urg'usi borligi va ularning grammatik jihatdan tengligi bilan xarakterlanadi. Ular shu xususiyati bilan bir tushunchani anglatib, bir bosh urg'uga ega bo'lgan, qat'iy tartib asosida tobelanish yo'li bilan bog'langan va qismlari turli so'z turkumi bo'lgan qo'shma so'zlardan farq qiladi. Qiyoslang: *tog'-tosh, qovun-tarvuz, katta-kichik* hamda *beshotar, ko'zoynak, Kattaqo'rg'on* kabi.

Juft shakl hosil qiluvchi so'zlar semantik jihatdan quyidagicha ma'no munosabatida bo'ladi:

a) ma'no jihatidan bir-biriga yaqin so'zlar juft shakl yasaydi: *arpa-bug'doy, qo'l-oyoq, olma-o'rik, go'sht-yog', xotin-qiz, pista-bodom, oshna-og'ayni* kabi; Masalan: *E, sodda bola-e, surishtiraverasanmi, oshna-og'aynisi chiqib qolarmidi. Keksalar tili bilan aytganda, Qizlarxon qo'lli-oyoqli qiz bo'lib, uy ishini ham, o'qishini ham baravar uddalaydi. (I.Rahim);*

b) sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlar juft shakl yasaydi: *qut-baraka, rozi-rizolik, orzu-istak, o'y-xayol, kuch-quvvat* kabi. Masalan: *Mustaqillik xalqimizning orzu-istagidir. (Gazetadan).*

v) antonimik munosabatda bo'lgan so'zlar juft shakl yasaydi; *kun-tun, katta-kichik, past-baland, uzoq-yaqin, oq-qora, yosh-qari* kabi. Masalan: *Ufqni o'z gavdasi bilan to'sgan past-baland tog'lar qop-qorayib, rido kiygandek silliq ko'rinardi. (Shuhrat). Ular tor ko'chani changitib, gurs-gurs qadam tashlab o'tishdi, past-baland tepaliklar etagida to'xtashdi. (S.Siyoyev).*

g) butun va bo'lak ma'nosini bildirgan so'zlar juft shakl yasaydi: *gap-so'z, oy-kun, tog'-tosh, vaqt-soat* kabi. Masalan: *Agar sizga og'ir tushmasa, yurtdagi gap-so'z bosilguncha, biror yil Toshkentda tursin, so'ngra Margilonga borsin, derdim. (A.Qodiriy). Vaqti-soati kelur, Samarqand orzusiga ham erishursiz. (P.Qodirov).*

Juft shakl qismlari ma'no jihatidan quyidagilar bilan xarakterlanadi:

1. Har ikki qism mustaqil ma'noga ega bo'ladi: *opa-singil, yersuv, o'yin-kulgi, asta-sekin, bordi-keldi, yaxshi-yomon* kabi.

2. Bir qismi mustaqil ma'noga ega bo'ladi. Bu xil juft shakllar quyidagi ko'rinishlarga ega: a) har ikki komponent ham mustaqil ma'noli so'z bo'lib, tarixiy rivojlanish natijasida uning bir qismi o'z leksik ma'nosini yo'qotadi va juft shaklning tarkibiy qismiga aylanib qoladi: *qari-qartang, ko'cha-ko'y, temir-tersak, bo'y-bast* kabi; b) faqat birinchi komponenti mustaqil ma'noga ega bo'lib, uning fonetik o'zgarishi natijasida ikkinchi komponenti yuzaga keladi: *chala-chulpa, mayda-chuyda, kalta-kulta, dog'-dug'* kabi.

3. Har ikki qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmaydi: *alg'ov-dalg'ov, adi-badi, g'idi-bidi, taka-puka, ikir-chikir, apoq-chapoq* kabi.

Juft shakl tarkibida quyidagi fonetik o'zgarishlar bo'ladi:

a) birinchi tovush o'zgaradi: *non-pon, qog'oz-pog'oz, meva-cheva, quloq-suloq, kitob-mitob* kabi; b) so'z unli bilan boshlanganda, bir undosh tovush orttiriladi (orttiriluvchi, shuningdek, almashtiriluvchi tovush sifatida *p, m, s, ch* undoshlari keladi): *ish-pish, irim-sirim, apil-tapil, uy-puy, osh-posh* kabi; v) asosdagi unli tovush o'zgaradi: *don-dun, dog'-dug', taq-tuq* kabi; g) bir undosh tovush orttiriladi va asosdagi unli o'zgaradi: *ora-sira, (ora-chira) aji-buji* kabi; d) bir undosh almashtiriladi va asosdagi unli o'zgaradi: *baqir-buqur, latta-putta, mayda-chuyda, g'adir-budur, hakkam-dukkan* kabi.

Takror shakllar bir xil shakldagi so'z (asos)larning takrorlanishidan hosil bo'ladi. Juft shakl singari takroriy shakl ham so'z yasalishi hodisasiga kirmaydi. Chunki ularning asosiy ko'pchiligi yangi leksik ma'no bildirmaydi, faqat ko'plik, ma'noni kuchaytirish, takror kabi qo'shimcha ottenkalarni anglatadi.

Takror shakl, asosan, davomlilik, ko'plik, ma'noni kuchaytirish, ekspressivlik, takror kabilarni anglatadi. Masalan: *O'ktam yura-yura keng, so'lim maydonga chiqib qoldi. Ona bolani belanchakka soldi va qattiq-qattiq tebrata boshladi. (A.Qahhor). – Oho, qancha-qancha voqealar boshimizdan o'tdi!*

Ba'zi takror shakllarda qisman yangi leksik ma'no anglatish hodisasini ko'rish mumkin. Bu vaqtda takroriy shakl qismlari o'zining asl leksik ma'nosidan uzoqlashgan bo'ladi: *ot-ot* (o'yin nomi), *es-es* (*es-es* bilmoq), *ko'z-ko'z* (*ko'z-ko'z* qilmoq) kabi.

Ayrim taqlidiy so'zlarning takrori ma'lum narsa, belgi kabilarning o'zini anglatishi mumkin: *chak-chak* (ovqat nomi), *chaq-chaq* (*xushchaqchaq*) (quvnoq), *paqpaq* (o'yin nomi) kabi. Bir so'z holiga kelib qolgan bunday birliklar takroriy shakllik xususiyatini yo'qotgan bo'ladi.

Takror shakllar to'la takror va qisqa takror asosida hosil bo'ladi: *yapaloq-yapaloq=yap-yapaloq*; *qora-qora=qop-qora*; *ko'k-ko'k=ko'm-ko'k* kabi. Masalan: *Suvi tip-tiniq, oftobi yo'lida g'uborlar yo'q emish. (T.Malik). Qarshimda tebranar ko'm-ko'k barglar har on. (Yu.Hamdani).*

-ba, -ma elementlari yordamida hosil bo'lgan so'zlar ham takror shaklga kiradi; *betma-bet, ketma-ket, xilma-xil, damba-dam, navbatma-navbat* kabi. Masalan: *Sen bilan turibman bu kun betma-bet. (A.Oripov). Shunday deb ikki botir, Bir-biriga bo'ldi betma-bet. (Nurali).* Bunday takror shakllar ko'pincha asos anglatgan ma'nodan boshqacharoq ma'nolarni ham bildiradi: *basma-bas, uchma-uch, boshma-bosh, yuzma-yuz, nomma-nom* kabi.

Grammatik kategoriya

Grammatik ma'no bilan uning shakliy ifodasi birgalikda grammatik kategoriyani tashkil qiladi. Grammatik kategoriyalar bevosita morfologiyaga xos bo'lgan so'z turkumlari, grammatik son, kelishik, zamon kabi hodisalarni shuningdek, sintagma, ega, kesim, to'ldiruvchi kabi hodisalarni (sintaktik kategoriyalarni) o'z ichiga oladi.

Shunga ko'ra grammatik kategoriyaning 2 turi farqlanadi: **1) morfologik kategoriya; 2) sintaktik kategoriya.**

O‘zaro bir-biriga zid qo‘yilgan va qiyosan olingan grammatik ma’nolar tizimi va ularga xos ifoda vositalari – grammatik shakllar tizimi morfologik kategoriya deyiladi.

Morfologik kategoriyalar so‘zning qaysi turkumga kirishi bilan bog‘liq. Har bir so‘z turkumining o‘z grammatik kategoriyasi bor. Masalan: otlarda kelishik kategoriyasi, son kategoriyasi, fe’llarda shaxs-son kategoriyasi, nisbat (daraja), zamon shakllari tizimlarining har qaysisi o‘ziga xos grammatik ma’nolar majmuasiga va shu ma’nolarning ifoda shakllari tizimiga ega.

Asosida yotuvchi ma’nosiga ko‘ra birlashib, sintaktik munosabatni ko‘rsatish uchun xizmat qiluvchi shakllar tizimi sintaktik kategoriya deyiladi.

Grammatik kategoriyalar umumiy hodisa sifatida xususiy hodisalarda mavjud bo‘ladi, xususiy hodisalar umumlashmasi asosida yuzaga keladi. Demak, son kategoriyasi birlik va ko‘plik ma’nolarini ifodalovchi shakllar tizimidan - egalik kategoriyasi birinchi shaxs – so‘zlovchi, ikkinchi shaxs – tinglovchi, uchinchi shaxs -o‘zga va shularning miqdoriy ma’nolarini ifodalovchi shakllar tizimidan iborat. Grammatik kategoriyalarda tilning o‘ziga xos xususiyati ochiq namoyon bo‘ladi. Masalan, rus tili (ayrim boshqa tillar) uchun xos grammatik jins kategoriyasi turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida yo‘q; rus tilida sifatlarga kelishik kategoriyasi xos, o‘zbek tilida esa sifat, odatda, turlanmaydi va boshqalar.

So‘zlarning morfologik strukturasi

Ma’lumki, so‘z tilning eng muhim birliklaridan biri bo‘lib, shakl yasalishiga ega bo‘lishi yoki ega bo‘lmasligi mumkin. Masalan, *kitob* so‘zi ot turkumiga mansub, shunga ko‘ra *kitobim*, *kitobing*, *kitobi* (egalikning ko‘pligi ham nazarda tutiladi); *kitob* va *kitoblar*: *kitobga*, *kitobni*, *kitobning*. *kitobdan*, *kitobda*, *kitobimning*, *kitobingni*, *kitoblarimizga*, *kitoblaringizdan* kabi shakliy o‘zgarishlar sistemasiga ega.

So‘zning grammatik ma’nolari jihatidan farqlanadigan har bir shakli so‘zshakl deyiladi. So‘zshakllarning yasalishida

qatnashib, har xil grammatik ma'no anglatadigan qism so'zning morfologik tuzilishini tashkil qiladi. Masalan, *do'stlarimdan* so'zi o'z morfologik tuzilishi jihatidan *do'st-lar-im-dan* tarzida bo'linadi. Bu so'zda *do'st* - o'zak morfemasi, shakl yasash asosi, *-lar* – ko'plik shakli yasovchi morfema, *-im* – egalik shakli yasovchi morfema va *-dan* –chiqish kelishigi shakli yasovchi morfema. *O'qiyotirmiz, yozdingiz, shaharlarimizda, maktablaringizning* singari so'zlar ham morfologik struktura jihatidan *o'qi-yotir-miz, yoz-di-ngiz, shahar-lar-imiz-da, maktab-lar-ingiz-ning* tarzida bo'linadi. Bularda *o'qi, yoz, shahar, maktab* morfemalari shakl yasash asosi, undan keyingi morfemalar esa shakl yasovchi vositalar – affikslar hisoblanadi.

Ko'rinadiki, so'zning morfologik tuzilishida shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita mavjud bo'ladi. So'zshakl tarkibida birdan ortiq shakl yasovchi affiksning ishtirok etishiga qarab uning morfologik strukturasi ham murakkablashib boradi: *maktablar, maktablari, maktablaridan* kabi. Bu vaqtda so'zshakl tarkibida har bir shaklning yasash asosi va yasovchi vositasi alohida-alohida ajratiladi; ajratish oxirgi shakldan boshlanadi. Masalan, *shogirdlarimizga* so'zida jo'nalish kelishigi shaklini yasash asosi *shogirdlarimiz, -ga* affiksi esa shu kelishik shaklini yasovchi vosita. *Shogirdlarimiz* so'zida egalik shaklini yasash asosi – *shogirdlar*, egalik shakli yasovchi vosita - *-imiz*; ko'plik shaklini yasash asosi – *shogird, -lar* son shakli yasovchi vosita hisoblanadi. *Yozdirdik, keltirdingiz* kabi so'zshakllarining tarkibi ham shu tarzda ajratiladi: *yozdirdik* (shaxs-son shakli) *yozdir-di* (zamon shakli), *yoz-dir* (daraja shakli), *keltirdi-ngiz* (shaxs-son), *keltir-di* (zamon), *kel-tir* (daraja) kabi.

SO'Z TURKUMLARI

So'zlar o'z mavhum grammatik ma'nolari, morfologik belgilari va grammatik kategoriyalariga, so'z yasash, shakl yasash va so'z o'zgartish xususiyati hamda gapda bajargan vazifalariga qarab birbiridan farq qiladi.

So‘zlarning mavhum grammatik ma’nosi, morfologik va sintaktik belgilariga qarab guruhlarga bo‘linishi so‘z turkumi deyiladi.

Har bir turkum o‘ziga xos mavhum grammatik ma’noni anglatadi va shu turkumga xos grammatik ma’no ifodalovchi vositalarga ega bo‘ladi. Jumladan, ot turkumi «predmetlik» ma’nosini (*ko‘cha, bino, shahar, sadoqat, do‘stlik, kishi* kabi); fe‘l turkumi «harakat»ni (*o‘qi, yoz, ishla, ko‘kar, tinchi, boshla* kabi); sifat turkumi esa «belgi» ma’nosini (*yaxshi, katta, go‘zal, baland, shirin, qadimgi, bilimli* kabi) anglatadi. Ot, sifat, fe‘l va boshqa so‘z turkumlari anglatgan bu mavhum ma’nolar grammatik ma’noga kiradi. Bunday mavhum grammatik ma’no so‘zlarni turkumlarga ajratishda asosiy belgi hisoblanadi. U, ayniqsa, leksik ma’nosi bilan grammatik ma’nosi bir-biriga mos bo‘lgan so‘zlarda katta o‘rin tutadi, so‘zlarni turkumlashda grammatik belgilar ham albatta, hisobga olinadi. So‘z turkumlarini xarakterlovchi grammatik belgilar xilma-xildir:

1. So‘zning morfologik belgilari, asosan, uning maxsus shakl-so‘z yasash va so‘z o‘zgartish shakllariga ega yoki ega emasligida ko‘rinadi. Masalan, ot kelishik va egalik qo‘shimchasini olib turlansa, fe‘l shaxs-son va zamon qo‘shimchasini olib tuslanadi.

2. So‘zning gapda qanday gap bo‘lagi vazifasida kelishi va boshqa so‘zlar bilan sintaktik munosabatga kirisha olishi so‘z turkumlarining sintaktik belgisiga kiradi. Masalan, predmetlikni bildirgan ot gapda ega va to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Bu otning muhim grammatik belgisidir. Boshqa so‘z turkumlari ega va to‘ldiruvchi vazifasida kelish uchun otlashadi (*Yomonni tanqid qil, yaxshiga taqlid qil*). Otlar gapda fe‘l, sifat, son kabi qator so‘z turkumlari bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi.

Hozirgi o‘zbek tilida so‘zlar mavhum grammatik ma’nolari, morfologik va sintaktik belgilariga qarab besh guruhga bo‘linadi:

- 1) mustaqil so‘zlar;**
- 2) yordamchi so‘zlar;**
- 3) modal so‘zlar;**
- 4) undov so‘zlar;**

5) taqlidiy soʻzlar.

Mustaqil soʻzlar leksik va grammatik maʼnoga ega boʻlib, gapning biror boʻlagi vazifasida keladigan, shunga muvofiq shakl yasash xususiyatiga ega boʻlgan soʻzlardir.

Mustaqil soʻzlar voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni (narsa, belgi, harakat, miqdor kabi) ifodalaydi. Shunga koʻra ularga xos asosiy belgi – leksik maʼno ifodalashidir (bu jihatdan olmosh boshqa mustaqil soʻz turkumlaridan ajralib turadi).

Mustaqil soʻzlar uchun ikkinchi umumiy belgi gap boʻlagi vazifasida kelishi hisoblanadi.

Uchinchi, juzʼiy, lekin muhim belgi – soʻz yasash va shakl yasash xususiyatiga ega boʻlishidir. Keyingi hodisalar barcha mustaqil soʻz turkumlariga birdek xos emas. Masalan, ot, sifat va feʼlda har ikki hodisa–soʻz yasash, shakl yasash mavjud; ravishda, asosan, soʻz yasash va qisman shakl yasash (daraja yasalishi) bor va boshqalar. Son va olmoshda soʻz yasash hodisasi mavjud emas.

Ot, sifat, son, olmosh, feʼl va ravish mustaqil turkumlarga kiradi. Ot narsani bildiradi; son, kelishik, egalik, kategoriyalariga ega; gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi hamda hol vazifalarida keladi. Sifat narsaning belgisini bildiradi: asliy va nisbiy boʻladi; qiyosiy va orttirma darajalari bilan xarakterlanadi; gapda aniqlovchi va kesim, otlashganda esa ega, toʻldiruvchi vazifasini bajaradi. Son narsaning miqdorini, sirasini bildiradi, gapda asosan, aniqlovchi, ayrim hollarda kesim, otlashganda ega vazifalarida keladi. Olmoshlar ot, sifat, son kabi soʻz turkumlari oʻrnida qoʻllanadi, lekin narsa, belgi, miqdor kabilarni ifodalamaydi, balki ularni koʻrsatishga xizmat qiladi. Qaysi soʻz turkumi oʻrnida qoʻllansa, oʻsha soʻz turkumi bajargan sintaktik vazifalarda keladi. Feʼl narsaning harakati va holatini anglatadi; mayl, zamon, shaxs-son, nisbat (daraja) kategoriyalariga ega; gapda kesim, uning funksional shakllari esa aniqlovchi, hol va toʻldiruvchi vazifasini bajaradi. Ravish esa asosan harakatning belgisini anglatadi, gapda, asosan, hol vazifasida qoʻllanadi.

Yordamchi soʻzlarning mustaqil soʻzlardan farqi shundaki, ular leksik maʼno anglatmaydi, morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, gap boʻlagi vazifasida kelmaydi, yasalish xususiyati ham yoʻq.

Leksik maʼnoga ega boʻlmay, faqat xilma-xil munosabatlarni koʻrsatish, soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash yoki ularga nozik qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlarga **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama** kiradi.

Modal soʻzlar soʻzlovchining gapda ifodalangan fikrga yoki fikrning borliqqa munosabatini koʻrsatadigan soʻzlardir. Ular tasdiq, ishonch, gumon kabi xilma-xil modal maʼnolarni ifodalaydi, gapda kirish soʻz va butun bir gap sifatida qoʻllanadi.

Undovlar alohida guruhni tashkil qiladi. Ular turli-tuman his-tuygʻularni, xitob, chaqiriq, undash kabilarni anglatadi.

Taqlidiy soʻzlar borliqdagi jonli va jonsiz narsalarning ixtiyoriy hamda ixtiyorsiz ravishda chiqargan tovushlarini taqlidan ifodalaydi.

Soʻzlarni maʼlum turkumlarga ajratilishi qotib qolgan, oʻzgarmaydigan hodisa emas. Oʻzbek tili grammatik qurilishining rivojlanishi, yangi grammatik xususiyatlarning asta-sekin toʻplana borishi natijasida bir turkumdagi ayrim soʻz boshqa turkumga oʻtishi mumkin. Soʻzlarning bunday oʻzaro oʻtish hodisasi soʻzning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarning oʻzgarishi bilan bogʻlangan.

Masalan, oʻzbekcha *kunda* soʻzi asli *kun* (ruscha *den*) soʻzining oʻrin kelishik shakliga teng boʻlib, shu shaklida leksik va grammatik jihatdan oʻzgarib, ravishga (*har kun*) koʻchgan. Bu ravishni endi oʻrin kelishigidagi ot deb qarab boʻlmaydi (*kunda-shunda*).

Bir turkum soʻzining boshqa turkumga oʻtishi hodisasini bir turkum soʻzining nutqda boshqa turkum soʻzi oʻrnida ishlatilishi hodidasidan farqlash kerak. Keyingi holatda yangi soʻz hosil boʻlmaydi.

Oʻzbek tilida bir turkum soʻzining boshqa turkum soʻzi oʻrnida qoʻllanishi quyidagicha:

- a) sifatlarning otlashishi: *Yaxshiga yondash, yomondan qoch*;
- b) otlarning sifat o‘rnida qo‘llanishi: *Keng, tekis **asfalt** yo‘ldan mashinalar g‘izillab o‘tmoqda*;
- v) sonlarning otlashishi; *Bolalarimizning kattasi **o‘n oltiga** qadam qo‘ydi*;
- g) ravishlarning otlashishi: ***Ko‘pdan** ko‘p aql chiqar*;
- d) sifatdoshlarning otlashishi: *Bahor qo‘shig‘ini **kuylaganlarning** Gulshani xazonsiz, iqboli mangu. (Uygun)*.
- e) sifatning ravish o‘rnida, ravishning sifat o‘rnida qo‘llanishi: *Usta aka so‘zlarni chertib-chertib, salmoq bilan **samimiy va chiroyli** gapirdi. (Oybek). Oz so‘z - soz so‘z (Maqol)*.

Bir turkum so‘zi boshqa turkum so‘zi o‘rnida qo‘llanganda u butunlay keyingi so‘z turkumiga o‘tib ketmaydi, aksincha, avvalgi so‘z turkumi doirasida qoladi. Jumladan, *tosh yo‘l, atlas ko‘ylak, yaxshining sharofati; Ko‘kka boqma, ko‘pga boq* kabi misollarda *tosh, atlas* otlari sifat o‘rnida, *yaxshi* sifati va *ko‘p* ravishi ot o‘rnida kelgan. Biroq ular so‘z sifatida otligicha, sifatligicha, ravishligicha qoladi.

OT HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Shaxs va narsa ma’nosini anglatadigan va son, kelishik hamda egalik kabi grammatik ma’nolarni ifodalaydigan mustaqil so‘z turkumi ot deyiladi.

Otlar shaxsga oid (*bola, kishi, yigit, qiz, ota, ona*), aniq narsalar (*daftar, kitob, olma, gul, bug‘doy*) hamda mavhum tushuncha bildiruvchi (*shodlik, sevgi, go‘zallik*) nomlarni ifodalaydi.

Ot turkumi uchun xos bo‘lgan asosiy xususiyat son, egalik va kelishik kategoriyasiga ega bo‘lishdir.

Ot o‘zi olgan kelishik shakliga muvofiq ega, aniqlovchi, to‘ldiruvchi, izohlovchi, hol va kesim vazifasida, shuningdek, nominativ (atov) gap, undalma vazifasida keladi.

Masalan: *Talabalar oraliq nazorat topshirdilar. Talabalarning qishki nazorat haftasi boshlandi. Temirchi Xalil otani tanimagan odam yo'q. Yoz. Mevalar g'arq pishgan.*

Son va kelishik kategoriyalari ot uchun doimiy, egalik kategoriyasi esa doimiy bo'lmagan kategoriyadir.

Otning turli xil gap bo'laklari vazifasida kelishi, shuningdek, undalma, atov gap, izohlovchi bo'lib kelishi uning birlamchi vazifasidir. Ot sifatlashsa, ya'ni atributiv shaklga kirsa, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida ham keladi. Bu ot uchun ikkilamchi vazifa hisoblanadi. Masalan: *tilla soat, yog'och qoshiq, temir yo'l, g'isht ko'priki* kabi.

Otning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning funksional shakllarga ega bo'lishidir. Shuningdek, ot o'ziga xos so'z yasash tizimiga ham ega. Otlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takror va qisqartma shaklda bo'ladi.

Otlarning ma'noga ko'ra tasnifi

Otlarni semantik va grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin.

1. Bir turdagi narsalardan birining nomini yoki shu turdagi narsalarning umumiy nomini ifodalashiga ko'ra.

2. Kim? yoki nima? savollariga javob bo'lishiga ko'ra.

3. Sanalish yoki sanalmasligiga ko'ra.

Birinchi tasnifga ko'ra otlar 2 turga ajraladi:

a) *atoqli otlar*, b) *turdosh otlar*.

1. **Atoqli otlar** biror shaxs yoki narsaga atab qo'yiladigan otlardir: *To'lqin, Abror, Yangiyer, Hadra, Uyg'un, Yashin, Toshkent, Sirdaryo, BMT* va b.q.

Ular quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) kishilarning ism-sharifi, taxallusi: *Rahim Mahmudov, Oybek, Nargiza, Doniyor*; 2) hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar: *Olapar, To'rtko'z, Targ'il, Boychibor, G'irko'k*; 3) geografik nomlar (bularga oddiy ko'cha nomlaridan tortib qit'a nomlarigacha barchasi kiradi): *Navoiy ko'chasi, Toshkent shahri, Pomir tog'i, Osiyo qit'asi*; 4) tashkilot,

muassasa va idora nomlari: *O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Nizomiy nomdagii TDPU*; 5) kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, spektakl nomlari: “*O‘tgan kunlar*” romani, “*Ma‘rifat*” gazetasi, “*O‘zbek tili va adabiyoti*” jurnali, “*Oltin devor*” spektakli, “*Mahallada duv-duv gap*” kinofilmi; 6) suv havzalari va inshoot nomlari: *Amudaryo, Orol dengizi, Katta Farg‘ona kanali*; 7) tarixiy voqealar, bayram nomlari: *Mustaqillik kuni, Navro‘z bayrami, Konstitutsiya bayrami*; 8) astronomik nomlar, ya‘ni planeta, meteorit, asteroid nomlari: *Yupiter, Saturn, Somon yo‘li, Zuhro yulduzi*.

2. **Turdosh otlar** bir turdagi narsalarning umumiy nomlarini ifodalaydi: *kitob, daftar, shahar, daryo, qishloq* kabi.

Ayrim hollarda turdosh ot atoqli otga, atoqli ot turdosh otga ko‘chishi mumkin.

Masalan: *lola* (t.ot.) - *Lola* (at.ot), *temir* (t.ot) - *Temir* (at.ot.) *Amper* (a.ot - fransuz fizigi), *amper* (t.ot, elektr tokining kuch birligi). *rizamat* (t.ot- uzum turi) - *Rizamat* (a.ot).

Turdosh otlar yana bir necha nuqtai nazardan tasnif qilinadi:

A. Ifodalangan tushunchaning xarakteriga ko‘ra: aniq (jismaniy) va abstrakt (mavhum) otlarga bo‘linadi.

Aniq (jismaniy) (*beshta sezgi - ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta‘m bilish, teri orqali sezish*) yordamida sezish mumkin bo‘lgan narsalarni ifodalaydi: *daftar, kitob, qalam, gul, paxta, olma*. Konkret otlar anglatgan narsalarni bevosita sanab ko‘rish mumkin. Shuning uchun ular sonlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi: *ikkita olma, beshta daftar, uchta talaba, o‘nta oquvchi* kabi.

Mavhum (fikriy) otlar mavhum tushunchalarni ifodalaydi: *baxt, do‘stlik, tinchlik, tuyg‘u, ozodlik, sevgi, muhabbat*. Bunday otlar odatda ko‘plik affiksini olmaydi. Ba‘zan ko‘plik shaklda qo‘llanganda esa ko‘plik ma‘nosi emas, balki qo‘shimcha (kuchaytirish) ma‘nolar ifodalanadi: *tuyg‘u - tuyg‘ular, uyqu-uyqular, sezgi-sezgilar, ko‘ngil-ko‘ngillar..*

B. Otlar birlik shaklda bir turdagi narsaning o‘zini yoki narsalarning to‘dasini (jamini) bildirishga ko‘ra yana 2 turga ajraladi: Yakka otlar va to‘da (jamlovchi) otlar.

Yakka otlar birlik shaklda bir turdagi narsalardan bittasini bildiradi: *uy, xona, daftar, kitob* kabi.

To‘da (jamlovchi) otlari birlik shaklda ham bir xil narsalarning jamini ifodalaydi: *armiya, xalq, o‘rmon, olomon, to‘da, el, meva-sabzavot, g‘alla, ko‘pchilik* kabi.

II. Kim? yoki nima? savollariga javob bo‘lishiga ko‘ra otlarni kishi (shaxs) otlariga va narsa otlariga ajratish mumkin. Kishi otlari **kim?**, narsa otlari **nima?** savollariga javob bo‘ladi: *o‘qituvchi, talaba, qiz, yigit, daftar, qalam, kitob*.

Otlarni shaxs otlari va narsa otlariga ajratish otlarda son kategoriyasining ifodalanishinigina emas, ularning turlana olish darajasini belgilashda ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, kishi otlari turlana oladi. Narsa otlari esa faqat III shaxs tuslovchisi bilangina ishlatiladi: *talabaman, talabasan, talaba, ammo kitobman, kitobsan* emas.

III. Sanalish va sanalmasligiga ko‘ra otlar sanaladigan va sanalmaydigan otlarga bo‘linadi. Sanaladigan otlarning asosini konkret otlar tashkil qiladi: *kitob, daftar, qalam. Salima beshta daftar sotib oldi*. Sanalmaydigan otlarning asosini modda otlari tashkil qiladi. M: *havo, bulut, suv, yog‘, un*. Odamlarning ism-sharifi, shahar, qishloq nomlari, geografik nomlar ham sanalmaydi: *Toshkent, Chirchiq daryosi, Samarqand, Nargiza, Saodat* kabi.

EGALIK KATEGORIYASI

Otlarning grammatik xususiyatlaridan biri uning egalik kategoriyasiga ega bo‘lishidir. **Narsaning 3 shaxsdan (so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zgan) biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi umumiy ma’nomlar va ularni ifoda qiluvchi shakllar tizimi egalik kategoriyasi deyiladi.**

Narsaning uch shaxsdan biriga mansubligini ko‘rsatuvchi morfema **egalik qo‘shimchasi** deyiladi. Egalik qo‘shimchalari shaxs ma’nosi bilan birga uning (shaxsning) sonini (birligi va

ko‘pligi) ham ko‘rsatadi: *do‘stim=do‘stimiz, qishlog‘im=qishlog‘imiz, uyim=uyimiz, vatanim=vatanimiz* kabi.

Egalik kategoriyasi qo‘shimchalari shaxs va sonda quyidagi ko‘rinishga ega:

	Birlik		Ko‘plik
I sh.	-(i) <i>m.</i>	I sh.	-(i) <i>miz,</i>
II sh.	-(i) <i>ng.</i>	II sh.	-(i) <i>ngiz,</i>
III sh.	-i, -si.	III sh.	-i, -si.

Egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, so‘z tarkibida ba‘zan quyidagicha fonetik o‘zgarish sodir bo‘ladi:

1. Ikkinchi yopiq bo‘g‘inida qisqa va tor *i* va *u* unlilari bo‘lgan so‘zlarda bu unlilar tushib qoladi: Masalan: *burning, og‘zi, ko‘nglim, singlisi* kabi.

2. Oxiri *k* va *q* undoshi bilan tugagan so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilsa, bu tovushlar *g*, *g‘* undoshiga aylanadi, *o‘rtoq-o‘rtog‘im, eshik-eshigi, qishloq-qishlog‘im, istak-istagim.*

Singl-i-si, shun-i-si, bun-i-si so‘zlarida egalik qo‘shimchalari ikki marta qo‘shilgan. Egalik qo‘shimchasi ot yoki otlashgan so‘zlarga son kategoriyasidan keyin qo‘shiladi. Kelishik kategoriyasi shakllari esa egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi: *kitob-lar-im-ni, daftar-lar-im-ni, uka-lar-im-ning* kabi.

Agar **-lar** qo‘shimchasi hurmat ma‘nosini ifodalash uchun qo‘llansa, u holda egalik qo‘shimchasi undan oldin qo‘llandi: *dada-m-lar, aka-m-lar, ona-m-lar, tog‘a-m-lar* kabi.

Odatda egalik qo‘shimchasini olgan so‘z gapda qaratqich kelishigidagi so‘z bilan grammatik aloqaga kirishadi: *ukamning kitobi, maktabning bog‘i*. Ammo ayrim hollarda egalik affiksini olgan so‘z bosh kelishikdagi so‘z bilan ham birikishi mumkin. “*G‘alaba*” *bog‘i, “O‘rtoq” fabrikasi, Samarqand shahri* kabi.

Ba‘zan egalik qo‘shimchasini olgan so‘z chiqish kelishigidagi ot bilan ham birikishi mumkin: *talabalardan biri, terimchilardan uchtasi, o‘tirganlardan bittasi*. Bu o‘rinda egalik qo‘shimchasi qarashlilik ma‘nosini emas, balki mansublikni ifodalaydi.

Egalik qo‘shimchalarining ishlatilishida ikki holat bor:

1. Egalik qo‘shimchasi o‘zi qo‘shilgan so‘zning boshqa so‘z bilan birikishida ishlatiladi. Bu vaqtda egalik affiksi bilan kelgan so‘z qaratqich kelishigidagi so‘z bilan aloqaga kirishadi. Qaratqich kelishigi qo‘shimchasi kishilik olmoshlariga qo‘shiladi.

Mening kitobim
Sening kitobing
Uning kitobi

Bizning kitobimiz
Sizning kitobingiz
Ularning kitobi

2. Ayrim hollarda egalik qo‘shimchasi qo‘llanmasdan, taalluqlilik ma‘nosi belgisiz ifodalanishi ham mumkin: *bizning bog‘(imiz), sizning bog‘(ingiz); bizning uy(imiz), sizning uy(ingiz)*. Bu hodisa asosan I,II shaxsda sodir bo‘ladi.

III shaxsda esa, asosan, egalik qo‘shimchasi qo‘shilib keladi: *ularning bog‘i, uning kitobi*).

3. Ravish va modal so‘zlarga qo‘shilganda egalik qo‘shimchasi o‘z grammatik ma‘nosini yo‘qotib, o‘zak tarkibiga qo‘shilib ketadi: *buguni, ertasi, kechasi, chamasi, mazmuni* kabi.

SON KATEGORIYASI

Otlarga xos morfologik belgilardan biri uning grammatik son kategoriyasiga ega bo‘lishidir.

O‘zbek tilidagi grammatik son kategoriyasini bir-biriga qarama - qarshi qo‘yilgan birlik va ko‘plik shakllari tashkil etadi.

Birlik shakldagi otlar bir jinsdagi narsalardan bittasini tashkil etadi: *kitob, daftar, qalam; olma, o‘rik, shaftoli*. Ko‘plik shakldagi otlar esa bir jinsdagi narsalarning ikki yoki undan ortiq, lekin konkret bo‘lmagan miqdorini ifodalaydi: *daftarlar, kitoblar, qalamlar; olmalar, o‘riklar, shaftolilar* kabi..

O‘zbek tilida ham birlik, ham ko‘plik shaklga ega bo‘lgan otlardan tashqari faqat birlik shaklda qo‘llanadigan otlar ham mavjud. *un, yog‘, shakar, suv, go‘zallik, yaxshilik, havo* kabi.

Son shakllarida kelishi jihatidan otlar ikki turli bo‘ladi.

1. Birlik va ko‘plik shaklga ega bo‘lgan otlar.

2. Faqat birlik shaklga ega bo‘lgan otlar.

Sanash mumkin bo‘lgan aniq narsalarni anglatgan otlar birlik va ko‘plik shaklda bo‘ladi. Bunday otlar o‘zlariga sanoq sonlarni biriktirib kela oladi: *bitta kitob, ikkita daftar, o‘nta talaba*.

O‘zbek tilida ko‘plik ma‘nosi uch xil usul bilan yasaladi:

a) morfologik usul; b) leksik-semantik usul;

v) aralash usul.

Morfologik usulda ko‘plik ma‘nosi asosga **-lar** affiksini qo‘shish bilan ifodalanadi. *Bolalar, kitoblar* kabi. O‘zbek tilida **-lar** affiksi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi.

1. Shaxs yoki narsaning ko‘pligini ifodalaydi: *daraxtlar, uylar, talabalar*. Masalan: *Taqir yerning ko‘rinishi juda boshqacha: maysalar, lolaqizg‘aldoqlar, chuchmomolar, xuddi ko‘rpa yopib qo‘ygandek qip-qizil, yashil tusda tovlanadi. (H.No‘mon).*

2. Egalik affiksdan keyin qo‘shilib, hurmat ma‘nosini ifodalaydi: *dadamlar, oyimlar, xolamlar, akamlar* kabi.

3. Payt bildiruvchi ravishlarga, payt, o‘rin, yoki narsa sonini bildiruvchi birikmalarga qo‘shilib, chama, taxmin ma‘nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi: *soat 11 larda, (ko‘rishmoq) kechqurunlari suhbatlashmoq, kechalari sayr qilmoq* kabi.

4. **-lar** affiksi uyushiq bo‘laklarning har biriga qo‘shilganda ko‘plik, ta‘kid, hurmat ma‘nolarini ifodalaydi. 1. *Bahor. Maktab bog‘idagi o‘riklar, olmalar, gilolar chaman kabi ochilgan.* 2. *Haydar, Qo‘chqor, Komillar bir ko‘rpada tepkilashib katta bo‘lishgan. (Uyg‘un).*

Leksik - semantik usul bilan quyidagicha yasaladi:

1) sanoq sonlar, gumon olmoshlari va miqdor ravishlari otni aniqlab keladi: *bir necha bola, ko‘p kitob, har xil qalam* kabi;

2) otga sifatlovchi bo‘lib kelgan ot, sifat, son, takrorlanadi: *dasta-dasta gul, to‘da-to‘da olomon, qop-qop bug‘doy, tog‘-tog‘ xirmon* kabi.

3) juft so‘zlar orqali ham ko‘plik–umumlashtirish ma’nolari ifodalanadi: *uy-ro‘zg‘or, qozon-tovoq, qo‘ni-qo‘shni, meva-cheva, do‘st-yor, qarindosh-urug‘* kabi.

Aralash usulda yasalişda yuqoridagi har ikkala usuldagi vositalar qatnashadi: ***Ko‘p ota-onalar kelishdi, dasta-dasta gullar terishdi, tog‘-tog‘ xirmon uyushdi*** kabi.

Faqat birlik shakldagi otlar. Otlarning faqat birlik shaklda qo‘llanishi asosan donalab sanash mumkin bo‘lmagan narsalarni ataydigan otlarga va umuman ko‘plik bildirmaydigan otlarga xos xususiyatdir. Bular asosan quyidagilar:

1. Mavhum otlar: *vatanparvarlik, dehqonchilik, xalqparvarlik, do‘stlik, tinchlik, mustaqillik.*

2. Donalab sanab bo‘lmaydigan otlar: *yog‘, suv, asal, un, havo, quyosh.*

3. Organizmdagi juft a‘zolari shuningdek, juft narsalarni bildiruvchi otlar: *qo‘l, ko‘z, qosh, oyoq, quloq .*

4. Atoqli otlar: *Toshkent, Karimjon, Zarafshon, Farg‘ona, Xorazm* kabi.

5. Faqat bittadan ortiq bo‘lmaydigan otlar birlikda ishlatiladi: Bunday otlarga **–lar** affiksi qo‘shilganda kuchaytirish, mubolag‘a, ta’kid ma’nolari ifodalanadi. Masalan: ***Tillarimda titroq soz emas, sevinch to‘ladir. (Uyg‘un).***

KELISHIK KATEGORIYASI

Otning boshqa so‘zlar bilan sintaktik munosabatini ko‘rsatuvchi ma’nolar va bu ma’noni ifodalovchi shakllar tizimi kelishik kategoriyasi deyiladi.

Kelishik kategoriyasi 6 grammatik ma’no yoki 6 kelishikni o‘zida birlashtiradi: *bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, o‘rin-payt kelishigi, jo‘nalish kelishigi va chiqish kelishiklaridir.*

Kelishik kategoriyasi ot va otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqasini koʻrsatadi va shu soʻzlarning gapdagi vazifasini belgilaydi.

Otning boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqasi, kelishikdan tashqari, koʻmakchi bilan (analitik shakl tarzida) ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Vokzaldan Qorasuvga mashinada (mashina bilan) emas, piyoda boradi. (O.Yoqubov). U kishi meni Toshkentga oʻqishga (oʻqish uchun) yuborgan edilar. (A.Qahhor).*

Ammo kelishik shakli va koʻmakchi ifodalagan maʼnolar bir-biridan maʼlum darajada farq qiladi. Koʻmakchi bilan ifodalanishida maʼno biroz aniq boʻladi. Masalan: *Bir daraxt bilan (daraxtdan) bogʻ boʻlmas. (Mirmuhsin) Jamshidni kutib olish uchun (kutib olishga) Sanobarning otasi – Shomurod aka chiqqandi. (O.Yoqubov).*

Har bir kelishik maxsus affiks bilan ifodalanadi. Lekin otning kelishik affiksini olmagan shakli (b.k) ham boshqa kelishiklarga nisbatan alohida shakl sanaladi. Kelishik shakllari vositasida bir soʻzning boshqa soʻz bilan tobe aloqasi ifodalanadi. Jumladan, bosh kelishikdagi ot boshqa soʻzni oʻziga tobelash orqali munosabatga kirishadi. Shuning uchun u asosiy kelishik (osnovnoy padej) deyiladi. Qolgan kelishik shakllari esa bir soʻzni boshqa soʻzga tobelash orqali bogʻlaydi hamda vositali kelishik (kosvenniy padej) deyiladi.

Otning kelishik affiksini olib oʻzgarishi *turlanish*, bu affikslar esa *turlovchi* affikslar deyiladi. Har bir kelishikning oʻz shakli, maʼnosi va sintaktik vazifasi bor. Masalan: joʻnalish kelishigi qoʻshmimchasi ot, olmosh, son va otlashgan soʻzlarga qoʻshilib, ot bilan feʼl orasidagi sintaktik munosabatni koʻrsatadi. Uning asosiy maʼnosi harakatning yoʻnalish oʻrnini ifodalashdir. Qaratqich kelishigi esa ot yoki otlashgan soʻzlar bilan otni moslashuv orqali sintaktik aloqaga kiritadi.

Har bir kelishikning maxsus affiksi (bosh kelishikdan tashqari) bor va ular alohida-alohida savollarga javob boʻladi.

№	Kelishik nomi	Qo‘shim-chasi	So‘roqlari
1.	<i>Bosh k.</i>	--	<i>kim? nima? qayer?</i>
2.	<i>Qaratqich k.</i>	-ning	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
3.	<i>Tushum k.</i>	-ni	<i>kimni? nimani? qayerni?</i>
4.	<i>Jo‘nalish k.</i>	-ga,-ka,-qa,	<i>kimga? nimaga? qayerga?</i>
5.	<i>O‘rin-payt k.</i>	-da	<i>kimda? nimada? qayerda?</i>
6.	<i>Chiqish k.</i>	-dan	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>

Bosh kelishik

Bosh kelishikdagi ot umuman shaxs, narsa, voqea-hodisalarning nomini ataydi, *kim?*, *nima?*, *qayer?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Otning bosh kelishik shakli maxsus affiksga ega emas. Bu kelishik shakli affiksli kelishik shakllariga qarama-qarshi qo‘yiladi va shularga nisbatan belgilanadi. Shunga ko‘ra bosh kelishik affikssiz kelishik yoki nol ko‘rsatkichli shakl deb yuritiladi.

Bosh kelishikdagi so‘z quyidagi vazifalarda keladi:

1. Ega vazifasida keladi:

Derazamning oldida bir tup

O‘rik oppoq bo‘lib gulladi. (H.Olimjon).

Bektemir eshikdan jo‘rttaga kulimsirab kirdi. (Oybek). **Yuklar** tashlansin, faqat **qurollar** olinib, katta shaharga qarab piyoda yo‘l olinsin. (Oybek).

2. Bosh kelishikdagi ot nominativ (atov) gap yoki shunday gapning bosh so‘zi vazifalarida keladi: **Qish**. *Achchiq sovuq har yondan chimchilaydi.* (Oybek). Oysiz **tun**. *Baland tizma tog‘... minglab yulduzlarni berkitib yotibdi.* (P.Qodirov). *Beg‘ubor oydin kecha.* *Hali tong otishiga ancha bor.* (A.Muxtor).

3. Bosh kelishikdagi ot gapda kesim vazifasida kelsa, kelishikdan keyin tuslovchi (shaxs-son) ham qatnashadi. *Otam kamtar, to‘g‘ri so‘z, ochiq ko‘ngil odam edi.* (M.Ismoilij).

Samarqand – shoirlar, olimlar shahri. Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi. (Maqol).

4. Sifatlovchi vazifasida keladi: *Gulchehra atlas ko‘ylagini olovday yondirib, daraxtlar orasida engil, nozik yo‘rg‘alar edi. (Oybek).*

5. Izohlovchi vazifasida keladi: *Sodiq temirchi Razzoqning horg‘in ko‘zlariga boqib so‘radi. (H.Olimjon) Asqar ota to‘satdan otning boshini tortdi. (A.Qahhor).*

Shunday birikmalar ham borki, birinchi komponenti bosh kelishikdagi ot bilan, ikkinchi komponenti egalik affiksini olgan ot bilan ifodalanadi: *Farg‘ona vodiysi, Zarafshon vohasi, g‘alaba bayrami, universitet rektori, guruh boshlig‘i, shanba oqshomi* kabi. Bu kabi birikuvlar qaratuvchili birikmaga kirmaydi, uning birinchi komponenti belgisiz qaratqich kelishigi shaklida emas, balki bosh kelishik shaklida bo‘ladi, ikkinchi komponent bilan izohlovchilik munosabatiga kiradi. Masalan: *Mehrining ko‘zlarida quvonch, minnatdorlik tuyg‘usi porladi. (A.Qahhor). Yer yuziga dong‘i ketgan O‘zbekiston o‘zingsan. (P.Mo‘min).*

6. Bosh kelishikdagi ot gap bo‘laklari bilan grammatik jihatdan bog‘lanmagan so‘z–undalma vazifasida keladi: *Umrin, ey sen bilan qilib iftixor, Bo‘layin o‘lguncha men ham minnatdor. Sizga yo‘ldosh bo‘lsam, aziz do‘stlarim, Sizga xizmat qilsa, she‘rim, so‘zlarim. (H.Olimjon).*

Qaratqich kelishigi

Bu kelishikdagi ot yoki otlashgan so‘z *kimning? nimaning? qayerning?* savollariga javob bo‘lib, odatda boshqa so‘zni o‘ziga qaratib keladi.

Qaratqich kelishigi biror narsaning shu kelishikdagi otdan anglashilgan narsaga qarashli ekanini ifodalaydi.

Qaratqich kelishigidagi soʻz egalik affiksini olgan ot bilan **moslashuv** orqali sintaktik aloqaga kirishadi. Bunda qaratqich kelishigida kelgan soʻz **qaratuvchi** (qaratqich), egalik affiksini olgan soʻz esa **qaralmish** deb yuritiladi. *Kitobning beti, xoʻjalikning dalasi, maktabning bogʻi.*

Qaratqich kelishigining affiksi baʼzan soʻzga (sheʼriy asarlarda) III shaxs egalik affiksidan keyin *-n* shaklida ham qoʻshiladi. Masalan: *Har oila oʻchogʻin oʻz qutlugʻ tarixi bor. (Gʻ.Gʻulom). Togʻ suvlarin toshqiniday yangrar hamon ovozing.*

Men, sen olmoshlari qaratqich kelishigi shaklida kelganda, bu kelishikning qoʻshimchasi **-ing** shaklida boʻladi. *Mening, sening.*

Masalan: **Sening** bilan yashnasin bahor,

Sening bilan xush boʻlsin damlar. (H.Olimjon).

Sendan boʻlak mening yuragimga yaqin kishi yoʻq.
(Mirmuhsin)

Qaratqich kelishigi ikki shaklda: **belgili** yoki **belgisiz** shaklda qoʻllanadi.

Qaratqich kelishigi belgili boʻlganida *-ning* affiksi qatnashadi, belgisiz boʻlganida esa *-ning* affiksi qatnashmaydi. Masalan: *Bu gʻoʻzaning chanoqlarida astoydil mehnatning salmogʻi, kuchi, samarasi koʻrinib turibdi. (I.Rahim) Daryo suvini bahor toshirar, Odam qadrini mehnat oshirar. (Maqol). Doʻstlikning timsoli azali sensan, Shoirlar ilhomi gʻazali sensan. (M.Ikrom).*

Belgili qaratqich koʻplikdagi birinchi va ikkinchi shaxs kishilik olmoshlaridan boʻlsa, baʼzan qaralmishdagi egalik affiksi tushib qoladi:

Shularning hammasi bizning qoʻl bilan,

Bizning bilak bilan yuzaga kelgan. (H.Olimjon).

Belgili qaratqichdagi otlar gapda birdan ortiq boʻlib uyushib kelganida, *-ning* affiksi eng keyingi otga qoʻshilib kelganda, barcha uyushuvchilar uchun umumiy boʻladi. Masalan: *U yerda otlar, aravalar, tuyalarning shovqini ... doimiy gʻovur-gʻuvur yasaydi. (Oybek).*

Qaratqich kelishigining (shuningdek, affiksli boshqa kelishiklarning ham) belgisiz qoʻllanishini bosh kelishik bilan tenglashtirib boʻlmaydi. Kelishikning affiksga umuman ega emasligi boshqa-yu, affiks boʻla turib belgisiz ishlatilishi boshqa hodisadir. Qaratqich kelishigining belgisiz qoʻllanishini belgili qoʻllash mumkin: *kitob varagʻi – kitobning varagʻi* kabi. Bosh kelishikda, umuman, affiks yoʻq, bu kelishikni qaratqich kelishigining belgisiz ishlatilishi bilan tenglashtirib boʻlmaydi.

Agar tashqi oʻxshashlik asosida hukm chiqarsak, yuqoridagi misolda *otlar, aravalar* bosh kelishikda, *tuyalarning* soʻziga qaratqich kelishigida degan notoʻgʻri xulosa chiqariladi. Vaholanki, uyushib kelgan soʻzlar grammatik jihatdan bir xil shakllanadi. Yuqoridagi soʻzlarning grammatik mavqei oʻzaro bir xil, faqat grammatik shaklda umumlashish mavjud, xolos. Yana chogʻishtiring. ***Akasi va dugonalarining*** «*endi nima qilamiz*», *deganiga Onaxon oʻylab turib javob qildi.* (Mirmuhsin).

Oʻzbek, tojik, turkmanning, qirgʻizu qozoqlarning

Shuhratini koʻtargan gʻolib pahlavonlari. (Gʻ.Gʻulom).

Bundan tashqari bosh kelishik bilan belgisiz qaratqich kelishigi bilan vazifalari ham boshqa-boshqa. Yaʼni bosh kelishikdagi soʻz nutqda hokim boʻlak (ega) vazifasida, qaratqich kelishigidagi soʻz esa tobe boʻlak (aniqlovchi) vazifasida keladi.

Belgili qaratqich anglatgan maʼno belgisiz qaratqich anglatgan maʼnodan farq qiladi. Belgili qaratqichda xususiy xoslik, aniq qarashlilik boʻlsa, belgisiz qaratqichda umumiy xoslik boʻladi. Belgisiz qaratqichda kelgan soʻz atoqli otlardan boʻlganda, xususiy xoslik ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *Mirzachoʻl dalalaridan yuqori hosil olinmoqda. Toshkent koʻchalari keng va ravon. Amudaryo suvi Orol dengiziga quyiladi. Yigit husni mehnatda, Er davlati elida* (Maqol). *Salqin saharlarda bodom gulida, Binafsha labida, yerlarda bahor.* (Zulfiya).

Belgili qaratqichda asosan quyidagi maʼno munosabatlari ifodalanadi:

1) qaralmishda ifodalangan narsaning maʼlum shaxsga, narsaga tegishli ekani, aniqligi taʼkidlanadi. Masalan: *U bilan*

mashinasozlik zavodining katta sexida uchrashdim. Qizning qo'ng'iroqday yoqimli ovozi hammaning diqqatini o'ziga tortdi. (I.Rahim).

*Yana qutlug' shu minbardan aziz do'stlarning
Jon qadrdon chehralarin ko'rib turibman.*

(G'.G'ulom)

2) qaralmishda ifodalangan otning biror jamoa yoki ilmiy, siyosiy tashkilotga tegishli, qarashli ekanini bildiradi. Masalan: *Anvarni «Komolot» yoshlar uyushmasining boshlig'i Rahimjon chaqirtirdi;*

3) qaratuvchi bo'lib kelgan ot qaralmishda ifodalangan belgi yo xususiyatning tashuvchisi, egasi ekanligini bildiradi. Masalan: *Oila hayotining harorati, rohati va tozaligi uni quvontirardi. (Sh.Rashidov). Oltin-kumushning eskisi bo'lmas, ota-onaning bahosi bo'lmas. (Maqol);*

4) qaratuvchi bo'lib kelgan ot qaralmishda ifodalangan harakat-holatning bajaruvchisi ekanini bildiradi. Masalan: *Bu kishining ketmon urishi qorni to'q kishining xashak titishiga o'xshaydi. (A.Qahhor). Past-baland, yosh va qari daraxtlarning turli shaklda ko'rinib turishi Sheralini ajablantirdi. Birinchi ko'rgan odamning ham bir necha kunda shuncha yaqin bo'lib qolishi mumkin ekan. (A.Muxtor).*

Belgili qaratqich yuqoridagilardan tashqari, butun bilan bo'lak aloqasi, narsa bilan o'rin, payt munosabati singari qator ma'no munosabatlarini ham ko'rsatishi mumkin. Masalan: *Bahorning ilk shabbodasi daraxt yaproqlarini erkalab o'ynardi. (O.Yoqubov). O'zbekistonning tabiatini, paxtasini, mevalarini shavq bilan ta'rif etar edi. (Oybek).*

Qaratqich kelishigi quyidagi holatlarda albatta belgili ishlatiladi:

1) olmoshlar qaratqich kelishigida kelganda. Masalan: *Uning yuziga qon yugurdi. (A.Muxtor). Uning lablari xuddi bahor quyoshini emgan lolani eslatardi. (O.Yoqubov). Bizning o'zimiz yaratgan shaharni, bog'-rog'larimizni ko'ring. (N.Safarov);*

2) otlashgan soʻzlar (sifat, sifatdosh kabilar) qaratqich kelishigida kelganda. Masalan: *Ishlab **topganning** noni lazzatli boʻlur. (Maqol). Elga **qoʻshilganning** koʻngli toʻq, eldan **ajralganning** beti yoʻq. (Maqol). **Yaxshinig** yaxshiligi tegar tor yerda, **Yomonning** zarari tegar har yerda. (Maqol);*

3) qaralmish otlashgan soʻzlardan boʻlganda. Masalan: *Har bir **narsaning** yangisi, **doʻstning** eskisi yaxshi. **Oʻqishning** erta-kechi boʻlmas. **Bolalarimizning** kattasi oʻn oltiga qadam qoʻydi. (A.Qahhor);*

4) qaratqich kelishigidagi soʻz kelishikkacha egalik affiksini olgan boʻlsa. Masalan: ***Sheʻrimning** mazmunlari, fikrim, ijodimdasi. (Gʻ.Gʻulom). **Yurtimizning** farovonligi, **dasturxonimizning** toʻkinligi ana shu oq paxtadan. (Gazetadan);*

5) qaratuvchi bilan qaralmish orasida boshqa biror soʻz (distant) kelsa. Masalan: ***Qizning** qop-qora koʻzlari shodlik bilan chaqnab ketdi. (M.Ismoilij). **Quyoshning** ilk nurlari hovlidagi ikki tup mirzaterakning uchida jilvalanar edi. (O.Yoqubov);*

6) qaratuvchi maxsus aniqlovchiga ega boʻlsa. Masalan: *Saylgohni toʻldira boshlagan **odamlarning** gʻovur-gʻuvuridan oʻzimga keldim. (O.Yoqubov).*

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz boʻladi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot mavhum otlardan va otlashgan soʻzlardan boʻlganda. Masalan: ***Koʻk** yuzini bulut, **chol** koʻzini gʻazab, Asta bosib kela boshladi. (Uygʻun). Yaxshi did **haqiqat** yoʻlini tutadi, yomon did esa soxtalik, gʻayritabiiylikka homiylik qiladi.*

2. Qaralmish payt maʼnosini ifoda qiluvchi soʻzlardan boʻlganda. Masalan: ***Qoratepa** guzari dam olish kunlari juda gavjum boʻladi. (S.Ahmad). Gʻira-shira yorishib kelayotgan **choʻl** tongida bu alanga juda gʻalati boʻlib koʻrinardi. (S.Ahmad).*

3. Qaratqich kelishigidagi soʻzlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng soʻnggisidan oldingilari belgisiz boʻladi. Masalan: ***Toshkent Davlat pedagogika universiteti oʻzbek tili va adabiyoti fakultetining IV kurs talabalari musobaqada gʻolib chiqdilar.***

4. Qaratqich kelishigida kelgan soʻz oy, kun, payt, fasl nomlarini ifoda qiluvchi soʻzlardan boʻlganda. Masalan: *Kechqurungi bahor havosi kishiga orom bagʻishlar edi. (Oybek).*

5. Qaratqich tur maʼnosini ifoda qilganda. Masalan: *Daraxt shoxlarida iliq tomchilardan seskanib uygʻongan goʻdak kurtaklar tabassum qiladilar. (Oʻ.Hoshimov). Choʻl qovunlari pishay-pishay deb turibdi. (S.Ahmad).*

6. Qaratqich umuman qarashlilikni ifoda qilganda: *Sahna oldidagi oppoq paxta chanoqlari tasvirlangan zangori parda proyektorlar nurida yal-yal tovlanar edi. (H.Gʻulom).*

7. Taʼkidlash maqsad qilib qoʻyilmasa. Masalan: *Saida opasi Karima bilan mahalla bolalariga qoʻshilib, eshikma-eshik boychechak aytib yurishgan edi. (A.Qahhor).*

8. Qaratuvchini taʼkidlash lozim boʻlmasa. Masalan: *Kanal boʻyidagi soya-salqin joy. Bogʻ koʻrki – bodom, Dunyo koʻrki odam. (Maqol).*

9. Turdosh ot - oʻrin oti tuzilishida qaratqich kelishigi uslub talabiga koʻra belgisiz ishlatiladi. Masalan: ... *chumchuqlarning chugʻurlashi, deraza ostida oqayotgan ariqchaning shovullashi eshitildi.*

10. Alohida taʼkidlash lozim boʻlmasa, oʻz soʻzi qaratqich kelishigida belgisiz ishlatiladi, bunda egalik affiksi ham qatnashmaydi. Masalan: *Oʻz uyim, oʻlan toʻshagim. (Maqol).*

11. Qaratuvchi egalik affiksi olgan boʻlsa ham, bunday tuzilishda taʼkidlash maqsad qilib qoʻyilmasa, qaratqich kelishigi belgisiz ishlatiladi. Masalan: *Eshon Saidani qiygʻos pishgan olchalar orasidan oqarshib koʻringan binoga tomon boshlab bordi. (A.Qahhor).*

Koʻrinadiki, qaratqich kelishigining belgili yoki belgisiz qoʻllanishi bir qancha omillarga–semantik va stilistik talabga, distant yoki kontakt holda qoʻllanishiga, ifoda materialiga va boshqalarga bogʻliqdir.

Qaratqich kelishigida kelgan otlar gapda asosan qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi: *Men sizning koʻzingizda diyorumni*

ko‘raman. (H.G‘ulom). Hammayoq jim jit. Faqat onda-sonda bulbullar nolasi eshitiladi. (I.Rahim).

Qaratqich kelishigidagi so‘z (ko‘pincha kishilik olmoshlari) ko‘makchi bilan ishlatilib, analitik shakl hosil qiladi, gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi: *Ko‘kan o‘zi mening bilan xo‘p og‘ayni. (G‘.G‘ulom) Sening uchun bugun bir to‘y tuzatdim. (H.Olimjon)*

Tushum kelishigi

Tushum kelishigining affiksi **-ni**

Bu kelishikdagi ot *kimni? nimani? qayerni?* savollariga javob bo‘lib, shu kelishikdagi so‘zni asosan o‘timli fe‘lga bog‘laydi va shu harakatni bevosita o‘ziga qabul qilgan narsani ifodalaydi hamda gapda vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan, **Onangni** kaftingda tutsang, **singlingni** boshingda tut. (A.Qahhor). Podshoh hamma kuyovidan kenja **botirni** yaxshi ko‘rar ekan. (Ertak). Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni (Maqol).

Eski o‘zbek tilida tushum kelishigi qo‘shimchasi *-n, -in* shaklida bo‘lgan. Hozir ham she‘riyatda bunday shakl uchray turadi. Masalan: *Avaz o‘g‘lon ko‘nglin* buzib boradi, *Dunyodan umidin* uzib boradi. (“Malikai ayyor”). (H.Olimjon). *Men ham senga har nafas Shafoat qo‘lin* cho‘zayin, *Qushi uchgan hayoting Gullatayin, tuzayin.* (G‘ayratiy).

Tushum kelishigidagi so‘z harakatning ob‘yektini ko‘rsatadi. Bu kelishikdagi otni boshqarib kelgan fe‘lning leksik-semantik xususiyatiga qarab ob‘yektlik munosabati ham turli ottenkalarga ega bo‘ladi:

a) aniq harakatni bildirgan fe‘llarga bog‘lansa, tushum kelishigidagi ot harakatning ta‘siri o‘tgan ob‘yektini anglatadi. Masalan: *Shoir g‘azalni* kitob orasiga soldi. (Oybek). **Xatoni** tuzatish uchun **hayotni** qaytadan boshlash kerak edi (O.Yoqubov);

b) fe‘l anglatgan harakatning bajarilishi natijasida yuzaga kelgan ob‘yektini, unda qandaydir o‘zgarish bo‘lganligini bildiradi. Masalan: *Yangi terim mashinalarini* yaratgan olimlarimizga

rahmatlar aytamiz. (Gazetadan). Bugun buyruq bo'ldi: devorni buzib, Tez o'rnatish kerak yangisin. (A.Muxtor);

v) tushum kelishigidagi ot joy ma'nosini bildirsa, bunday to'ldiruvchi o'rin ottenkasiga ega bo'ladi. Masalan: *Ular eng oldin bog'ni aylandilar, uzumzor, olmazor, o'rikzorni, olchazorni birma-bir aylanib ko'rdilar. Mehmonlar tarixiy yodgorliklarni, shaharning diqqatga loyiq joylarini borib ko'rdilar. (Gazetadan);*

g) tushum kelishigidagi so'z aniq harakatni bildirmay, tasavvur etish, his etish, kuzatish, o'rganish kabi holat anglatgan fe'llarga bog'langanda, shu holatning ob'yektini bildiradi. Masalan: *Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat, mehnat orqali ko'rar edi. (A.Qahhor). Siz u kishining muhabbatlarini qozongansiz. (A.Muxtor).*

Qaratqich kelishigi kabi tushum kelishigi ham belgili va belgisiz shaklda qo'llanishi mumkin: Bunday qo'llanish ma'no talablariga va grammatik holatga ko'ra sodir bo'ladi. Masalan, tushum kelishigidagi so'z so'zlovchi va tinglovchi uchun ma'lum narsani anglatga, bunda kelishik belgili shaklda bo'ladi, aks holda belgisiz shaklda keladi. *Kitobni o'qib bo'ldingmi? (ma'lum - kitob), Kitob o'qib bo'ldingmi? (umuman kitob) ko'zda tutiladi.*

Quyidagi holatlarda tushum kelishigi belgili shaklda keladi:

1. Tushum kelishigidagi so'z atoqli ot bilan ifodalanganda. Masalan: *Nosirov Saidani uzoqdan ko'rishi bilan o'rnidan turdi. (A.Qahhor). G'avvos Me'morni o'sha shinam xona sari boshlab bordi. (Mirmuhsin).*

2. Tushum kelishigidagi so'z kishilik, o'zlik yoki ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanganda. Masalan: *Qalandarov Saidaning gapini eshitmadi yo o'zini eshitmaganga soldi. (A.Qahhor). Xayol uni yana urush frontlariga boshladi. (I.Rahim).*

3. Tushum kelishigidagi so'z otlashgan so'z bo'lganda. Masalan: *Yaxshini maqtagan yarashur, yomonni maqtagan adashur, Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni yiqar. (Maqol). Ko'rganni eshitgan engibdi. (Maqol).*

4. Tushum kelishigidagi so'z egalik affiksini olganda. Masalan: *Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut.*

(Maqol). *Bo‘ronboy g‘ilofining bog‘ichini yechib, dutorini sozladi.* (O.Husanov).

5. Tushum kelishigidagi so‘z harakat nomi bilan ifodalanganda. Masalan: *U o‘z kitobxonlari bilan bo‘ladigan birinchi uchrashuvni o‘ylab ketdi.* (A.Muxtor). *Yo‘lchi qizning bunday tuyg‘unligi va fidokorligiga o‘zining chuqur tashakkurini qanday bildirishni bilmay qoldi.* (Oybek).

6. Tushum kelishigidagi so‘z bilan kesim distant holatda bo‘lsa, ya‘ni ular orasida boshqa gap bo‘laklari kelsa. Masalan: *Qolgan gaplarni yo‘lda gaplashamiz.* (H.G‘ulom). *Maslahatim yaxshi anglab olinglar, O‘taliqni devonbegi qilinglar.* («Murodxon»).

7. Kesim o‘z leksik-semantik xususiyatiga ko‘ra tushum kelishigining belgili shaklini talab qilganda. Masalan: *O‘rik daraxtining quyuqdan-quyuq guli oppoq bulutlarni eslatardi.* (Sh.Rashidov). *Endi qorli tog‘ni emas, borar bo‘g‘ni ham o‘ylash kerak!* (S.Siyoyev).

Tushum kelishigidagi so‘z asosan bir turdagi narsani ifoda qilib, uni ta‘kidlash lozim topilmaganda belgisiz qo‘llanadi. Masalan: *Navoiy yangi-yangi do‘stlar, tanishlar orttira boradi.* (I.Sulton, Uyg‘un). *Albatta, millionlab odamning hammasi uchun shohona qasr qurib bo‘lmaydi.* (O‘.Hoshimov). *Bir kishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi.* (Maqol). *Esing borida el tani, kuching borida yer tani* (Maqol).

Ko‘rinadiki, tushum kelishigidagi so‘zning belgili va belgisiz kelishida shu kelishikda shakllangan so‘zning atoqli yoki turdosh ot bo‘lishi, egalik affiksini olish-olmasligi, sifatlovchisiz qo‘llanishi, boshqaruvchi bo‘lak bilan *distant* yoki *kontakt* holatda bo‘lishi, boshqaruvchini talab qilishi yoki talab qilmasligi bilan bog‘liqdir.

Shuni ta‘kidlash lozimki, tushum kelishigidagi so‘z bilan uni boshqaruvchi fe‘l nutqda uzviy bog‘langan bo‘lib, ba‘zan u shu fe‘l tarkibiga kirib, ikki element bir butunni - qo‘shma fe‘lni ham tashkil etadi va bir harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: *bosh qotirmoq, qo‘l qo‘ymoq, ko‘z tikmoq, qadam tashlamoq, ko‘ngil*

qo‘ymoq (farqlang: *kitob o‘qimoq, paxta termoq, ko‘chat o‘tkazmoq, suv ichmoq*).

Jo‘nalish kelishigi

Jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar fe‘lga bog‘lanib, harakat yo‘nalgan narsani ko‘rsatadi. Jo‘nalish kelishigi affiksi –ga, -ka, -qa shakllarida keladi: *shaharga, dalaga, eshikka, tilakka, yotoqqa, qishloqqa* kabi.

Jo‘nalish kelishigidagi so‘z asos bildirgan ma‘noga qarab turlicha so‘roqqa –*kimga? nimaga? qayerga? qayergacha?* - javob bo‘ladi, gapdagi vazifasi ham shu asosda belgilanadi: *Men... masalaga* (nimaga?) *boshqacha qaraydigan bo‘ldim.* (G‘.G‘ulom). *Kechqurun Tansiq uyga* (qayerga?) *qaytdi. Xullas, yer arzonga* (qanchaga?) *ketdi* kabi.

Bu kelishik affiksining asosiy shakli –ga bo‘lib, u *k, q* tovushlari bilan tugagan asoslardan tashqari, barcha hollarda ishlatiladi. Masalan: *G‘ulomjon otasining so‘zi bilan hushiga keldi.* (M.Ismoilij).

Agar asos *k* jarangsiz tovushi bilan tugasa, affiks boshidagi *g* tovushi jarangsizlashadi va –*ka* shaklida qo‘shiladi. Masalan: *Ular ko‘chada chang ko‘tarmaslikka harakat qilishib, otni sekinroq haydashdi.* (A.Qahhor). *Bu yoshlikka ong – bilimdan qanot bog‘langan. U yuksakka uchmoq uchun dadil chog‘langan.* (G‘.G‘ulom). *Abusaid to‘ppa-to‘g‘ri Arkka ko‘tarilib, katta hovlidagi qadimiy taxtga o‘tirdi.* (Mirmuhsin).

Agar asos *q* jarangsiz tovushi bilan tugasa, affiks boshidagi *g* tovushi jarangsizlashadi va ayni vaqtda til orqa tovushiga aylanadi. Natijada, *qq* shakliga ega bo‘ladi va shunday yoziladi. Masalan: *Qishloqqa shahar tutash, ikkov birga hamnafas.* (G‘.G‘ulom). *Tushdim yoshligim o‘tgan daryolardan yiroqqa.* (H.Olimjon).

Xalq og‘zaki ijodida (dostonlarda) -ga affiksi –a shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Quloq bergin endi mening so‘zima, Bir farzandni olmay o‘tdim tizzama.* («Erali va Sherali»). *Har doim*

*xirom aylab kirsang **gulzora**, gullar ko 'ksin yirtib qilgay yuz pora. (Habibiy).*

Jo'nalish kelishigida kelgan so'z quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Harakat va holat yo'nalgan shaxs yoki narsani. *Komila xursand bo'lib qalam-qog'ozni **o'rtog'iga** tutqazdi. (Oybek). Sahna orqali kishilarning **qalbiga** yo'l topsam. (A.Qahhor).*

2. Bir narsaning ikkinchi narsaga atalganligini. Masalan: *Bizning zamonda hamma oliy maktablarning, hamma san'at va hunarlarning darvozalari **bizga** ochilib turibdi. (Oybek).*

3. Shaxs, narsalarning biror holatga o'tishi, eski holatdan o'zgarishi kabi ma'nolarni anglatadi. Masalan: *Hozir bizning qurtlarimiz ikkinchi **uyquga** kirdi. (Gazetadan).*

4. Harakatning qanday maqsad bilan bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Ona o'z o'g'li uchun minnatdorchilik **bildirishga** kelibdi. (A.Muxtor). Mana shu qizlarning kiyimidan ertaga **singlimga** sotib olaman. (Oybek). Men Farg'onadan ataylab siz bilan **ko'rishishga**, rozi bo'lsangiz, ta'til ichida to'y **qilishga** kelgan edim. (Oydin).*

5. Harakatning bajarilish sababini bildiradi. Masalan: *Men ko'saklarning ko'pi besh xonali **bo'lganiga** quvonaman (Oybek). **O'qimaganimga** juda armon qilaman. (M.Ismoilij).*

6. Jo'nalish kelishigida kelgan so'z payt, o'rin bildiruvchi so'z bo'lganda harakat qaratilgan vaqt, o'rin ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Bu orada elektrostansiya bitib, uning ochilish marosimi **ikkinchi fevralga** belgilandi. (A.Qahhor). Jamoa a'zolarining kech **soat sakkizga** belgilangan majlisi o'z vaqtida boshlandi.*

Jo'nalish kelishigidagi so'z harakat yo'nalgan shaxsni, narsani anglatasa, yoki bir narsaning ikkinchi bir narsaga atalganligini bildirsa, bunday so'z vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi va *kimga?, nimaga?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Masalan: *Ibrohimov hammaning **so'ziga** diqqat bilan quloq soldi. (A.Qahhor). **Ko'pchilikka** ishongan maqsadiga etadi. (Maqol). «**Gulyor**»ga sol sozingni, «**Bayot**»ga sol bozingni, tinchlik qo'shig'in boshla, eshitay ovozingni. (Qo'shiqdan).*

Boshqa ma'nolar ifodalanganida esa hol vazifasida keladi. Bu vaqtda *qayerga?*, *nima uchun?*, *nima maqsadda?*, *nima sababli?*, *nimaga?*, *qachon?*, *qancha?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi:

a) o'rin holi vazifasida keladi. Masalan: *Men safarga ketishimni hali onamga aytmagan edim. (G'. G'ulom);*

b) sabab va maqsad holi vazifasida keladi. Masalan: *Men ham shu yerga kelganimga xursandman. (O'. Umarbekov). O'rtog'ing kelganiga suyundingmi?*

v) payt va miqdor-daraja holi vazifasida keladi. Masalan: *Uch-to'rt kunga vodiya boraman. (Oybek). Kuniga yuz ellikka etkazayotgan ekansiz, tabriklayman! (Mirmuhsin).*

O'rin-payt kelishigi

O'rin-payt kelishigining affiksi *-da* bo'lib, bu kelishikdagi so'z *kimda?*, *nimada?*, *qayerda?* (*qayoqda?*), *qachon?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

O'rin-payt kelishigidagi so'zlar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Shaxs va narsaning o'rnini bildiradi. Masalan: *Mehnat har manglayda quyosh naqshidir. (G'.G'ulom). Osmonda qop-qora bulutlar to'qinlanib suzardi.*

2. Harakat va holatning bajarilish o'rnini bildiradi. Masalan: *Tomirlarda kezgan qaynoq qon. (R. Bobojon).*

Mehnatda yaralgan saodat ko'rkini

Yurakda jaranglar kuyi, ohangi. (H. Olimjon).

3. Harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi. Bu vaqtda o'rin-payt kelishigidagi so'z payt ma'nosiga ega bo'lishi lozim. Masalan: *Har yakshanbada dalaga – tajriba uchastkasiga boradilar. (O'. Usmonov). «Tongda chiqib, kechasi qaytasan, na ovqatingda maza bor, na uyqungda halovat»,- dedi onasi. (Oybek).* Ba'zan *-da* affiksi qatnashmasligi ham mumkin: *Mehnat zavqi tutar o'lkani, Sahar ketar cho'pon tog'iga. (H. Olimjon).*

4. Harakatning bajarilish holatini yoki harakat va holatning ob'yekti bo'lgan narsani bildiradi. Masalan: *Ular musiqani chuqur*

sukutda tinglar edi. (Oybek). Ona oq ko‘ylakda, oq doka ro‘molda cheksiz aziz, shafqatli, behad go‘zal tuyuldi O‘ktamga. (Oybek).

5. Harakatning bajarilishida sabab, vosita bo‘lgan narsani bildiradi. Masalan: *Biz paxtakormiz, suyagimiz mehnatda qotgan. (Oybek). Ular haligi chol bilan xayr-xo‘shlashib, mashinalarda ketishdi. (A.Muxtor).*

6. Shaxs, narsalarning bir ish bilan shug‘ullanishini, harakat va holatning nima to‘g‘risida, nima jihatdan bo‘lishi kabi ma‘nolarni anglatadi. Masalan: *...Yigitlar hunar o‘rganishda, po‘lat quyishda G‘ulomjondek usta kishilarga yaqinlashmoqda. (A.Muxtor). Hali tunning barqut etagi yerda, Hali butun qishloq vazmin uyquda. (Uyg‘un).*

O‘rin-payt kelishigidagi so‘z kimda?, nimada? so‘roqlariga javob bo‘lib, gapda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Kuz keldi, bizlarga kumush kosada Sharbat ola keldi, bol ola keldi. (Uyg‘un). Bo‘y o‘sgan har o‘smirning qaddida, qomatida Tuqqan ota-onasin qatra umri yashirin. (G‘.G‘ulom).*

Bu kelishikdagi so‘z holat, payt, sabab, vosita ma‘nolarini anglatib, *qanday?, qay tarzda?, qayerda?, qachon?* kabi so‘roqlarga javob bo‘lsa, gapda o‘rin, payt, ravish, sabab holi vazifasida keladi. Masalan: *Biz ularni o‘zimiz yaratgan shaharda kutib olamiz. (A.Muxtor). Yozda qilingan mehnat, kuzda ko‘rsatar himmat. (R.Bobojon). Mayning to‘qqizida gilos pishdi. (G‘.G‘ulom). Qiz horg‘in, parishon holda uyga qaytdi. (Oybek).*

O‘rin-payt kelishida kelgan so‘z sodda gapning kesimi vazifasida ham keladi. Masalan: *Birlashma uch qavatli yangi binoda edi. (A.Muxtor).*

O‘rin-payt kelishigidagi so‘zlar gapda uyushib kelsa, kelishik affiksi har bir bo‘lakka alohida yoki eng keyingi bo‘lakkagina qo‘shilib keladi. Keyingi holatda –*da* affiksi hamma bo‘laklar uchun umumiy bo‘ladi. Solishtiring: *Shaharlarda, bog‘larda, tog‘larda Elni quchgan mangu bir bahor. – Shaharlar, bog‘lar, tog‘larda elni quchgan mangu bir bahor. (H.Olimjon).*

Chiqish kelishigi

Chiqish kelishigidagi soʻz shaxs va narsaning chiqish oʻrni, harakat va holatning boshlanish nuqtasi kabi maʼnolarni ifodalaydi. Hozirgi adabiy tilimizda bu kelishikning affiksi *-dan* boʻlib, *kimdan?*, *nimadan?*, *qayerdan?*, *qachondan?*, *qanchadan?* singari soʻroqlardan biriga javob boʻladi. Masalan: *U doʻstidan xuddi shu daldani kutib turgan edi. (M.Ismoilij).* *Dunyoda onadan aziz, onadan moʻtabar inson yoʻq. (Gazetadan).*

Chiqish kelishigida kelgan soʻz juda koʻp maʼnolarni, hatto chiqish ottenkasiga toʻgʻri kelmagan maʼnolarni ham bildiradi. Bularning asosiylari quyidagilar:

1. Harakatning boshlanish oʻrnini, nima boʻylab sodir boʻlishini koʻrsatadi. Masalan: *Gʻulomjon shahardan juda kech qaytdi. (M.Ismoilij).* *Ular asfalt koʻchaning bu betidan u betiga chiqishdi. (O. Yoqubov).*

2. Shaxs va narsaning chiqish oʻrnini, manbaini bildiradi. Masalan: *Bu qadimiy ulugʻvor chinor, ehtimol, qachonlardir bitta urugʻdan unib chiqqandir. (A.Muxtor)* *Qiz degan koʻngilning qonidan boʻlur. (Gʻ.Gʻulom).*

3. Narsaning nimadan ishlanganini bildiradi. Masalan: *Archa yaprogʻida muzdan pardalar, Qirda lolalardan baxmal toʻshaldi. (Gʻ.Gʻulom).* *Menga bugun yaqindir osmon, Bulutlardan tepamda poda. (H.Olimjon).*

4. Bir narsani boshqa bir narsa bilan chogʻishtirish, qiyoslash maʼnosini bildiradi. Chogʻishtirilgan narsa chiqish kelishigida keladi va belgi anglatuvchi soʻzga bogʻlanadi. Masalan: *Hali siz mendan baquvvat. (S.Ahmad).* *Vijdon etaklasa, buyruqdan ham, zaruratdan ham kuchli boʻlar ekan. (A.Muxtor).* *Toʻgʻri soʻz qilichdan oʻtkir. Bol shirin, boldan bola shirin. (Maqol).* *Xayol tezdir har bir qanotdan, Orzu esa uchqur har qanday otdan. (H.Olimjon).*

5. Harakatning bajarilishida sabab, vosita boʻlgan shaxs va narsani bildiradi. Masalan: *Usmonov shunday odamning qoʻlida*

ishlayotganidan xursand edi. (O‘.Umarbekov). Yerdagi baraka qadamingizdan. (G‘.G‘ulom).

6. Harakat qaratilgan narsani ko‘rsatadi. Masalan: *So‘zni sizdan eshitamiz... yangi yerdan gapiring. (R.Fayziy).*

7. Chiqish kelishigidagi so‘z payt bildiruvchi so‘zlardan bo‘lsa, harakatning bajarilishidagi dastlabki vaqtni, muddatni bildiradi. Masalan: *U yoshlikdan gazetalarni ko‘p o‘qirdi. (Oybek). Jo‘ra temirchining og‘ir bosqoni tongdan o‘t purkaydi, nafasi «vish-vish». (Oybek).*

8. Chiqish kelishidagi so‘z harakat qisman o‘tgan narsa yoki narsaning bir qismi ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Bahri so‘ylar qilgan ishidan, Niyatidan, istiqbolidan, So‘zlab berar to‘q turmushidan... (H.Olimjon). Zavod ishchilaridan Jumaboy va Ergash charxchi oldida o‘tirar edilar. (Oybek).*

9. Fe‘ldan anglashilgan ish-harakatning belgisini, bajarilish holatini bildiradi. Masalan: *“Dugoh”ni boshlab yubordi. “Dugoh” ham izlaganini topib bermadi, o‘zi ham izlashdan, bozlashdan charchamadi. (M.Ismoiliy). Umaralining yurakdan yozgan iliq so‘zlari uning ko‘nglini shodlikka to‘ldirib yubordi. (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi so‘zlar yana ko‘p ma‘nolarni bildiradi. Bu ma‘nolar o‘zaro bog‘langan so‘zlarning sintaktik munosabatlari orqali aniqlanadi.

Chiqish kelishigidagi so‘z ba‘zan tushum, qaratqich kelishiklari bilan ma‘no munosabati hosil etadi. Masalan: *Ra‘no gullardan (gullarni) bir-bir uzib, o‘rtoqlariga uzatdi. (Oybek). Qarindoshlardan (qarindosh-larning) ketadigani ketdi, qoladigani qoldi. (A.Qahhor). Tol shoxidagi bolalardan (bolalarning) biri shoshilib tusha boshladi (M.Ismoiliy) kabi.*

Chiqish kelishigidagi so‘z ko‘makchi bilan birgalikda analitik shakl hosil qiladi va ko‘makchining ma‘nosiga qarab harakatning bajarilish payti, davom, takror, sabab, o‘xshatish kabi ma‘nolarni bildiradi. Masalan: *Bu to‘qnashuvdan keyin ular rasmiyroq gaplashadigan bo‘lib qolishdi. (Mirmuhsin). Talabaligimdan beri o‘z qo‘lim bilan, o‘z mehnatim bilan yangi yer ochishni, bog‘ qilishni orzu qilardim. (O‘.Umarbekov). Endi paxtalar unga*

avvalgidan ko‘ra oqroq, yana ham yumshoqroq ko‘rinar edi. (Oybek).

Chiqish kelishigidagi so‘z shaxs - narsa ma’nosiga ega bo‘lib, *kimdan? nimadan?* so‘roqlariga javob bo‘lsa, vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Siz muhabbat zavqidan ham, mehnat quvonchidan ham, do‘stlik shavqidan ham bahramandsiz. (A.Muxtor). G‘alaba! olti harfdan iborat bu so‘zda bir dunyo g‘ayg‘u, quvonch va ma’no bor! (S.Siyoyev).*

Chiqish kelishigidagi so‘z o‘rin, payt, holat, sabab ma’nolariga ega bo‘lib, *qayerdan?, qachon?, qachondan?, nima, sababli? nima sababdan?* kabi so‘roqlarga javob bo‘lsa, hol vazifasida keladi:

a) o‘rin holi: *G‘ulomjon o‘sha kuni usta Bahromning uyidan tong yorishmay xayrlashib chiqdi. (M.Ismoiliy). Zargarov aeroportdan soat o‘n birlarda etib keldi (A.Muxtor);*

b) payt holi: *U bolalikdan otlarni sevar, yaxshi otlarni tomosha qilishdan har vaqt zavqlanar edi. (Oybek);*

v) sabab holi: *Sevinchidan yuragi gurs-gurs urib ketdi. (Oybek). Zumradning chehrasi quvonchdan yorishib ketgan edi. (Oybek);*

g) ravish holi: *U Sultonovning gapini chin yurakdan sevinib qarshiladi (O‘.Umarbekov) kabi.*

Bu kelishikdagi so‘z kesim vazifasida ham keladi: *Men Samarqandning bir qishlog‘idanman. (Oybek). Bola – yoshdan, odob – boshdan. (Maqol).*

OTLARDA SHAKL YASALISHI

Ot turkumiga kirgan so‘zlar, kategorial shakl bilan bir qatorda, ko‘pgina nokategorial shakllarga ham ega. Bu shakllar turlicha grammatik ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Otning nokategorial shakllari tuzilish jihatidan uch turga bo‘linadi: 1) *sintetik shakl*; 2) *analitik shakl*; 3) *juft va takroriy shakl*.

Sintetik shakl

Otning sintetik shakllari o‘z ma’no xususiyatiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) *kichraytish shakli*; 2) *erkalash shakli*; 3) *qarashlilik shakli*; 4) *o‘rin belgisi shakli*; 5) *chegara shakli*; 6) *hurmat shakli*; 7) *o‘xshatish shakli*.

Kichraytish shakli

Kichraytish shakli quyidagi qo‘shimchalar bilan yasaladi:

1) *-cha* qo‘shimchasi bilan. Bu affiks shaxs va narsalarning kichik ekanligini bildiradi: *yigitcha, daftarcha, qushcha, kitobcha, uycha* kabi. Masalan: *Shoir daftarchasini tizzasiga qo‘yib tez-tez yozar edi. (A.Qahhor). Yarim soat o‘tar-o‘tmas ular talabalar shaharchasiga kirib borishdi. (O‘.Umarbekov).*

Bu qo‘shimcha shaxs bildirgan otlarga qo‘shilganda, kichraytish ma’nosidan tashqari, erkalash yoki kamsitish ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan: «*Qani bo‘lmasa, tingla, o‘g‘ilcha*», - *deydi chol va yo‘talib tarixini boshlaydi. (Oybek). Luqmonchaning atrofida suhbat, bahs davom etardi. (A.Muxtor). Bo, muncha noz qilmasang, otincha?! (H.G‘ulom). Ichkariga kiring, anavi etimcha qizimizni o‘ldirib qo‘yay deyapti. (Mirmuhsin).*

-cha qo‘shimchasi olgan so‘zlar ba’zan kichraytish ma’nosini yo‘qotib, semantik o‘zgarish natijasida yangi leksik ma’no bildirishi ham mumkin: *qalamcha* (payvand va ekish uchun o‘simlikdan kesib olingan novda), *naycha* (paxta egatiga suv quyish uchun ishlatiladigan asbob yoki to‘qimachilik asbobi), *qizilcha* (sabzavot), *ko‘kcha* (qovun turi) kabi. Bunday hollarda so‘z o‘zining dastlabki ma’nosini yo‘qotadi, affiks so‘zning asosidan ajralmas holatga keladi. Masalan: *Nafisa opa ilgari bolalar bog‘chasida murabbiya bo‘lib ishlardi. (Mirmuhsin). Abdulla muzdek beqasam ko‘rpacha ustiga cho‘zildi. (O‘.Umarbekov). Bu yerning bola-chaqasi tili chiqib, avval bilgan so‘zi – arqoq bilan tarozu, naycha bila moki. (A.Muxtor);*

2) –*choq*, –*chak*, –*chiq* qo‘shimchalari bilan. Bu affiks har turli so‘zlarga qo‘shilib kichraytirish, shuningdek, erkalash ma’nolarini ifodalaydi: *toychoq*, *qo‘zichoq*, *qulunchoq*, *kelinchak*, *tugunchak*, *qopchiq* kabi. Masalan: *Quloqlarning oqi va oyoqchalarining olasi o‘zlariga juda yarashgan qo‘zichoqlar chakmon ustida jimgina yotishar edi. (P.Qodirov). Kelinchak visolin kutgan yigitday, Sharaflı ayyomga xalqim muntazir. (G‘.G‘ulom). Suvonjon ertasiga va‘dalashgan vaqtda etib keldi. Uning orqasida qopchiq, qo‘lida po‘stin, elkasida miltiq bor edi. (S.Anorboyev).*

Izoh: *qopchiq* so‘zida –**chiq** qo‘shimchasining ma’nosi ancha kuchsizlangan.

Erkalash shakli

Erkalash ma’nosini ifodalovchi shakllar quyidagicha yasaladi:

1) –*jon*, –*xon* affiksoidlari bilan. Bular mustaqil so‘zlar sifatida qo‘llanishdan tashqari, shaxs bildiruvchi atoqli va turdosh otlarga qo‘shilib, erkalash, suyish kabi ma’nolarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi: *akajon*, *ukajon*, *xolajon*, *Hakimjon*, *Olimjon*, *Zohidjon*, *Asalxon*, *Zulfiyaxon*, *Lolaxon*, *Anorxon* kabi. Masalan: *Ahmadjon butun umrida birinchi martaba shunday sarosimalikka tushgan edi. (A.Qahhor). Rahbarxon bu xonadondan o‘z baxtini topganiga endi uch oycha bo‘ldi. (H.Nazir). Akajonim do‘ppim qoqib, Silar edi boshimni. (A.Ko‘chimov).*

–*jon*, –*xon* affiksoidlari ba’zan so‘zning asosiga mansub bo‘ladi. Bu vaqtda erkalash ma’nosi ifodalanmaydi, balki asos va affiksoid birgalikda bitta atoqli otga teng bo‘ladi: *Quljon*, *Sherxon*, *Oyxon*, *O‘g‘ilxon* kabi;

2) –*oy*, –*niso* affiksoidlari bilan. Bu affiksoidlar atoqli otga qo‘shilib, erkalash, suyish ma’nosini bildiradi: *Tursunoy*, *Nigoraoy*, *Yoqutoy*; *Zebiniso*, *Mehriniso*, *Xayriniso* kabi;

3) –*gina* (–*kina*, –*qina*) affiksi bilan. Bu affiks ko‘pincha shaxs bildirgan otlarga qo‘shilib, erkalash, suyish kabi ma’nolarni bildiradi: *qizginam*, *bolaginang*, *otaginasi* kabi. Masalan: *Jannat opa qizni quchoqlab bag‘riga bosdi: - Qizginam... Endigi qolgan*

umrimni faqat seni izlash uchun sarflayman deb ahd qilib qo‘ygan edim, bolaginam. (A.Muxtor). «Yodgor qani, oyi?» - «Voy, darvoqe, hozir olib chiqaman bolaginangni». (G‘.G‘ulom);

4) – (a) loq affiksi ham ayrim otlarga qo‘shilib, erkalash, hurmat ma’nolarini bildiradi: *bo‘taloq, qizaloq, toyloq* kabi. Masalan: «*Barakalla, qizaloqlarim!*» - *Qari paxtakor bir onda yashnab ketdi. (Oybek) «Barakalla, bo‘talog‘im», - maqtaydi meni bobom. (Oybek).*

Ba’zan bir ot asosiga kichraytirish va erkalash shaklini yasovchi birdan ortiq affiks qo‘shilib kelishi mumkin. Bu vaqtda kichraytirish, suyish ottenkalari yana kuchaytiriladi, ta’kidlanadi: *bo‘taloqcha, qizaloqcha, qo‘zichoqqinam* kabi.

Qarashlilik shakli

Ot va otlashgan so‘zlarda qarashlilik shakli –*niki* affiksi orqali yasaladi. Bu vaqtda bir narsaning –*niki* affiksini olgan so‘z anglatgan shaxs yoki narsaga qarashli ekanligi ifodalanadi: *Bu bino maktabniki. Bu kitob kutubxonaniki, daftar Ahmadniki* kabi.

Kishilik olmoshlari qarashlilik shaklida kelsa, narsaning biror shaxsga tegishli ekanligi aniq ifodalanadi. Masalan: - *Harakat qilaversalaringiz, yuqori hosil sizlarniki. (Oybek). Bu vodiyning quyoshi ham bizniki. (T.Fattoh).*

*O‘lka ishq bilan to‘lgandir yurak,
Unikidir sharaf, uniki hayot. (H.Olimjon).*

Tarixiy jihatdan –*niki* murakkab affiks bo‘lib, qaratqich kelishigi belgisi –*ning* hamda –*ki* affikslarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan va soddalanish asosida bir affiks holiga kelib qolgan (*-ningniki -- -niki*).

Qarashlilik ma’nosining egalik affiksi va qarashlilik shakli orqali ifodalanishi bir-biridan keskin farq qiladi. Egalik affiksi kategorial shakl yasaydi, shaxs va son bo‘yicha shakllar sistemasini – **paradigmani** hosil qiladi. Egalik shakli ham qaratilgan narsani,

ham uning qaysi shaxs ekanligini ifodalaydi, qaratuvchili birikmani tashkil qilishda qatnashadi: *kitobim – mening kitobim, kitobimiz – bizning kitobimiz* kabi.

-*niki* affiksi esa nokategorial shakl yasaydi, soʻzlarning boshqacha sintaktik munosabatida qatnashadi. Masalan: *Erishilgan bu yutuqlarning hammasi oʻzimizniki, xalqimizniki.* (Oybek). Demak, kesim vazifasida kelgan –*niki* affiksli shakl qaratuvchi shaxs yoki narsani bildiradi, boshqa ot esa qaratilgan narsani bildirib, ega vazifasida keladi: (*kitob ukamniki, yutuqlar oʻzimizniki*).

Qarashlilik shaklidagi soʻz koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini olib, gapning boshqa boʻlaklari vazifasida ham keladi. Masalan: *Tursunoyni qoʻshnisinikida qoldirib, Bashoratni ergashtirgancha koʻchaga chiqdi.* (A.Muxtor). Bunday qoʻllanishda qarashlilik shaklidagi soʻzni qaratuvchili birikma bilan almashtirish mumkin. Masalan: *Onamni togʻamnikida (togʻamning uyida) qoldirib, shu atrofdan biron ish topishga harakat qildim.* (A.Qahhor). *Yoʻq, biznikilar (bizning ishchilar) siznikilardan (sizning ishchilardan) hali koʻp narsa oʻrganishi kerak, Komilaxon.* (Oybek) kabi.

Oʻrin belgisi shakli

Oʻrin belgisi shakli –*dagi* affiksi bilan yasaladi, voqea-hodisalarning oʻrin va paytga koʻra belgisi ifodalanadi: *sinfdagi oʻquvchilar, osmondagi yulduzlar* kabi.

- *dagi* murakkab affiks boʻlib, oʻrin-payt kelishigi belgisi –*da* va sifat yasovchi –*gi* affikslarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. Odatda, oʻrin-payt kelishigidagi soʻz shaxs yoki narsaning turgan oʻrnini, harakatning bajarilishi oʻrnini, paytini bildiradi. –*gi* affiksi ham oʻrin va paytga munosabatni, unga xoslik maʼnosini anglatgan sifat yasaydi. Ammo bu ikkala affiks qoʻshilib, ularning yakka holatda anglatgan maʼnolaridan farq qilgan boshqa maʼno yuzaga kelgan. Bu murakkab affiks shaxs, narsa, voqea-hodisalarning oʻrin va paytga koʻra belgisini ifodalaydi, sifatlovchi vazifasida keladi.

Masalan: *Onaxon mehmonlarni xirmon yonidagi palosga taklif qildi. (Mirtemir). Ko'klamdagi toychoqni ot desam arzigulik, Bahordagi umidning mevasini kelib ko'r. (G'.G'ulom).*

*Tog'lardagi qip-qizil lola,
Bo'lib go'yo yoqut piyola,
Buloqlardan uzatadi suv. (H.Olimjon.)*

Bu shakldagi so'z otlashsa, ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarida keladi. Masalan: *Bular guzardagilardan so'rashga ulgurmay, guzardagilar bulardan karnay sababini so'rab goldilar. (M.Ismoilij).*

Chegara shakli

Chegara ma'nosini ifodalovchi shakl –*gacha* (-*kacha*, -*qacha*) affiksi bilan yasaladi. Bu aslida qo'shma affiks bo'lib, jo'nalish kelishigi belgisi (-*ga*) va chegara ma'nosini anglatuvchi (-*cha*) affiksidan iborat: *uygacha, ko'chagacha, yozgacha, tushgacha* kabi. Masalan: *Zuhra opasi bilan Samijonni avtobus bekatigacha kuzatib chiqdi. (A.Qahhor.) Qiz marmarday bilaklarigacha shimarib qo'yilgan ko'ylak englari orasidan kichik ro'molchasini olib, terlarini arta boshladi. (G'.G'ulom).*

Bu shakl ko'pincha o'rin, payt ma'nolarini bildirgan otlarga qo'shilib, chegara ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Luqmonchani bir haftagacha vibratorga qo'yishmadi. (A.Muxtor).*

Bu shakl ba'zan aniq shaxs, narsalarni chegaralash ma'nosini ham anglatadi. Masalan: *... alifbedan tortib Navoiy, Fuzuliy g'azallari, Bedilning forsiy baytlarigacha eshitilib turadi. (Oybek).*

Shegara shaklini yasovchi –*gacha* affiksi, otlardan tashqari, sifat, ravish, son, olmosh va fe'l shakllariga ham qo'shilib keladi. Masalan: *Ana, qip-qizil lablarida meni haligacha maftun qilgan birinchi yarim tabassumning yovvoyi izlari. (G'.G'ulom). Kechgacha biz qishloqning u yoq – bu yog'ini ko'rib tanishib chiqamiz. (A.Qodiriy). Bu gap bizgacha yetib kelmagan edi.*

Dushmanga qarshi kattadan kichikkacha – hamma oyoqqa turdi. Soat o‘ngacha hamma yetib keldi.

Hurmat shakli

Bu shakl *–lar* affiksi yordamida yasaladi: *akamlar, tog‘amlar* kabi: *Og‘a, sog‘ borsangiz, avval boshdan dadamlarga salom ayting. (Hamza).*

Hozirgi o‘zbek tilida *–lar* ko‘plik ifodalovchi affiks sifatida son kategoriyasining birlik shaklining qarama-qarshi bo‘lgan ko‘plik shaklni (kategorial) yasaydi. Hurmat ifodalovchi affiks sifatida esa funksional (nokategorial) shaklni hosil qiladi.

O‘ziga mustaqil shakl sifatida *–lar* affiksi yordamida yasaluvchi hurmat shakli ko‘plik shaklidan farqli xususiyatlarga ega. Bular quyidagilar:

1. Yuqorida ko‘rib o‘tdikki, ot turkumiga oid so‘z nutqda hamma vaqt son va kelishik shaklida bo‘ladi: *Talabalarni kutib oldik* gapida *talaba* so‘zi ko‘plik va tushum kelishigi shaklida. Lekin u egalik shakliga ega emas. Demak, egalik shakliga ega bo‘lmagan ot ko‘plik shakliga ega bo‘laveradi. Hurmat shaklidagi ot esa hamma vaqt egalik shaklida ham bo‘ladi, ya’ni egalik shaklisiz hurmat shaklini tasavvur etish mumkin emas. Qiyoslang: *onalar* – ko‘plik ma’nosida (bunda hurmat ifodalanmaydi), *onamlar* – hurmat.

2. Hurmat bildiruvchi *–lar* so‘zga egalik affiksidan so‘ng, ko‘plik ko‘rsatkichi *–lar* esa undan oldin qo‘shiladi: *akamlar* (hurmat) – *akalarim* (ko‘plik). Faqat uchinchi shaxsda egalik affiksi hurmat bildiruvchi *–lar* affiksidan so‘ng qo‘shilishi mumkin. Masalan: *Bu itni men bilaman – Qosim boyvachchaning itlari, ... Qosim boyvachchaning uylariga ko‘p kelaman-da, bilaman. (A.Qodiriy.)* *–lar* affiksining hurmat ma’nosiga ega ekani quyidagi misollarda ham juda aniq ko‘rinadi: *Kuyov bola yo‘qlarmi deyman, taq-tuqlari eshitilmaydi. (R.Fayziy).* *U kishi sizni taniydilarmi?*

O‘xshatish shakli

O‘xshatish shakli **-dek (-day)** affiksi yordamida yasaladi va narsa yoki shaxsni belgi, harakat va boshqa jihatdan **-dek** affiksli so‘z bildirgan narsaga, shaxsga o‘xshatadi, o‘xshashligini bildiradi: *sherdek kuchli, kaftdek tekis, kiyikday uchqur* kabi. Masalan: *Sal titragan iliq gavdasini yumshoq tivit ro‘molcha o‘rab quchgancha, yosh **boladek** elkasini silar edi. (A. Muxtor.) ... qillardan shunday dilrabo kuy taralar ediki, go‘yo qizning o‘zi ham bunga **mahliyodek**, g‘ijjak ustiga bosh egib, quloq solayotganga o‘xshardi. (S.Abduqahhor).*

-dek (-day) affiksi ko‘pchilik ilmiy ishlarda sifat va ravish yasovchilar qatoriga kiritiladi. Lekin u so‘z yasovchi affiks emas. – **dek** affiksining **kabi** ko‘makchisiga sinonimligi ham uning so‘z yasovchi emasligini ko‘rsatadi: *qushdek – qush kabi, Erkindek – Erkin kabi, dengizdek – dengiz kabi, sizlardek – sizlar kabi.*

O‘xshatishni bildiruvchi **-dek** affiksi asosan otlarga, bundan tashqari olmosh, sifat va fe‘lning sifatdosh, harakat nomi va – **moqchi** affiksli shakllariga ham qo‘shiladi. Bu hodisa ham uning so‘z yasovchi emasligini ko‘rsatadi: *tog‘dek, mendek, durustdek, bilmagandek, bilmoqchidek* kabi. Masalan: *Ovoz bergani ketayotganlardan ko‘ra qaytayotganlar **ko‘proqdek** ko‘rindi ko‘zimga. (S.Zunnunova). Shamoldan egilgan daraxt zo‘rg‘a boshini **ko‘targandek** bu ham sekingina yerdan boshini ko‘tardi va atrofga qaradi. (Oydin). U shunday semiz ediki, lo‘ppi yuzlaridan qon tars otilib **chiqmoqchidek** taram-taram bo‘lib ketgan. (S.Abduqahhor).*

O‘xshatish shaklini yasovchi **-dek (-day)** affiksi so‘zga har qanday shakl yasovchilardan so‘ng qo‘shiladi. Bu hodisa ham uning so‘z yasovchi emasligini ko‘rsatadi: *akalardek, akalarimdek, akalarimnikidek, akalarimnikidagidek* kabi. Masalan: *Xayriyat, o‘sha-o‘sha Akbarali, onasiga mehrlil, ovozi **otasinikidek** shirali, beozor. (A. Muxtor). Xotirjam bo‘ling. **Ko‘nglingizdagidek** boqaman. (N.Fozilov).*

-dek affiksi ba‘zi olmoshlarga qo‘shilganda **-naqa, -doq** kabi variantda qo‘llanadi. Bu hol ayniqsa og‘zaki nutq uchun xarakterli:

undoq, unaqa, shundoq, shunaqa, o'shandoq, o'shanaqa kabi. Masalan: *[Yo'lchi] Yormat aka, ertaga boramizmi, unaqa odamlar juda kekchi bo'ladi.* (Oybek).

Analitik shakl

Otning analitik shakli **ko'makchilar** yordamida yasaladi. Bu shakl turlicha grammatik ma'nolarni anglatib, gapda ma'lum vazifada kelishiga qaramay, ular otning alohida grammatik kategoriyasini hosil qilmaydi. Ko'makchi bilan yasalgan analitik shakllar turlicha ma'nolarni ifodalaydi, gapda to'ldiruvchi va hol vazifasida keladi. Masalan: *Dehqon bilan dehqon bo'lib gaplashmoq... kerak.* (S.Ahmad). *Umarali mamnuniyat bilan uyiga jo'nadi.* (Oybek). *Bir narsani qadrlash uchun uni avval yaxshi bilish kerak.* (A.Qahhor).

Bunday analitik shakllar ma'no jihatidan kelishik shakllarining ma'nosiga ancha yaqin turadi, lekin u kelishik shakliga kirmaydi. Bu shakllar so'zlar orasidagi grammatik munosabatni ifodalashning alohida usuli hisoblanadi, fe'lga, ba'zan boshqa so'zlarga boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi. Masalan: *Saidaning kelganidan (kelgani uchun) juda xursand bo'ldi.* (A.Qahhor). *Bir daraxt bilan (bir daraxtdan) bog' bo'lmas* (Maqol). *Men otam bo'lgani uchun (otam bo'lganidan) emas, yaxshi odam bo'lganidan (yaxshi odam bo'lgani uchun) kuyunaman.* (P.Qodirov). (Bu haqda yana «Ko'makchilar» bobiga qarang).

Juft va takroriy shakllar

Otning juft shakli umumlashtirish, jamlik ma'nolarini ifodalaydi: *qovun-tarvuz* (qovun, tarvuz va boshqa poliz mahsulotlari), *qozon-tovoq* (qozon, tovoq va ularga aloqador bo'lgan boshqa narsalar) kabi. Juft otlarning ba'zilari ma'noni kuchli ottenka bilan ifodalaydi. Bularda jamlik, umumlashtirish ma'nosi sezilmasligi mumkin. Masalan: *Xonposhshaoyim-nikidan kishi kelib, tez yurasiz, deb holi-jonimga qo'ymay olib ketdi.*

(Hamza). *Mavlon aka arava minib uyga qaytib kelganda, shovqin-suronning ustidan chiqib qoldi. (H.G'ulom).*

Otning takroriy shakli ko'plik ma'nosini ifodalaydi, shuningdek, ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi. Masalan: *Uning ko'zlaridan oppoq soqoliga qatra-qatra yosh tomar edi. (A.Qahhor). O'g'it g'o'zaning tomir-tomirlariga singsin. (Oybek). ...horg'inlikdan ich-ichiga kirib ketgan ma'yus ko'zlari shu'lada cho'g'day yiltilladi. (H.G'ulom).*

SIFAT

Sifatning ma'nosi va grammatik belgilari

Predmetning belgisini bildiruvchi mustaqil so'zlar sifat deyiladi: *yaxshi (kitob), kamtar (yigit), chiroyli (shahar), keng (yo'l), katta (bino), shirin (olma), qadimgi (tarix), devoriy (gazeta) kabi.*

Sifatlar belgini o'zicha, ayrim olingan holda bildirmaydi, balki borliqdagi u yoki bu narsa va hodisalarga tegishli holda anglatadi. Shuning uchun sifat, odatda, narsa va hodisalarning nomi bo'lmish otlarni aniqlab keladi: *kuzgi shamol, aqlli bola, qizil qalam, malla soch, tor ko'cha, qiziqarli tomosha kabi.*

O'zbek tilida sifat boshqa so'z turkumlaridan o'ziga xos ma'nosi, maxsus sifat yasovchi affikslarga va shakl yasovchi affikslarga ega ekanligi bilan farqlanib turadi. Grammatik jihatdan narsa belgisini boshqa narsa belgisi bilan qiyoslab, darajalab ko'rsatish yoki narsa belgisini kuchaytirib va kamaytirib ko'rsatish xususiyatiga ega: *katta – kattaroq, eng katta, ko'k-ko'kroq, eng ko'k, ko'm-ko'k, ko'kimtir, yangi – yangiroq, eng yangi – yap-yangi, qora-qoraroq, eng qora, qop-qora – qoramtir kabi.*

Sifat odatda otga bog'lanib keladi, uning biror belgisini aniqlashga xizmat qiladi. Ba'zan ot so'z ham hech qanday morfologik belgisiz sifatlovchi bo'lib keladi. Lekin belgi ma'nosini anglatib kelgan bunday ot tamoman sifat turkumiga o'tib ketmaydi, balki ot turkumi doirasida qoladi: *tosh yo'l, taxta ko'prik, oltin soat, atlas ko'ylak, kumush qoshiq kabi.*

Sifatlar gapda ko‘pincha sifatlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Ochil buva o‘tkir, qora ko‘zli, serqosh, chiroyli yigit bo‘lgan.* (A.Muxtor).

Bundan tashqari, kesim va hol vazifasida ham keladi. Masalan: *Xo‘jalik madaniyatning, madaniyat xo‘jalikning yana chiroyliroq, kuchliroq gullashiga sababchi bo‘ladi.* (Oybek). *Samarqand tonglari shavqli, farahli.* (Z.Obidov). *Demak, yuzimning bir tomoni kundek yorug‘-u, bir tomoni tunde qora ekan* (X.To‘xtaboyev).

Sifatlar otlashib kelganda, gapda ega, to‘ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifalarida keladi. Masalan: *Yomonning yaxshisi bo‘lguncha, yaxshining yomoni bo‘l.* (Maqol). *Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar* (Maqol). *Yomondan qorovul qo‘ysang yov etti bo‘lur.* (Maqol).

Sifatlar anglatgan ma‘nolarga ko‘ra bir xil emas. Ba‘zi sifatlar bevosita, to‘g‘ridan-to‘g‘ri narsa belgisini ko‘rsatsa, ba‘zilari esa belgi ma‘nosini bir narsaning boshqa narsaga bo‘lgan munosabatiga ko‘ra anglatadi.

Belgini bevosita anglatadigan sifatlarga **asliy sifat** deyiladi: *oq, qizil, sariq, pushti, yaxshi, keng, yomon, katta, baland, past, semiz, qotma, sho‘x, yosh, novcha, shirin, chuchuk, achchiq, sho‘r, og‘ir, engil, nordon* kabi.

Belgini bir narsaning boshqa narsaga bo‘lgan munosabatiga ko‘ra anglatadigan sifatlarga **nisbiy sifat** deyiladi. Nisbiy sifat maxsus so‘z yasovchi affiks vositasida boshqa so‘z turkumlaridan yasaladi: *bilimli (qiz), yillik (reja), tonggi (shabada), ertalabki (mashg‘ulot), suvsiz (yer)* kabi.

Nisbiy sifatda yasash asosidan anglashilgan narsaga xoslanganlik, qiyoslash, o‘xshatish, o‘rin yoki paytga nisbatlash kabi ma‘nolar ifodalanadi, sifat yasovchi affiks go‘yo ikki narsa orasidagi munosabatlarning ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi: *kechagi (kun), mevali (daraxt), oylik (reja), oilaviy (munosabat), qadimgi (tarix), harbiy (unvon)* kabi.

Nisbiy sifatlar ma‘no jihatdan belgini:

1) narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g'ayratli (kishi), bolali (ayol), aqlli (yigit), ilmiy (ish), shaxsiy (masala), devoriy (gazeta)* kabi;

2) vaqtga nisbat berish bilan ifodalaydi: *kuzgi (shamol), hozirgi (zamon), qishki (ta'til)* kabi;

3) o'ringa nisbat berish bilan ifodalaydi: *toshkentlik (yigit), shaharlik (talaba)* kabi.

Asliy va nisbiy sifatlar belgi anglatish xususiyati jihatidagina emas, balki bir qancha morfologik belgilari bilan ham bir-biridan farq qiladi. Asliy sifatlarga belgining ortiq yoki kamligini ifodlovchi shakl yasalishi, daraja kategoriyasi mansub, nisbiy sifatlarning ko'pchiligi esa bunday xususiyatga ega emas.

Sifatlar narsaning belgi-xususiyatini turli nuqtai nazardan anglatishi mumkin. Bu belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli bo'lishi mumkin.

Sifatlar shu xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

a) narsaning rangini, tusini bildiruvchi sifatlar: *qizil, ko'k, oq, yashil, sariq, pushti, qora, sapsar* kabi. Masalan: *U guzardagi katta oq tosh supada tikka turibdi. (A.Muxtor);*

b) narsa yoki shaxsning xususiyatini bildiruvchi sifatlar: *kamtar, sho'x, tetik, chaqqon, abjir, yaxshi, xasis, qo'rs, injiq, dadil, mehribon, mohir* kabi. Masalan: *Fe'li keng, sahovatli, mehmondo'st xalqimizning dong'i olamga ketgan. (Mirmuhsin). Muhayyo bu sodda, chaqqon, beg'ubor bolaga havaslanib qaradi. (A.Qahhor);*

v) narsaning shakl ko'rinishini, hajm-o'lchovini bildiruvchi sifatlar: *novcha, kalta, oriq, egri, qiyshiq, yassi, katta, kichik, keng, tor, og'ir, uzun* kabi. Masalan: *Ular Farg'onaning katta ko'chalaridan birida uch xonali uyda turishadi. (Mirmuhsin). Ulkan shaharning eng go'zal, eng serdaraxt joylaridan biri shu (P.Qodirov);*

g) narsa yoki shaxsning holatini bildiruvchi sifatlar: *shod, xursand, go'zal, xafa, ma'yus, issiq, tinch, quruq, yosh, eski* kabi. Masalan: *Abdullani yangi hayot, yangi orzular quvonchi qamrab*

olgan edi (O‘.Umarbekov). U xokisor, dono, kamsuqum shoirdan hamisha iliq bir so‘z eshitadi, oqilona bir dastur oladi. (S.Siyoyev);

d) narsaning ta‘mini, mazasini bildiruvchi sifatlar: *shirin, nordon, achchiq, sho‘r, bemaza, lazzatli* kabi. Masalan: **Xushxo‘r** palovdan so‘ng katta **shirin** tarvuz so‘yildi. (Oybek). Zira bilan archaning hidiga to‘yingan xushbo‘y, **lazzatli** kabob qorni to‘q kishining ham ishtahasidan karnay yasar edi. (P.Qodirov);

e) narsaning vaqt va o‘rin belgisini bildiruvchi sifatlar: *qadimgi, bugungi, kechki, tonggi, yozgi, kuzgi, devoriy, hozirgi, avvalgi, qishki* kabi. Masalan: **Endigi** ishlarimizning rejasini kattaroq, puxtaroq tuzishimiz zarur. (Oybek). **Bugungi** ishni ertaga qo‘yma. (Maqol). Mening ilk ijodiy mashqim ana shu devoriy gazetadan boshlangan. (N.Safarov);

j) narsaning hidini bildiruvchi sifatlar: *xushbo‘y, sassiq, qo‘lansa* kabi. Masalan: Tomog‘iga allaqanday **xushbo‘y** yalpiz isi gupillab urdi. (O‘.Hoshimov). Burunni **sassiq**, deb kesib tashlama. (Maqol);

z) narsaning vaznini bildiruvchi sifatlar: *og‘ir, yengil, zildek* kabi. Masalan: **Og‘ir** toshni suv eltmas. (Maqol). Loyga tushdi yugurib shu chog‘, **Zil** shotini ko‘tardi azot. (Mirmuhsin).

Sifatlar asosan otga bog‘lanib, narsaga xos belgini bildiradi. Ammo ba‘zan fe‘lga bog‘lanib, harakatning belgisini bildiradi va gapda hol vazifasida keladi. Masalan: *Bir narsani qadrlash uchun uni avval yaxshi bilish kerak. (A.Qahhor). Ro‘zimurodning onasi aza ochdi. Qarindoshlar oq kiyib, ovoz chiqardilar. (Sh.Ashurova).*

DARAJA KATEGORIYASI

Sifatlarga xos muhim xususiyatlardan biri uning daraja kategoriyasiga ega ekanligidir. Sifat darajalari belgining ortiq yoki kamligini farqlashga xizmat qiladi. Sifatlarda daraja shakllari uch turga bo‘linadi:

1) oddiy daraja; 2) ozaytirma daraja; 3) orttirma daraja.

Sifatning ozaytirma va orttirma daraja yasovchilarini olmagan shakli **oddiy daraja** deb yuritiladi. Oddiy darajada narsa belgisi ortiq-kamligi jihatidan qiyos qilinmay, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita anglashiladi. Ozaytirma va orttirma darajalarda esa belgi ma‘nosi oddiy darajada ifodalangan belgiga qiyoslash asosida ifodalanadi.

Ozaytirma daraja. Ozaytirma daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan kamligini, kuchsizligini bildiradi. Ozaytirma darajaning morfologik ko‘rsatkichi *-roq* affiksdir. Masalan: *Meni paxtasi qalinroq joyga qo‘y, ishim unsin, yana hamkasblar oldida qizarmay... (Oybek). Dilimda orzu balandroq edi, lekin ko‘klam noqulay keldi. Ba‘zi joylarga qayta-qayta ekdik, o‘g‘it ham tanqisroq. (Oybek).*

-roq ba‘zan narsa belgisining nisbiy ortiqligini ko‘rsatadi. Bunda chog‘ishtiriluvchi narsaning nomi chiqish yo jo‘nalish kelishigida bo‘lib, *ko‘ra, qaraganda, nisbatan* so‘zlari bilan birga keladi. Masalan: *Po‘lat temirdan qattiqroq. Karim kursimizda hamma talabalarga qaraganda kattaroq* kabi. Bunday gap tuzilishida belgining ortiqligi chog‘ishtirilgan ikki narsadagi belgining o‘zaro munosabati asosida ifodalanadi. Ammo *-roq* affiksi shunda ham belgining umuman oddiy darajaga etmaganligini, undan bir oz kamligini bildiradi. Masalan: *Kunlar o‘tadi sekin, yigit ketadi uzoq, ... Lekin yorga tuyular avvalgidan yaqinroq. (H.Olimjon).*

Narsa belgisining ortiqligini ko‘rsatish, kuchaytirish uchun ba‘zan *-roq* affiksi bilan kelgan sifat oldidan *yana, tag‘in* so‘zlari keltiriladi. Masalan: *Dadamat uni peshinda bedana paloviga taklif etdi va «Farg‘ona yallasi»ni yana sho‘xroq ohangda aytib, qushlarga berildi. (Oybek).*

-roq affiksi ba‘zan sifat bo‘lmagan so‘zlarga (ravish, sifatdosh, ravishdoshlarga) qo‘shilib, ular anglatgan belgini qiyoslab ko‘rsatishi ham mumkin. Bu vaqtda ham belgining kuchsizligi anglashiladi: *ertaroq, kechroq, tezroq, ozroq, ko‘proq, yosharganroq, kulibroq, qizaribroq* kabi. Masalan: *Bir necha vaqtdan buyon menga boshqacharoq qaraydigan bo‘lib qolding.*

Ular bu sovg'alarni har kungi konfetlardan ham sevibroq, shodlanibroq qarshi oldilar. (M.Ismoiliy). U nimadandir cho'chigan, hovliqqanroq ko'rinardi. (A.Muxtor).

Qiyoslash ma'nosi ko'ra, nisbatan, qaraganda (ham) yordamchilari olgan otning oddiy darajadagi sifatga birikishi bilan ifodalanadi. Masalan: *Qo'llar temirga qaraganda mustahkam bo'lishi kerak. Bugun kechagiga nisbatan ko'p va yaxshi, ertaga bugungiga qaraganda yana ham ko'proq va yaxshiroq ishlash kerak. Paxtamiz oltindan ham qimmat. (Oybek).*

Rang-tus bildiruvchi sifatlarda narsa belgisining kamligi, kuchsizligini ko'rsatuvchi shakl ham ishlatiladi. Bunday shakllar quyidagicha yasaladi:

a) oddiy darajadagi sifatga *-ish* affiksini qo'shish bilan; *oqish, ko'kish, qizg'ish, sarg'ish. Rais qornini silkib kuldi, oqish tishlari ko'rinib ketdi. (Oybek). Muqaddam sarg'ish jingalak sochli, serharakat, xushchaqchaq yigitni esladi. (O'.Hoshimov);*

b) sifat asosiga *-(i)mtir -(i)mtil* affiksini qo'shish bilan: *qoramtir, ko'kimitir, oqimtir, sarg'imtil. Ko'kimitir qora osmondagi behisob yulduzlar chaqnab turadi. (A.Qahhor). Ariqchalar bo'yida o'tkir hidli, qoramtir yalpizlar, sershox jambillar o'sgan. (H.Nazir). Chilimni juda uzoq tortib chekkandan keyin, sarg'imtil tutunni og'zidan sovurib turib, o'tirganlarga xitob qildi... (Sho'lpon). Zavqli bahor fasli tugab, o'rik meva berdi, mevalar qandaydir sarg'imtir tusga kira boshladi. (H.Shayxov).*

Orttirma daraja. Bu daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan ortiq ekanligini, kuchliligini ko'rsatadi. Orttirma daraja quyidagicha ifodalanadi:

1. **Leksik yo'l bilan.** Bunda sifat oldidan *eng, juda, g'oyat, nihoyatda, behad* kabi so'zlarni keltirish bilan: *eng yaxshi, eng yirik, eng go'zal, juda qadrdon, juda shirin, g'oyat yoqimli, g'oyat g'o'zal* kabi. Masalan: *U qorli kun Yo'lchi uchun umrining eng mazmunli, eng rangli, eng go'zal kuni edi. (Oybek). Amakim bilan juda qadrdon bo'lib qoldi. (Oybek). G'oyat go'zal manzara!*

Bir sifatning takroridan hosil bo'lgan analitik shakllarda ham belgining ortiqqligi ifodalanadi. Bu xil analitik shakllarning birinchi

qismi chiqish kelishigi shaklida keladi: *shirindan-shirin*, *zoʻrdan-zoʻr*, *uzundan-uzun*, *balanddan-baland*, *achchiqdan-achchiq*, *shirindan-shirin* kabi. Masalan: *Jiqqa xoʻl oʻtin yolgʻiz «pirs-pirs» qilib, achchiqdan-achchiq zahar tutun buriqtirardi. (Oybek). Polizdagi shirindan-shirin qovunlarning yoqimli hidi dimoqqa uradi. Balanddan-baland togʻlarning choʻqqilari oppoq qor bilan qoplangan.*

2. **Fonetik yoʻl bilan.** Sifatning bosh qismini olib, shu sifatning oldidan qoʻshib takrorlash yoʻli bilan yasaladi. Bunda:

a) sifatning yopiq boʻgʻinga teng bosh qismi olinib, shu sifat soʻzning oldidan qoʻshib takrorlanadi: *yum-yumaloq*, (*dum-dumaloq*) *pak-pakana*, *but-butun* kabi. Masalan: *Undan (eshikdan) yosh bolaning sochlari tipratikan ignalariday yum-yumaloq boshi koʻrindi. (S.Anorboyev). Uni qisiq koʻzlari yugirma tiyunlik tangaday dum-dumaloq boʻlib ketdi. (S/Ahmad). Pak-pakana boʻyi bor, yetti qavat toʻni bor (Topishmoq);*

b) sifatning unli bilan tugagan bosh qismi olinadi, oxiriga *p*, *m* tovushlaridan biri orttiriladi va hosil boʻlgan yopiq boʻgʻin shu sifatning oldidan qoʻshib takrorlanadi: *qip-qizil*, *koʻm-koʻk*, *qop-qora*, *yam-yashil*, *yap-yangi* kabi. Masalan: *Jarning har ikkala yonboshining qip-qizil lolalar gilamdek qoplagan. (H.Gʻulom). Qoʻlimizda tovlanar jajji-jajji bayroqlar, osmonda koʻm-koʻk shar yengil uchib oʻynoqlar. (I.Muslim);*

v) sifatning ochiq, unli bilan tugagan bosh qismi olinib, unga *ppa* tovushlari qoʻshiladi va hosil boʻlgan qism shu sifat oldidan qoʻshib takrorlanadi: *soppa-sogʻ*, *quppa-quruq*, *tippa-tik*, *toʻppa-toʻgʻri* kabi. Masalan: *Yozdagidek quppa-quruq koʻchalarning changi girdob urib odamning koʻzini ochirmas. (H.Nazir). Boboqul otaning nazari tippa-tik qoya labida turgan oq uloqqa tushdi. (S.Anorboyev).*

Oq soʻzi bir boʻgʻinli va unli bilan boshlangani uchun ppa tovushlari emas, balki pp tovushlari orttiriladi va hosil qilingan qism shu sifat oldidan qoʻshib yoziladi. Masalan: Oppoq qordir togʻlarning boshi. (H.Olimjon). Qiz bosh yalang, sochlari turmaklangan, oppoq xalat kiygan edi. (Oʻ.Hoshimov).

3. Ba'zan belgining ortiqlik darajasi sifat oldidan maxsus so'zlar keltirish bilan ham ifodalanadi: *tim qora, g'irt yolg'on, jiqqa ho'l, jiqqa, jiq-jiq moy* kabi. Masalan: **G'irt xom, g'irt yolg'on. G'irt omiman, bizga o'qish qayda.** (Oybek). *Sabogulning jiq-jiq yosh to'la ko'zlari alam ichida Sheraliga mehr bilan boqdi-yu, yerga qaradi.* (S.Karomatov).

4. Ikki narsa belgisi o'zaro chog'ishtirilganda ham belgining ortiqligi ma'nosi anglashiladi. Bu vaqtda sifat oldidan *hamma, bari, barcha* kabi olmoshlar chiqish kelishigi shaklida keladi: *hammasidan yaxshi, barchasidan katta, baridan chiroyli* kabi. Masalan: *Qolgan gaplarning bari yolg'on, bari tuhmat.* (Oybek).

SIFATLARDA MODAL SHAKLLARNING IFODALANISHI

Erkalash shakli

Erkalash shakli, asosan, sifat asosiga *-gina (-kina, -qina)* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *yaxshigina, shiringina, yumshoqqina, nozikkina, kattagina, oddiygina, engilgina* kabi. Erkalash shaklida kelgan sifatlar so'zlovchining belgi orqali narsaga ijobiy munosabatda bo'lishini, erkalash, suyish ma'nolarini anglatadi. Masalan: *Istarasi issiqqina bu odamning o'zbekchalab salomlashganini ko'rgach, Onaxon hayron qoldi.* (A.Muxtor). *Mirhaydar enkayib qizchasini ko'tardi, uning oppoqqina, yumshoqqina, lo'ppigina yuzidan o'pdi.* (Oybek).

Shaxs va narsaga ijobiy munosabat sifatlarga *-toy* affiksini qo'shish bilan ham ifodalanadi: *yoqimtoy, erkatoy, shirintoy* kabi. Masalan: *Shundan keyin Qalandarov... birinchi navbatda Qodirovning erkatoy arzandasi bo'lib qoldi.* (A.Qahhor). *Mansur suratni qo'liga olib, unga mehr bilan qarab qoldi: bir-biridan yoqimtoy uch bola beg'ubor kulib turardi* (Yo. Shukurov).

Juft va takroriy shakl

Bu shakllar ikki sifatning juft holda yoki bir sifatning takroriy holda qo'llanishidan hosil bo'lib, leksik-grammatik jihatdan bir

butunlikni tashkil qiladi: *yaxshi-yomon, past-baland, oq-qora, o'ydim-chuqur, katta-katta, yaxshi-yaxshi, qator-qator, baland-baland* kabi.

Sifatning juft shakli ko'plik, umumlashtirish, jamlash ma'nolarini bildiradi. Sifatlardagi juft shakl komponentlari ma'no jihatidan: a) antonimlik munosabatida bo'ladi: *yosh-qari, issiq-sovuq, achchiq-chuchuk, katta-kichik* kabi. Masalan: *Gavjum ko'cha, **katta-kichik** har xil yoshdagi bolalar juda ko'p. (Oybek). Ma'suma tushungan, **oq-qorani** tanigan qiz. (M.M.Do'st);*

b) bir-biriga yaqin, sinonimlik munosabatida bo'ladi: *yakka-yagona, och-yalang'och, qing'ir-qiyshiq, esli-hushli* kabi. Masalan: *Zumradxon sumkachasi bilan erining elkasini asta turtib, «**Eson-omon** borib keling», - dedi. (Oybek). Tuyalar ko'p, **qing'ir-qiyshiq** ko'chada tiqilib qolishgan. (Oybek);*

v) birinchi komponentning fonetik o'zgarishi asosida hosil bo'ladi: *egri-bugri, ola-bula, chala-chulpa, ola-kula* kabi. Masalan: *Ayvon ustuniga suyanib turgan **ola-bula** yamoq choponli bir bola kelib uning oldiga tushdi. (P.Tursun). **Egri-bugri** shoxlari butun hovlini tutgan katta nashvati daraxti tagida bir to'da bolalar o'tirishibdi (H.Nasriddinov).*

Sifatning takroriy shakli bir so'z (asos) ning takroridan hosil bo'ladi va ko'plik, umumlashtirish ma'nolarini ifodalaydi. Bu vaqtda sifatlanmish ko'plik affiksini oladi. Masalan: ***Kichik-kichik** do'konchalar oldidan o'tib borayotib, ... bir to'da ustalarni ko'raman. (Oybek).*

***Yuksak-yuksaklarga** tikka uchishni*

Har kun bolasiga o'rgatar burgut. (H.Rahmat).

Sifatning otga ko'chishi va otlashuvi

Sifatning otga ko'chishi va otlashuvi boshqa-boshqa hodisalardir. Bir turkumdagi so'zning boshqa turkumga ko'chishi deganda til taraqqiyoti natijasida bir turkumdan ikkinchi turkumga o'tgan so'z nazarda tutiladi. Bunda mazkur so'zning grammatik mohiyati, qisman ma'nosi o'zgaradi. Sifatlarning otga ko'chishi

ham shunday hodisadir. Masalan: *qiz, o'g'il, erkak, ayol, chol, qari* kabi so'zlar asli sifat bo'lib, keyinchalik otga aylangan. Bunday so'zlarning otga ko'chganini yoki ko'chayotganini ko'rsatuvchi belgi ularning **sifat bilan ifodalangan aniqlovchi olishida** ko'rinadi. Masalan: *Yosh yigit, qari chol, chiroyli qiz. Qari chol bilganini pari bilmas. (Maqol). Farzand o'g'il bolami, qiz bolami – baribir, ota-onasining yuragi bo'lar ekan. (Oybek).*

Sifatning (yoki boshqa biror turkum so'zining) otlashuvi esa uning gapda ot bajaradigan sintaktik vazifada kelishidir. Sifatlanmish tushirib qoldirilsa, sifat o'sha otning shakliy belgilarini qabul qiladi hamda uning sintaktik vazifasini bajaradi. *Yaxshi, qizil, yomon, issiq, eski, yangi* kabi sifatlardan belgi ma'nosi anglashiladi, *yaxshiga, kattada, yomondan, qizilini* deyilganda esa shu belgiga ega bo'lgan shaxs yoki narsa ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Eskilarini yamaguncha, yangilarini tezroq yasaymiz. (S.Boboyev). Yaxshidan ot qolar, yomondan dod. (Maqol). Issiqni issiq, sovuqni sovuq demay mehnat qilishdi.*

Sifatlar ba'zan qiyosiy daraja shaklida ham otlashib keladi. Masalan: *Askarlar esa ularning orasidan chaqqonroqlarini ko'z ostiga olib qo'yganday bo'lar edi. (S.Boboyev). Sendan ko'ra munosibroqni topaman desa, Komilaning aqliga men hayron qolmaganim bo'lsin. (Oybek).*

Otlashgan sifatlar gapda ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Masalan: *Yangisini yaratmasdan, eskisini buzmaslik kerak. Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. (Maqol). Ko'cha bo'm-bo'sh, bolalar tugul, kattalar ham yo'q edi. (M.Ismoilij).* *Yomonni tanqid qiladi, yaxshiga taqlid qiladi. Dili to'g'rining tili to'g'ri. (Maqol). Osmon har vaqtdagidek bulutlardan xoli, beg'ubor, tiniq, ko'm-ko'k. (M.Ismoilij).*

SON

Sonning ma'nosi va grammatik belgilari

Sonlar mustaqil ma'noli tobe so'zlardan iborat bo'lib, narsaning miqdorini va tartibini ko'rsatadi, *qancha?, necha?*,

nechanchi? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi. Son otga bog‘lanib, uning sanog‘ini, miqdorini (*ikki talaba, besh bola, o‘nta daftar* kabi), miqdorga bog‘liq tartibini, darajasini (*ikkinchi kurs, beshinchi uy* kabi) va otga bog‘lanmagan holda mavhum miqdor tushunchasining nomini (*uch bilan to‘rt etti bo‘ladi, besh karra besh yigirma besh* kabi) bildiradi.

Sonlar harflar bilan yoziladi (*besh, o‘n, o‘n to‘qqiz, ikkinchi, ettinchi*) yoki arab raqami (5, 10, 14, 19, 2, 7) va rim raqami bilan (*V, X, XIV, XIX*) ko‘rsatiladi.

Miqdor tushunchasi juda mavhum bo‘lgani sababli, uni ifodalovchi so‘z ham mavhum xususiyatga ega. Son shu xususiyati bilan boshqa so‘z turkumlaridan farq qiladi. Masalan, *besh, o‘n ikki, yigirma uch, bir yuz o‘n to‘qqiz* kabi sonlar alohida olinganda, faqat mavhum miqdor tushunchasinigina ifodalaydi. Sonning ma‘nosi u biror narsa nomini bildirgan so‘z bilan bog‘langandagina aniqlanadi: *beshta daftar, o‘n ikki kishi, yigirma uch o‘quvchi* kabi.

Bir sonidan katta barcha sonlar otning ko‘plik shakliga xos birdan ortiqlik, ko‘plik tushunchasini aniqlab ifodalashga xizmat qiladi. Bunday sonlar bilan birikkan ot o‘zbek tilida ko‘plik yasovchi *-lar* affiksini olmaydi. Chog‘ishtiring: *Talabalar keldi – to‘rt talaba keldi, kitoblar oldim - o‘n ikkita kitob oldim* kabi. Son har vaqt sanalishi mumkin bo‘lgan narsalarni anglatgan otlar bilan qo‘llanadi, ularni miqdor jihatidan aniqlab keladi.

O‘zbek tilida sonlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Son boshqa so‘z turkumidan yasalmaydi, uning son yasovchi affikslari ham yo‘q. Binobarin, son turkumi so‘z yasalishi sistemasiga ega emas.

2. Sonning ma‘no turlari va modal shakllari uning o‘ziga maxsus affikslar qo‘shish bilan yasaladi: *bitta, o‘ntacha, uchov, ikkitadan, ettinchi*.

3. Son o‘zicha turlovchi affikslarni qabul qilmaydi, sifatlovchi olmaydi, aksincha, o‘zi otning sifatlovchisi bo‘lib keladi: *Uchinchi talaba ikki yil burun Shahrizabdan tahsil uchun kelgan o‘n sakkiz yashar Sultonmurod edi. (Oybek)*.

4. Son miqdor tushunchasining nomini anglatganda va otlashganda kelishik, egalik affikslarini qabul qiladi, ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan: *O'n besh uchga kasrsiz bo'linadi. O'ning yarmi besh. Beshdan uchni ayirsa ikki qoladi. Besh karra besh – yugirma besh.*

5. Son narsa miqdorini turli tomondan aniqlash uchun sanoq bildiruvchi so'zlar – numerativlar bilan ham qo'llanadi: *Polvon bitta tuxum, ikki dona xurmo, yarim misqol sedana, besh dona bo'tako'z, bir qoshiq asalni bir piyola suv bilan mis idishda qaynatishga buyurdi. (A.Qahhor.)*

O'zbek tilida sonlar **birlik, o'nlik, yuzlik, minglik** sistemasida qo'llanadi, ya'ni avval birdan o'ngacha sonlar (birliklar) ayrim so'zlar bilan ifoda qilinadi. Keyin har qaysi o'nlikning o'ziga xos nomi bor. **Yuz, ming** shu so'zlar bilan ifodalanadi. O'nliklar orasidagi miqdor o'nlik nomiga birlik soni qo'shib tuziladi. Undan keyin minggacha yuz ichidagi sonlar qaytariladi. Sonning shu tariqa ifodalanishi **birlik, o'nlik, yuzlik, minglik sistemasini** tashkil qiladi. Bu sistemaning qismlari qat'iy tartibga bo'ysunadi. Bu sistemada jami son bildiruvchi 20 ta so'z (*million, milliard* so'zlaridan tashqari) bo'lib, ular juda katta miqdorlarni ko'rsatishga xizmat qiladi.

Sonlar tuzilish jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sodda son** bir o'zakdan iborat bo'ladi. O'zbek tilida sodda sonlar quyidagilar: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, etti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yugirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.* Eski o'zbek tilida miqdor bildiruvchi *tuman (o'n ming), lak (yuz ming)* so'zlari ham ishlatilgan.

Bulardan *sakson, to'qson, oltmish, etmish* sonlari tarixan yasama (*sakkiz-o'n, to'qqiz-o'n, olti-mish, etti-mish*)¹bo'lsa ham, hozir ular birikib, ajralmas sodda holga kelgan. Sodda sonlar boshqa xil sonlarni hosil qilish uchun asos bo'ladi.

¹ Prof. N.K.Dmitrievning fikricha, *mish* eski boshqird va uyg'ur tilida «o'n»ni bildirgan.

2. **Qo'shma son** bir miqdor tushunchasini anglatuvchi ikki va undan ortiq sonlardan iborat bo'ladi: *o'n ikki, o'n to'rt, o'ttiz olti, bir yuz yigirma beshinchi* kabi. Qo'shma sonlarda avval katta sonning miqdori va uning o'zi, undan so'ng kichikroq son o'z miqdori bilan, undan keyin yana kichikroq son o'z miqdori bilan keladi: *uch ming ikki yuz to'qson besh (3295), bir ming to'qqiz yuz etmish besh (1975)* kabi.

3. **Juft sonlar** ikki sonning o'zaro tenglashish yo'li bilan bog'lanishidan yasaladi va taxminiy miqdor ma'nosini anglatadi: *to'rt-besh, besh – olti, o'n-o'n besh, qirq-ellik, ikki yuz-uch yuz* kabi.

Ikki sonning o'zaro teng bog'lanishida kichikdan kattaga tomon bittadan (*bir-ikki, ikki-uch, etti-sakkiz* kabi), beshtadan (*besh-o'n, o'n-o'n besh, yigirma-yigirma besh* kabi), o'ntadan (*yigirma-o'ttiz, qirq-ellik, sakson-to'qson* kabi), yuztadan (*uch yuz-to'rt yuz, besh yuz – olti yuz* kabi), mingtadan (*ming-ikki ming, uch-to'rt ming, besh-olti ming* kabi) oshirib boriladi. Masalan: *Suyunboy aka mehmonlar bilan ko'rishib chiqqach, xurjunidan to'rta tandir non, besh-oltita somsa olib qo'ydi. (P.Qodirov). O'n-o'n besh ming emas, yigirma-yigirma besh ming* gektarni cho'ldan uzib oladigan bo'ldik. (Oybek).

4. Takroriy sonlar bir xil o'zaklarning takrorlanishidan hosil qilinadi: *to'rta-to'rta, ikkita-ikkita, beshta-beshta, o'nta-o'nta, mingta-mingta: Fotima amakisining avzoyini ko'rib, kelganiga ming-ming pushaymon qildi. (P.Tursun).*

Son gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *To'y ikki yoshning ikki xonadonningina emas, ikki mahalla, butun yor-do'stlarning to'yi bo'ldi. (A.Qodiriy). Hulkar o'rog'lik dasturxonni bir qo'liga, kastrulkadagi qo'yning qatig'ini ikkinchi qo'liga oldi-yu, chodirdan chiqdi. (P.Qodirov).*

Sonlar otlashganda va abstrakt son tushunchasini ifodalaganda, gapda ega, to'ldiruvchi, kesim va qaratqichli aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Masalan: *Olimlarning ikkisi ham tuproqshunos edilar. (Oybek). Cho'lponoy o'n birinchini bitirgan, o'zi qobiliyatli, bilimi*

*ham ancha yaxshi. (P.Qodirov). **Birining** qo'lida cho'llarga hayot, Birining qo'lida daryo tovlanar. (H.Olimjon).*

SONNING MA'NO JIHATIDAN TURLARI

Sonlar ma'no xususiyati va grammatik belgilari jihatidan dastlab ikkiga bo'linadi: **1. Miqdor son.** **2. Tartib son.** Miqdor son narsaning miqdorini, sanog'ini va umuman miqdor tushunchasini bildirsa, tartib son narsaning tartibini, darajasini anglatadi.

Miqdor son

Miqdor sonlar narsa miqdorini sanash yo'li bilan aniqlaydi. Miqdor sonlar sanalishi mumkin bo'lgan har qanday narsaning miqdorini ko'rsatadi. Masalan: *Biz kelgusi **ellik, yuz** yillarga mo'ljallab ishonch bilan ish olib borishimiz kerak. (A.Muxtor). Siddiqjonning nomiga birdan **uchta** tabrik xati keldi. Eshik oldida **beshta** ot qator turar edi (A.Qahhor).*

Miqdor sonlar o'zi ko'plik ma'nosini anglatgani uchun ko'plik affiksini qabul qilmaydi. Bu vaqtda miqdori aniqlangan narsani bildiruvchi ot ham *-lar* affiksini olmaydi. Masalan: *Devor soat jimlikni buzib erinmay **o'n ikki** marta jom urdi. (S.Ahmad). **Besh yuz** yil yashadi tog'day Vatanda Buyuk Alisherning asriy nidosi (G'.G'ulom).*

Miqdor sonlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi: 1) sanoq son; 2) jamlovchi son; 3) chama son.

Sanoq son

Sanoq sonlar narsaning miqdorini sanab, donalab yoki taqsimlab ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan: *Endi gap bunday: ish shu **bir-ikki** kun ichida pishadi. Bojxonadan **bitta** odam topdim. (T.Malik.) ...**beshta** bola va mol-holning butun og'irligi Suyumaning bo'yniga tushar edi. (P.Qodirov). Surat tagiga «Avaz*

Qambarov har yuz sovliqdan bir yuz o'ttiztadan qo'zi olgan...» - , deb yozib qo'yilgan. (P.Qodirov).

Sanoq sonlar narsaning miqdor belgisini bildirgani uchun otga sifatlovchi bo'ladi va shakliy jihatdan o'zgarmaydi (otga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi). Masalan: *Oftob g'arbga yonboshlaganda, ikki yo'lovchi pastdan chiqib, tepalikka yo'l oldi. (A.Qahhor). Otaning beshta o'g'illari bor edi, shu teraklarni ularning xotiralariga ekan edilar. (O'.Umarbekov).*

Narsaning miqdorini donalab sanashda sanoq son ma'no jihatdan bo'lak, dona, nafar, bosh, tup kabi narsalarning miqdorini bildiruvchi hisob so'zlar – **numerativlar** bilan yonma-yon holda qo'llanishi mumkin. Masalan: *Sharofatbibi uzib keltirgan gullar ichidan bir parcha olovday yongan ikkita (ikki dona) ko'rkam qizil gulni tanlab, Komilaning chekkasiga qistirib qo'ydi. (Oybek). Ikkinchi sinfda o'ttiz beshta (o'ttiz besh nafar) o'quvchi ta'lim oladi.*

Sanoq sonlarga –gina affiksi qo'shilsa, predmet miqdorini chegaralab, ayirib ko'rsatish ma'nosi anglashiladi. Masalan: ... *doimiy to'kni uzoqqa olib borish arzon tushadi – unga ikkitagina sim, oddiy ustunlar kerak. (A.Muxtor). Sizning bolalaringizday ikkitagina qora ko'z o'g'lim bor (P.Tursun).*

Sanoq sonlar narsalarning taqsimini, ularning miqdor jihatidan teng bo'lganligini ham bildiradi. Bu vaqtda sanoq sonlar –dan affiksini olib taqsim ma'nosini ifodalaydi: *ikkitadan, sakkiztadan, yigirma beshtadan* kabi. Masalan: ... *yana har gektaridan sakkiztadan (sakkiz sentnerdan) paxta berishga so'z berdik. (Oybek). Zveno a'zolari uch kunda to'rttadan, beshtadan mehnat kuni ishladi. (Gazetadan).*

Ba'zan chiqish kelishigi affiksi to'g'ridan-to'g'ri sanoq sonning o'ziga qo'shib kelishi ham mumkin. Masalan: *Biz sidqidildan ishlab, har yuz sovliqning yuz yigirmadan qo'zisini shunchalik semirtirib berganimiz ham oson ish emas. (P.Qodirov).* Sanoq son numerativ bilan kelganda, chiqish kelishigi affiksi numerativga qo'shiladi. Masalan: *Paxta aqchasidan jamg'armaga ajratilgach, mehnat kuniga uch so'm yigirma tiyindan to'g'ri*

keladi. (A.Qodiriy). *Jamoa rejadagi yigirma sakkiz sentner o‘rniga har gektaridan o‘ttiz olti sentnerdan paxta topshirdi. (Gazetadan).*

Bundan tashqari, taqsim ma’nosi, narsalarning teng bo‘lingan miqdori sonning boshqa turlarini takrorlash yo‘li bilan ham ifodalanadi. Jumladan, jamlovchi, dona sonlar takrorlanganda, taqsim ma’nosi anglashiladi. Masalan: *Hammalari ikkov-ikkov zambil ko‘tarib, g‘isht tashishga kirishdilar. (A.Qahhor). Yasangan-tusangan to‘da-to‘da qizlar, yigitlar ikkita-ikkita, uchta-uchta bo‘lib, istirohat bog‘ining yashil quchog‘iga yoyilmoqda. (O.Yoqubov).*

Bir so‘zi haqida

Bir sanoq soni ayrim xususiyatlari bilan boshqa sonlardan ajralib turadi. *Ikki, besh, o‘n, sakkiz* kabi sonlar ot bilan bog‘lanib, uning miqdorini aniqlaydi. *Bir* so‘zida esa konkret miqdor bildirish xususiyati ancha kuchsizlashgan, chunki narsaning birligi, tanholigi, yakka ekanligi otning birlik shakli orqali ham ifodalanadi. Masalan: *Qassob dumbasi selkillagan qo‘yni... tomorqaga etaklab o‘tganidan so‘ng Nasimjonning ko‘ngli tinchidi. (Oybek).* Bunda *bir* so‘zi qo‘llanmasa ham, *qassob, dumba, qo‘y, tomorqa* kabilarning bitta ekanligi anglashilib turadi. *Bir* so‘zida miqdor ma’nosining kuchsizlashganligi uning asosiy ma’nosidan tashqari, juda ko‘p boshqa ma’nolarni ifodalashida ham ko‘rinadi.

Ular quyidagilar:

1. Hisob, miqdor, o‘lcham, chama ma’nolarini anglatuvchi numerativ so‘zlar bilan kelib, narsalarning miqdorini, o‘lchamini anglatadi: *bir so‘m, bir hafta, bir dasta, bir gektar, bir qadam, bir juft, bir tup, bir dona, bir qop, bir zum, bir kosa, bir to‘da, bir o‘ram, bir soat, bir burda* kabi. Masalan: *Bir zum* ikkilanib turdi. *Qoraboy bir hafta* ishga chiqmadi. (T.Ashurov). *Unga bir dasta gul uzatib, o‘tib ketdi. (S.Ahmad).*

2. Ba’zi otlardan oldin kelib, noaniqlik tushunchasini ifodalaydi va *qandaydir, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir* kabi

olmoshlarga sinonim bo‘ladi. Masalan: *Sizni **bir odam** (kimdir) so‘rab kelgan edi. Mahvash o‘shanda o‘rtoqlari bilan **bir to‘yga** (allaqanday) borgandi. (T.Ashurov). Yo‘q hovliqmangiz, bunda foydali **bir sir** (allanima) bor. (A.Qodiriy).*

3. *Har, vaqt, kun, fasl, qadar, yil* kabi so‘zlar bilan birga kelib, ta’kidlash, ajratib ko‘rsatish, gumon kabi ma’nolarni bildiradi. Masalan: *U **bir kuni** tushki dam olish vaqtida ... daryodan suv keltirgani bordi. Har **bir daqiqa** g‘animat. **Bir kun bir yilni** boqadi. (Maqol).*

4. Chegaralov ma’nosini bildiradi (bunda u *faqat* yuklamasiga sinonim bo‘ladi). Masalan: *Hammamiz imtihonlardan yaxshi o‘tdik, **bir** (faqat) Ahmadning mazasi bo‘lmadi. Mehri kasalxonada uzoq yotib qoldi, undan **birgina** (faqat) Niso buvi xabar olib turardi. (A.Qahhor).*

5. Fe’lga bog‘lanib, uning ma’nosini kuchaytiradi (bunda u *juda* so‘ziga sinonim bo‘ladi). Masalan: *Omadimiz kelgan ekanmi, yo qurt tutishni sog‘inib qolgan ekanmizmi – **bir bo‘lib** berdi, qani endi terib tamom qilsak! (A.Qahhor). **Biram** xush yoqdiki, sevinchidan ko‘zlari chaqnab ketdi. (E.Samandar).*

6. Takroriy shaklda fe’lga bog‘lanib, harakatning belgisini, uning tartib, navbat bilan bajarilganligini bildiradi (bunda u holat ravishlariga sinonim bo‘ladi): Masalan: *O‘ktam kabinetda o‘tirganlarga **bir-bir** qarab chiqdi. (Oybek). Qani ayting **bir-bir**, o‘sgan joyingiz otin, Bilarmisiz bolalar, o‘lkangizning hayotin. (A.Oripov).*

7. Ayiruv bog‘lovchisi vazifasida kelib, gapning uyushgan bo‘laklarini yoki qo‘shma gap qismlarini bog‘lashga xizmat qiladi va voqea-hodisalarning galma-gal bo‘lganligini bildiradi (bunda u *dam, goh* bog‘lovchilariga sinonim bo‘ladi): Masalan: ***Bir** kattaning gapiga kir, **bir** kichikning gapiga kir. (Maqol). Bu gapga chindan ishongan Nilufar taajjub bilan **bir** akasiga, **bir** mushukka qaradi. (S.Ahmad).*

8. Fe’llar oldidan kelib, fe’ldan anglashiluvchi ish-harakatning bir marta bajarilishi yoki yuz berishini ifodalaydi (bunda u *marta* so‘ziga sinonim bo‘ladi). Masalan: *Etti o‘lchab **bir** (marta) kes.*

(Maqol). Odam dunyoga **bir** (marta) keladi. **Bir** (marta) sinalgan yomonni qayta-qayta sinama. (Maqol).

9. Belgi – xususiyat ifodalovchi soʻzlar oldidan kelib, oʻsha soʻz maʼnosining kuchayishiga xizmat qiladi. Masalan: Oʻgʻli **bir** yaxshi yigit ekan, **bir** kelishgan, chiroyliki... Boya Mahvash **bir** chiroyli gap aytdi (T.Ashurov).

10. Ajratib, taʼkidlab koʻrsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: Kamtarlik ham **bir** xislat (Maqol). Vali aka oʻgʻliga **bir** otagina boʻlib qolmay, uning eng yaxshi hamdardi ham edi. (M.Ismoilij).

11. Kesim vazifasida kelganda, birdamlik, umumiylik yoki bir xillik, oʻxshashlik maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: Kemaga tushganning joni **bir**. (Maqol). Bizning soʻzimiz bilan ishimiz **bir**.

12. Baʼzi otlar bilan qoʻllanganda, «shunday», «shunaqa» soʻzlariga teng kelib, boʻrttirish maʼnosini ifodalaydi. Masalan: **Bir** (shunaqa) oʻlkaki, tuprogʻida oltin gullaydi. (H.Olimjon). **Bir** (shunday) imorat qurdiki, hammaning ogʻzi ochilib qoldi.

13. Vaqt, zum, payt, yil, oy, kun, mahal, muncha, oz, qancha, baʼzi, har, hech kabi soʻzlar bilan qoʻshma soʻz hosil qilib, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi. Masalan: **Bir ozdan** keyin u kiyinib olib, yoʻlga otlandi. (A.Obidjon). Abdujalil boynikidagi ziyofatni Mulla Obid **bir muncha** taajjub ichida oʻtkazdi. (A.Qodiriy).

Hisob soʻzlari

Narsalarning sonini koʻrsatish, ularning miqdor belgisini aniqlashda sanoq sonlar bilan birga hisob soʻzlari (*numerativlar*) ham ishlatiladi. Narsalarning sonini, hajmini, oʻlchovini bildiruvchi *dona, nafar, bosh, gektar, tonna* kabi soʻzlar **hisob soʻzlar** deb ataladi. Hisob soʻzlari bilan sanoq sonlar birgalikda boshqa otga bogʻlanib, har ikkala soʻz bir gap boʻlagi vazifasini bajaradi. Masalan: Oʻtgan yili **sakkiz tonnadan** ortiqroq paxta terdim. (A.Qahhor). **Bir tup** gul yuz gʻuncha ochadi. (Oybek). Olamda inson uchun oʻz ustozidan **bir ogʻiz** maqtov, sevganidan esa **bir**

og‘iz shirin kalom eshitishdan ham kattaroq baxt bormikan?! (M.Qoriyev.)

Narsaning miqdorini aniqlash jihatidan numerativlar quyidagi turlarga bo‘lanadi:

1. **Narsaning miqdorini donalab hisoblash o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *bo‘lak, parcha, dona, tup, nafar, nusxa, burda, bosh, bog‘, to‘da, dasta.* Masalan: *Qog‘ozga Samarqand koshinlaridan **ikki donasi** o‘ralgan edi. (P.Qodirov). Derazamning oldida **bir tup** o‘rik oppoq bo‘lib gulladi. (H.Olimjon).*

2. **Narsaning uzunligini, masofani bildiruvchi hisob so‘zlari:** *metr, kilometr, santimetr, millimetr, tosh, chaqirim, gaz, qadam, qarich, quloch.* Masalan: *Soatiga **sakson kilometr** tezlikda kelayotgan Qalandarovning mashinasi o‘tib ketdi. (A.Qahhor). Boshqarma bu yerga **oltmish chaqirim** keladi. (P.Qodirov). Qurilayotgan shifoxona guzardan atigi **yuz ellik qadam** narida edi. (O.Yoqubov).*

3. **Narsaning og‘irligini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *qadoq, pud, chaksa; botmon, kilogramm, sentner, tonna.* Masalan: *Oynisa jon-jahdi bilan urinib, chorak soatda sal kam **o‘n olti kilogramm** paxta teribdi. (A.Qahhor). Odilov paxtakorlar majburiyatdagidan tashqari yana **ming tonna** paxta tayyorlashga ahd qilishganini aytdi. (O‘.Umarbekov). Afandi ishonmay, mushugini tortib ko‘rsa, **to‘rt qadoq** chiqibdi. (“Latifalar”). **Yetmish botmon** toshni ko‘tarib otdi. (“Intizor”).*

4. **Narsaning sathini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *tanob, gektar, kvadrat, sotix.* Masalan: *Yig‘im-terimdan keyin bahorgacha **ikki yuz yigirma gektar** yangi yer ochishimiz kerak. (A.Qahhor). Bog‘ hali yosh, sahni **o‘ttiz besh gektar**, unda-mundagina nishona mevalar ko‘zga chalinadi. (Oybek).*

5. **Suyuqlik o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *litr, hovuch, chelak, qoshiq, piyola, kosa, qultum.* Masalan: *Ovqatdan keyin O‘rmonjon ustma-ust **ikki piyola** choy ichdi-yu, tushib ketdi. (A.Qahhor.) Oshxonadan **ikki kosa** ovqat ko‘tarib chiqqan Guljahon sevinganidan ovqatni qayoqqa qo‘yishini bilmay qoldi. (O.Yoqubov.)*

6. **Qattiq jism hajm o‘lchovini bildiruvchi hisob so‘zlari:** *kub metr, kub santimetr, lagan, qop, siqim, to‘rva, arava, mashina, zambil.* Masalan: *O‘ktam ishonch bilan boshini qimirlatib qo‘ydi. Shu vaqtda Dadamat **bir lagan** palov keltirdi. (Oybek). Mirahmad uydan **bir qop** olmani olib chiqdi. (Oybek)*

7. **Qiymatni bildiruvchi hisob so‘zlari:** *so‘m, tiyin, tanga, chervon.* Masalan: *Siz menga **ellik ming so‘m pul** ajratib, ikki-uch yil vaqt bering, mana shu bog‘larni o‘n marta yaxshi qilib beraman. (P.Qodirov)*

8. **Vaqtni bildiruvchi hisob so‘zlari:** *minut, soat, kun, havta, oy, yil, asr, daqiqa.* Masalan: *Bu **o‘n kun** muhlat Saidaning o‘ziga kerak, bu **o‘n kunda** paxtakorlarning umumiy majlisini juda yaxshi tayyorlashni ko‘zlamogda edi. (A.Qahhor) Ertagi **ming yilning** odamlari ham Tabarruk umrimni qilurlar havas. (G‘.G‘ulom)*

Sanoq sonlar gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi, otlashganda va abstrakt miqdor tushunchasini bildirganda esa to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va kesim vazifalarida keladi. Masalan: *Sobirjonning devordagi **sakkiz yil** burun oldirgan suratiga ertalabki quyosh nuri tushgan edi. (A.Muxtor) «Endi mening ham «**besh**» olishimni tilab turing», - dedi u hayajonli ovoz bilan. (O.Yoqubov). Tantanali majlis soat **ettida** ochiladi. (A.Qahhor).*

Jamlovchi son

Jamlovchi son miqdorni jamlab, to‘dalab ko‘rsatadi, ko‘pincha egalik affiksi bilan keladi. Jamlovchi sonlarda miqdor orqali shaxs va narsalarni umumlashtirib ko‘rsatish xususiyati kuchli. Bu hodisa jamlovchi sonlarning shaxs bildiruvchi otlardan keyin kelib, ularni jamlab ko‘rsatishida ham, shuningdek, ko‘plik, egalik va kelishik affikslarini olib kelishida ham ochiq ko‘rinadi. Masalan: *Anorxon, choyni do‘ndirma qilib damlaysiz, **ikkovimiz** shu yerda ichamiz, durustmi? (Oybek). Men yana bir narsani o‘ylab qoldim: **besh** kishi ekanmiz, **beshovimiz** bir quti urug‘ olsak, nainki eplab boqolmasak. (A.Qahhor).*

Jamlovchi sonlar quyidagi affikslar orqali sanoq sonlardan yasaladi:

1. Sanoq songa –*ov* affiksini qo‘shish bilan: *ikkov, uchov, to‘rtov, beshov, oltov, ettov* kabi. Bu xil jamlovchi sonlar ikkidan ettigacha sanoq sonlardan (ba‘zan o‘n sonidan ham) yasaladi. Masalan: *Dilafro‘z bilan Dilso‘z ikkov oldin, Rashid keyin mashinadan tushdi. (M.Qoriyev). Ko‘kish havo bilan chulg‘angan jilg‘a etagida bir qora paydo bo‘lgan edi... Bir zumda ikkov, uchov, to‘rtov, beshov bo‘lishdi. (P.Tursun).*

2. Sanoq songa –*ala* affiksini qo‘shish bilan: *ikkala, uchala, to‘rtala, beshala* kabi. Jamlovchi sonlarning bu turi ikkidan beshgacha sanoq sonlardan yasaladi. Bu shakl ko‘pincha egalik affiksi bilan qo‘llanadi. Masalan: *Ikkalang ham qoyil qilding. Ikkalang ham qahramon. U yuzini o‘girib qaradi, keyin ikkalasi beixtiyor xandon tashlab kulib yuborishdi. (M.Qoriyev). Uchalasining maqsadi bir. Mukofot olganlari – shu uchalasi.*

3. Sanoq songa –*ov-la-b* yoki –*ov-la-sh-ib* affikslarini qo‘shish bilan. Masalan: *To‘rtovlashib ichkariga kirib ketishdi. Bu vazifani ikkovlashib ishladik.*

4. Sanoq songa –*ov-lon* affiksini qo‘shish orqali yasaladi. Masalan: *Oltovlon ola bo‘lsa, og‘zidagi oldirar. (Maqol).*

Sifatlovchi vazifasida kelgan jamlovchi son egalik affiksi olmaydi. Masalan: *Saida ikkala qo‘li bilan boshini ushlab o‘tirgan edi. (A.Qahhor). Ikkala mehmon ishkom tagidagi ko‘rpacha to‘shalgan so‘riga o‘tirishdi.*

Jamlovchi son gapda ega, to‘ldiruvchi vazifalarida ham keladi. Masalan: *Ikkovimiz do‘stlashib qoldik. (S.Ahmad). Musobaqada g‘olib chiqqan sportchilarning ikkalasi ham mukofotlandi.*

Chama son

Chama son narsaning miqdorini aniq emas, taxminlab, chamalab ko‘rsatadi.

Chama son sanoq sonlardan quyidagi usullar bilan yasaladi:

1. **-ta** affiksi bilan yasalgan sanoq songa **-cha** affiksini qo‘shish bilan: Bu affiks «*bitta*»dan boshqa barcha sanoq sonlarga qo‘shiladi: *beshtacha, o‘ntacha, o‘n ikkitacha, yigirmatacha o‘ttiztacha* kabi. Masalan: *Bu – paxsa devorlik qo‘rg‘onchalar bilan soy bo‘ylab tizilishgan o‘ttiztacha qing‘ir-qiyshiq uyli bir qishloq edi. (P.Tursun). Majlisiga qirq beshtacha kishi ishtirok qiladi. (A.Qodiriy).*

-cha affiksi sanoq son bilan qo‘llangan hisob so‘zlarga ham qo‘shilib keladi. Bu vaqtda ham o‘lchov, og‘irlik, uzunlik, payt, masofa kabilar jihatidan taxminiy miqdor ma‘nosi anglashiladi. Masalan: *Bu ko‘prikning qurilganiga o‘n besh yilcha bo‘ldi. Rahbarxon bu xonadondan o‘z baxtini topganiga endi uch oycha bo‘ldi. (H.Nazir). Ular ikki kilometrcha yurib, kanal bo‘yiga chiqishdi. (O‘.Umarbekov).*

2. Sanoq songa **-lab** (*-la-b*) affiksini qo‘shish bilan: *o‘nlab, o‘ttizlab, yuzlab, minglab* kabi. Masalan: *Azamatlar o‘nlab aravalarga va ikki mashinaga... har nav yuklarni ildamlilik bilan ortmoqda edi. (Oybek). «Sirdoshim qayda?» - deb daryo so‘rabdi minglab nasllardan, ko‘p asrlardan. (Uyg‘un).*

Chama son yasovchi **-lab** affiksi ham ba‘zan sanoq son bilan kelgan numerativlar (hisob so‘zlari) ga qo‘shilishi mumkin. Masalan: *O‘n besh yillab erkalagan tilagim... Bilan kelib tushdim sizning qishloqqa. Hozir bu yerda ba‘zi kunlar yuz ming so‘mlab mablag‘ o‘zlashtirilayotganini gapirib, butun ulug‘vor manzarani hammaning ko‘z oldida namoyon qildi-qo‘ydi. (A.Muxtor).*

3. Sanoq sonlar ko‘plik affiksi **-lar** bilan kelganda, chama ma‘nosi ifodalanadi. Masalan: *Majlis kech soat oltalarda kanal bo‘yiga qurilgan choyxonaning qishlik binosida ochildi. (A.Qahhor).*

Ko‘plik affiksi ba‘zan hisob so‘zlarga qo‘shilib kelishi ham mumkin. Masalan: *Salimxon oyoq uchida yurib deraza yoniga bordi-da, undan o‘n qadamlar naridagi yozgi supaga chiqdi. (A.Qahhor.) U qirq besh yoshlarga borgan, urushga soldat bo‘lib borib, kapitan bo‘lib qaytgan... barvasta kishi edi. (P.Qodirov).*

4. Ko‘plik affiksi bilan kelgan sanoq sonlarga –**cha** affiksi qo‘shiladi va bu shaklda (**-larcha**) narsalarning taxminiy miqdori to‘dalab ko‘rsatiladi. Masalan: *Minut sayin yuzlarcha kabutarlar havoda engil ucha boshladi. Raqsdan so‘ng o‘nlarcha yoshlar, ayollar yor-yor aytishdi. (Oybek).*

5. Ikki sanoq sonni juftlab keltirish orqali ham chama son ma‘nosi ifodalanadi. Masalan: *Yigit dala tomondan yolg‘izoyoq yo‘l bilan eshak minib kelayotgan o‘n uch-o‘n to‘rt yoshli bolani ko‘rib to‘xtadi. (Oybek) Yetib kelib bulut cholning tepasiga, Uch-to‘rt sovuq tomchi tashladi. (Uyg‘un).*

Bulardan tashqari, narsaning taxminiy miqdorini ifodalashda quyidagi taxmin bildiruvchi so‘zlar ham ishlatiladi.

Yaqin. Bu so‘z jo‘nalish kelishigidagi sanoq son bilan bog‘lanib keladi. Masalan: *Yigirmaga yaqin yigitlar va qizlar g‘ayrat bilan ishlab, to‘qayni tozalamoqda edi. (Oybek).*

Chog‘li. Sanoq sonlar bilan birikib keladi. Masalan: *Avaz serkani shamolga qarab solganda, Hulkar uning ketidan o‘n chog‘li qo‘y-qo‘zini «chu-chu»lab haydab chiqdi. (P.Qodirov).*

Qariyb. Sanoq sonlar oldidan birikib keladi. Masalan: *Turdi bilan Eshmurod aka qariyb oltmishta qo‘yni yashirib olguncha rosa qiynalishdi. (P.Qodirov)*

Chamasi. Sanoq sonlar yoki u bilan qo‘llangan numerativlar bilan birikib keladi. Masalan: *Chamasi ikki soat yurib, taqir qirga ko‘tarilgach, olisdan ko‘zlariga yalpi ko‘m-ko‘k dala ochildi. (Oybek).*

Tartib son

Tartib son bir turdagi narsalarning daraja-miqdor jihatidan tartibini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Tartib son narsaning ketma-ketlik jihatidan tartibini anglatadi. Jumladan, *beshinchiy deganda, «to‘rt uydan keyin turgan uy»* ma‘nosi anglashiladi; yoki *qirqinchi yil* misolida shu songacha «o‘ttiz to‘qqiz yil» bor ekanligi ma‘nosi anglashiladi.

Tartib son sanoq sonlarga **-(i)nchi** affiksini qo‘shish bilan yasaladi. Sonlar harf bilan yozilgandagina bu affiks qo‘shib yoziladi: *ikkinchi, to‘rtinchi, o‘n beshinchi, yigirma uchinchi* kabi. Boshqa holatlarda esa bu affiks tartib sonlar bilan qo‘llanmaydi.

Tartib son bir nechta sondan tuzilganda, affiks eng keyingi so‘zga qo‘shiladi, lekin qo‘shma songa yaxlitligicha taalluqli bo‘ladi: *ikki yuz sakson beshinchi o‘qchi diviziya, «Bir ming to‘qqiz yuz qirq birinchi yil olmalari»* kabi.

Tartib son arab raqamlari bilan yozilganda, **-(i)nchi** affiksi o‘rniga defis (chiziqcha) qo‘yiladi: *25-maktab, 7-sinf, 14-uy, 252-sahifa, 8- Mart, 9- May, 1991- yil* kabi. Rim raqamlaridan keyin defis quyilmaydi: *VII sinf, XX asr, III bob*, kabi.

Tartib sonlar o‘zlari bog‘langan so‘zning xususiyatiga qarab ikki xil ma’no anglatadi:

a) asosan narsalarning miqdoriy tartibini bildiradi. Masalan: *Umida prezidiumning ikkinchi qatoriga, har kungi joyiga borib o‘tirdi. (A.Muxtor) To‘rtinchi kursga o‘tganda, unga beshinchi qavatdan alohida xona ajratib berildi (O‘.Umarbekov);*

b) ba’zan mazmunan sifatga yaqin turgan belgi ma’nosini bildiradi. Bunda narsaning tartibi emas, aksincha, uning xususiyati, belgisi e’tiborga olinadi: *ettinchi sinf, o‘ninchi (yoki qirqinchi) ip, ikkinchi qavat*. Shuningdek, *birinchi* tartib sonining o‘rnida *ilk, dastlabki, asosiy, bosh, avvalgi, eng yaxshi* degan sifatlarni sinonim tarzida qo‘llash mumkin. Masalan: *Qishning birinchi (ilk) sovug‘i. Bahorning birinchi (dastlabki kunlari).*

Tartib son gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Turg‘unoy birinchi tovushni eshitganda seskandi, ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi tovushlar esa uni vahimaga soldi. (A.Qahhor). Katta akam institutga kirganda beshinchimi, oltinchimi sinfda o‘qir edim. (O‘.Hoshimov).*

Tartib son ba’zan otlashganda, ot shakllarini qabul qilib, gapda ega, to‘ldiruvchi, kesim va qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Unsin bir do‘ppini akasining boshiga kiygizib, ikkinchisini O‘rozgacha tutdi. (Oybek). Shu pallada kecha-kunduz*

*tinmasdan g'allani tashish kerak, axir biz tumanda g'alla rejasini bajarishda **birinchimiz-a!** (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi tartib sonlar esa gapda kirish soʻz vazifasida keladi. Masalan: *Bunda, **birinchidan**, hosil yaxshi, **ikkinchidan**, qimmatli suv jarga oqib ketmaydi, **uchinchidan**, kishi kuchi ham ortiqcha sarf boʻlmaydi. (A.Qodiriy).*

Sonlar, odatda, otga bogʻlanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi. Sonlar bogʻlanib kelgan nutqda ot tushib qolsa, otlashish hodisasi yuz beradi (**substantivlashadi**). Bundan tashqari, son mavhum miqdor tushunchasining nomini ham anglatadi. Sonning otlashishi bilan miqdor tushunchasini ifodalashi bir-biridan farq qiladi. Son otlashganda, miqdor orqali gapda tushib qolgan ot anglatgan shaxs va narsani koʻrsatadi, shu otning grammatik shakllarida – koʻplik, egalik va kelishik shakllarida keladi, gapda ular bajargan sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan: ***Oʻn toʻqqizdan** oshmay tur, goʻzal, Yigit sendan shuni soʻraydi. (H.Olimjon). **Birining** tilida elning kalomi, **Birining** ogʻzida yurtning salomi. (Uygʻun).*

Son mavhum miqdor tushunchasining nomi boʻlib kelsa, ot kabi egalik, kelishik affikslarini oladi, ot bajaradigan vazifalarda keladi. Masalan: ***Beshni beshga** koʻpaytirsak, **yigirma besh** boʻladi. **Yigirma beshga** qoldiqsiz boʻlinadi. **Sakkizga oltini** qoʻshsa, **oʻn toʻrt** boʻladi kabi.*

Sonning miqdor tushunchasini anglatib kelishi ayniqsa qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish singari matematik tushunchalarni ifodalashda koʻp uchraydi. Masalan: *Nol butun **yuzdan beshning** oʻnga koʻpaytmasi nol butun **oʻndan beshga** teng boʻladi ($0,05 \times 10 = 0,5$) kabi.*

Butun son va kasr son

Butunni yoki uning qismini ifodalashi jihatidan sonlar ikkiga ajratiladi: **a) butun son; b) kasr son.**

Miqdorni butunligicha ifodalovchi sonlar **butun son** deyiladi: *bir, ikki, besh, etti* kabi.

Miqdorni butunning qismiga ko‘ra ifodalovchi sonlar **kasr son** deyiladi. Kasr sonlar bir butunga etmagan miqdorni bildiradi: *uchdan ikki, to‘rtidan bir, yuzdan sakkiz* kabi. Kasr sonlar tuzilish jihatidan quyidagicha: butunning bo‘linishini bildiruvchi son chiqish kelishigida, bo‘lak, ulushni ifodalovchi son esa shaklan bosh kelishik shaklida bo‘ladi, sintaktik vazifasiga qarab bunday songa egalik va kelishik qo‘shimchasi qo‘shiladi. Bu vaqtda miqdoriy belgisi aniqlangan ot ham, asosan, qaratqich kelishigi shaklida keladi. Masalan: *Hovlining ham to‘rtidan birini ayvon egallagan edi. Bog‘ning uchdan ikki qismini mevali daraxtlar egallagan edi.*

Bulardan tashqari, kasr sonlar *yarim, chorak, nimchorak* kabi so‘zlar bilan ham ifodalanadi. Bu so‘zlarning o‘zi butunning bir qismini – yarmini, to‘rtidan bir qismini va sakkizdan bir qismini bildiradi. Masalan: *Oradan yarim soat o‘tgandan keyin Ahmadali oyog‘ining uchida yurib chiqib ketdi. (A.Qahhor). O‘sha yili kuzda Begimxon ettinchi sinfnig birinchi choragidan ketib qoldi. (I.Rahim). Nimchorak qadoq choy.*

Butun son bilan kasr son aralash holda ham ishlatiladi. Bu vaqtda kasr sondan oldin *butun* so‘zi keltiriladi: *to‘rt butun o‘ndan besh, etti butun o‘ndan bir* kabi. Bular *kasrli son* deyiladi. Masalan: *O‘ylash hozir qimmatga tushadi. Mardonqul aka, o‘ylashingizning har bir kuni nol butun yuzdan olti tonnaga tushadi. –«Nimaning yuzdan olti tonnasiga?» - «Oltinning». (A.Muxtor).* Kasrli son butun sondan keyin yarim so‘zini keltirish bilan ham tuziladi: *Bu odam ustidan tushgan arizani Qalandarov bir yarim yildan beri muhokama qilgani qo‘ymas ekan. (A.Qahhor).*

OLMOSH

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba‘zan so‘z birikmasi va gap o‘rnida qo‘llana oladigan, aniq lug‘aviy ma‘noga ega bo‘lmagan so‘z turkumi **olmosh** deb ataladi. Misollar: 1) ot o‘rnida: *Karim juda quvondi, chunki u o‘z orzusiga erishgan edi.* 2) sifat o‘rnida: *Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar*

olmoqchiman. 3) son o‘rnida: *Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor?* 4) ravish o‘rnida: *Men bugun ketaman, sen qachon ketasan?* 5) so‘z birikmasi o‘rnida: *Yomon so‘z bosh qozig‘idir, shunday so‘zni gapirmagan ma‘qul.* 6) gap o‘rnida: *Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.* Olmoshlar turlanadi, gapda ko‘pincha ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo‘lib keladi. Masalan: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. Shu kitobni bering. Hoy, sen, beri kel!*

Olmoshlar ayrim xususiyatlariga ko‘ra otlarga, ba‘zi xususiyatlariga ko‘ra sifatlarga va ayrim belgilariga ko‘ra ravishlarga yaqin turadi.

Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlari bilan boshqa so‘z turkumlaridan farq qiladi va o‘zi alohida mustaqil so‘z turkumini tashkil etadi:

1. Ot, fe‘l, sifatlarda so‘z yasaliş hodisasi kuchli bo‘ladi, olmoshlarda esa juda kuchsizdir. Olmoshlarning o‘ziga xos so‘z yasovchi qo‘shimchalari yo‘q - boshqa so‘z turkumlaridan yasovchi yordamida olmoshlar yasalmaydi. Lekin olmoshlardan ayrim yasovchi affikslar yordamida boshqa so‘z turkumlariga xos bo‘lgan so‘zlar yasaliş, shuningdek, tarkibiga olmoshlar qo‘shilgan holda qo‘shma so‘zlar hosil qilinishi mumkin: *senbop, har zamon, hech qachon, shu vaqt, o‘zbilarmon, har kim, hech kim, har nima, hech nima* kabi.

2. Olmoshlar otlarga xos so‘z o‘zgaruvchilarni qabul qiladi.

1) Kelishik affikslarini oladi. Bunda olmoshlar doim belgili qo‘llanishi bilan boshqa so‘z turkumlaridan farqlanadi. Ba‘zi olmoshlarga kelishik qo‘shimchalari qo‘shilganda, o‘zakda ayrim fonetik o‘zgarishlar sodir bo‘ladi: *men-ni – meni, sen-ning – sening, u-ga-unga, shu-da – shunda* kabi;

2) olmoshlarning egalik affikslarini olib qo‘llanishida ayrim xususiyatlar mavjud: ko‘rsatish olmoshlari I va II shaxs birlik va ko‘plik, shuningdek, III shaxs ko‘plikdagi egalik qo‘shimchalarini *bir darajali* qabul qiladi: *bun-im, shunim-iz, uning-iz* kabi. Ko‘rsatish olmoshlarining III shaxs birlik shaklida esa egalik qo‘shimchasi *ikki darajali* bo‘lib keladi: *u – unisi, shu – shunisi, bu*

–*bunisi*, kabi. *Qaysi, necha* so‘roq olmoshlari otlashib II va III shaxs birlik, I, II, III shaxs ko‘plikda egalik qo‘shimchalarini olib kelsa ham I shaxs birlikda (garchi ular otlashgan bo‘lsa ham) egalik qo‘shimchalarini olmaydi. *Qaysi* olmoshining o‘zagi, aslida *qay* bo‘lib, uning tarkibida egalik affiksi borday ko‘rinsa ham (*qay-i-si, qay-u-si*) hozirgi tilda yana bir egalik qo‘shimchasi qo‘shib ishlatiladi. (*qaysisi*);

3) Ko‘plik qo‘shichasini qabul qilishda ham olmoshlar o‘ziga xos xususiyatga ega. I shaxs birlikdagi kishilik olmoshi –*lar* shakl yasovchisi bilan birga qo‘llanmaydi. II shaxs birlikdagi kishilik olmoshi –*lar* affiksi bilan qo‘llanganda (*senlar*) ko‘pincha tinglovchiga hurmatsizlik bilan mensimay qarash – **familyar** munosabat ifodalanadi. I va II shaxs ko‘plikdagi kishilik olmoshlari (*biz, siz*) ga –*lar* qo‘shilib kelganda esa, so‘zlovchi va tinglovchining ko‘pligini emas, bir so‘zlovchi va boshqalar, bir tinglovchi va boshqalarni ifodalaydi. III shaxs kishilik olmoshining birlik shakli bitta o‘zga (boshqa shaxs) ni, ko‘plik shakli ko‘p o‘zga (boshqa shaxslar)ni ifodalaydi. Ot xarakteridagi so‘roq olmoshlariga –*lar* affiksi qo‘shilganda ko‘plik va bir shaxsga hurmatni bildiradi. Bunday olmoshlar juftlanib ham ko‘plikni ifodalashi mumkin: *Kim-kim keldi? Nima-nima olding?* Ba‘zan takrorlangan bunday olmoshlardan keyin ham –*lar* affiksi qo‘shilib kela oladi: *Kim-kimlar keldi? Nima-nimalar olding?* –*lar* affiksi ayrim so‘roq olmoshlariga qo‘shilganda taxmin, chama kabi ma’nolar anglashiladi: *Soat nechalar bo‘ldi? Yoshi nechalarda?*

Qachon so‘roq olmoshi –*lar* affiksini olib «ko‘p vaqt» degan ma’noni ham ifodalay oladi (ma’noni kuchaytiradi). *Kelganim qachonlar edi.*

3. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko‘ra 4 guruhga ajratish mumkin: a) *ot xarakteridagi olmoshlar*; b) *sifat xarakteridagi olmoshlar*; v) *ravish xarakteridagi olmoshlar*; g) *son xarakteridagi olmoshlar*.

Olmoshning sintaktik xususiyatlariga ko‘ra boshqa so‘z turkumlaridan ajralib turadigan asosiy farqlaridan yana biri shuki, olmosh hech vaqt o‘zidan oldin aniqlovchi olmaydi. Masalan: *men,*

sen, biz, shu, necha, kim, nima kabi olmoshlar bironta aniqlovchi bilan birga qo‘llanmaydi. Ot o‘rnida qo‘llanuvchi olmoshlar otlarga o‘xshash so‘z o‘zgartiruvchilarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifani bajaradi – ega, to‘ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi, ba’zan kesim bo‘lib keladi. Masalan: **Biz shonli yo‘lni bosib o‘tdik.** (A.Muxtor). **Hamma** hosilotning so‘zlarini diqqat bilan tinglardi-yu, **hammaning** ko‘nglida turli-tuman fikr kechardi. (Sh.Rashidov).

Sifat xarakteridagi olmoshlar (*qanday, qaysi, bu, shu, shunday...*) sifatlar kabi ot oldida kelib, gapda sifatlovchi aniqlovchi va ba’zan kesim, hol bo‘lib keladi. Bunday olmoshlar sifatlarga o‘xshash otlashib gapning boshqa bo‘laklari vazifasida kelishi mumkin. Masalan: *U Nazokatning qaysi daha, qaysi mahallalik ekanini, Namanganning qaysi qishlog‘ida qanday urug‘lari borligini surishtirdi.* (A.Muxtor); *Umidimiz – shu.* (A.Qahhor).

Son xarakteridagi olmoshlar (*necha, nechanchi, qancha*) sonlarga o‘xshash miqdorni ifodalash uchun qo‘llanadi va gapda sifatlovchi – aniqlovchi yoki kesim bo‘lib keladi: **Nechanchi** uyda turasiz? **Yoshingiz nechada?**

Ravish xarakteridagi olmoshlar (*nega, qalay, qani*) ravishga o‘xshash harakat belgisini ifodalaydi va gapda hol, kesim vazifasini bajaradi: **Nega** kulasiz? **Ahvollari qalay?** **Aytganing qani?** Olmoshlar ergashgan qo‘shma gap tarkibida nisbiy so‘z vazifasida keladi. Nisbiy so‘z vazifasida so‘roq va javob tarzida (*kim-u, qancha-shuncha, qayerda – shu yerda* kabi) ishlatiladi. Masalan: **Kim** ko‘p ishlasa, **u** ko‘p haq oladi. **Qancha** ko‘p kuch sarf qilsang, **hosil shuncha** mo‘l bo‘ladi. **Qayerda** uyushqoqlik bo‘lsa, **shu yerda** unum ko‘p bo‘ladi (A.Qahhor). Ayrim olmoshlar bog‘lovchi so‘zlar tarkibida keladi: *shuning uchun, unday bo‘lsa, unda, buning natijasida* kabi.

Olmoshlar yana quyidagi xususiyatlarga ega: 1) so‘z yasaliş xususiyati yo‘q (lekin olmoshlar asosidan ot, fe‘l, ravish, sifat yasalişı mumkin: *o‘zlik, sizsirama, o‘zicha, menbop*); 2) juftlanib, boshqa so‘z turkumi vazifasida keladi: *o‘sha-o‘sha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so‘z o‘zgartiruvchi

qo‘shimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi*; 4) olmosh hech vaqt o‘zidan oldin aniqlovchi olmaydi.

OLMOSHLARNING TURLARI

Olmoshlar ma‘no va grammatik xususiyatlariga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) kishilik olmoshlari: *men, biz* (I shaxs); *sen, siz* (II shaxs); *u, ular* (III shaxs); 2) ko‘rsatish olmoshlari: *bu, shu, o‘sha, mana shu, mana bu, ana shu*; 3) so‘roq olmoshlari: *kim, nima, qanday, necha, qaysi, qancha, nega, qalay*; 4) o‘zlik olmoshi o‘z; 5) belgilash-jamlash olmoshlari: *hamma, butun, barcha, bari, har, har kim, har qanday*; 6) bo‘lishsizlik olmoshlari: *hech kim, hech qanday, hech nima, hech qaysi*; 7) gumon olmoshlari: *allakim, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir, allanima* kabilar.

Kishilik olmoshlari

Kishilik olmoshlari shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Ba‘zi kishilik olmoshlari shaxsni ifodalash bilan birga ko‘rsatish ma‘nosini ham bildiradi. Shunga ko‘ra kishilik olmoshlarini ikki guruhga bo‘lish mumkin: 1) **sof kishilik olmoshlari** (*men, sen, biz, siz*); 2) **kishilik - ko‘rsatish olmoshlari** (*u, ular*).

Sof kishilik olmoshlari faqat shaxsni ko‘rsatadi, ya‘ni so‘zlovchi va tinglovchini ifodalaydi. Ba‘zan she‘riyatda sof kishilik olmoshlari badiiy tasvirning jonlantirish usulida narsalar uchun qo‘llanishi ham mumkin. Masalan: *Ruhimda bir mayuslik sokinlik uyg‘otganda, Men seni esga oldim, birinchi muhabbatim. (A.Oripov). Ajal, sen nayzangni sanchdingmi chindan O‘zbek she‘riyatini pahlavoniga. (A.Oripov).*

Kishilik ko‘rsatish olmoshlari esa kishilik bilan bir qatorda ko‘rsatish olmoshi vazifasini ham bajaradi. Kishilik olmoshi o‘rnida kelganda *kim?* va qisman *nima?* savollariga javob bo‘ladi. Ko‘rsatish olmoshi vazifasini bajarganda esa o‘ziga aniqlanmishni qabul qilib *qaysi?* savoliga javob bo‘ladi. Solishtiring: *U biz bilan*

o'qiydi (*u*-kishilk olmoshi) – *U talaba biz bilan o'qiydi* (*u*-ko'rsatish olmoshi).

Kishilik olmoshlari ot kabi grammatik xususiyatlarga ega bo'ladi. Ammo olmosh mustaqil so'z sifatida otdan o'ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Har qanday ot kelishik affikslarini to'g'ridan-to'g'ri o'ziga qabul qiladi. Olmosh esa bu affikslar bilan turlanganda ma'lum fonetik o'zgarishlar yuzaga keladi. Masalan, I-II shaxsdagi *men, sen* olmoshlari qaratqich va tushum kelishiklari affiksini olganda, bitta **n** tovushi tushib qoladi: *men-ning – mening, sen-ning – sening; men-ni-meni, sen-ni-seni*. III shaxs *u* olmoshi esa o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishiklari affiksini olib turlanganda bitta **n** orttiriladi: *u-ga - u-n-ga, u-da - u-n-da, u-dan - u-n-dan*. Shuningdek, *men, sen* kishilik olmoshlari o'ziga *-lar* ko'plik affiksini olmaydi. Ayrim paytlarda *sen* olmoshi *-lar* affiksi bilan qo'llanganda tinglovchiga nisbatan mensimaslik, bepisandlik kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Hali shoshmay tur, senlarga bir jazo beraylik, boshqa diyonatsizlarga ham ibrat bo'lsin. (Hamza). –Ko'raman, kirmaganingni, - dedi Bo'taboy o'tlanayotib, - shu qilganingga, senimi!* (A.Qahhor).

Bundan tashqari *sen* olmoshi o'zidan kichiklarga yoki yaqin kishilarga murojaat tarzida yoki ularning nomi o'rnida ishlatiladi. Masalan: **Sen** – *Pushkinning sevgan maslagi, Sen* – *Gyote orzu qilgan qiz. (A.Oripov). Sening* tanangga o'q ham botmaydi, nayza ham. (A.Qahhor).

U olmoshi so'zlovchi va tinglovchidan boshqa shaxsni nutq jarayonida qatnashmagan shaxs («o'zga»)ni bildiradi. Masalan: **Uning** ovozi o'ziga juda uzoqdan eshitilayotganga o'xshardi. (S.Abdulla). **Undan** yoshlar o'rnak olishadi. **U** ketgandan keyin, Sidiqjon shu yerning o'zida cho'kka tushdi. (A.Qahhor).

U olmoshi *bu* ko'rsatish olmoshi bilan juft so'z hosil qilib noaniq bo'lgan narsa, hodisa ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Taxta va g'ishtlar ustiga u–bu yopdilar. (A.Muxtor). Izlama endi bahona, Demagin u-buda ayb. (E.Vohidov).*

Badiiy adabiyotda *u* olmoshi *ul* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Oy bilan oshno bo'lib, yillarcha o'ynang ul bilan. Ul-bul*

*ola kelaymi? Ertasiga tog'am bilan **ul-bullarni** ko'tarib yo'lga tushdik. (G'ayratiy).*

Biz olmoshi so'zlovchi bilan muloqotda bo'lgan yoki so'zlovchi ko'zda tutayotgan shaxslarga ishora qiladi. Masalan: *Kecha bekatdan chiqqan avtobus bugun **bizni** tongotarda mo'ljalidagi joyga tashlab ketdi. (O'.Usmonov). **Bizlar, bizlar, biz** edik, **Bizlar** bir talay qiz edik, **Bizlarni** uzdilar. Bir ipga tizdilar. (Topishmoq). *Biz* olmoshi birinchi shaxs «men» o'rnida ishlatilib kamtarlik yoki, aksincha, maqtanish, g'ururlanish, pinhona g'urur ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *-Kim talabgor? – mana, **biz** talabgor. **Bizga** ham xat bormi?– deydi Munisxon. («Guldasta»). *Endi **bizni** qiynamay, o'zlari quysinlar! («Guldasta»). Asal otliqqa yo'q hali **biz** piyoda-ku! (A.Qahhor). O'rin-payt affiksini olib, «yurtimizda», «elimizda», «oramizda» kabi ma'nolarni anglatadi. Masalan: *Surnaychining zo'rlari **bizda** bo'ladi. (S.Siyoyev). Non - nasibang **bizda** bo'lsa, qolarsan. (Oybek).****

Bizniki shaklida (egalik olmoshi) qo'llanib, so'zlovchiga va u ko'zda tutayotganlarga tegishli, qarashlilik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Bu yilgi ekinlar, mevalar **bizniki** bo'ladi. Sening gapi gap-u, **bizniki** gap emasmi! (A.Qahhor).*

Ko'plikdagi II shaxs *siz* kishilik olmoshi o'zidan kattalarning yoki hurmat bildiriladigan shaxsning nomi o'rnida qo'llanadi. Masalan: *Qimirlamang, otaxon! **Siz** kelganda biz tursak yarashadi, biz kelganda **siz** tursangiz xunuk ko'rinadi. (A.Qahhor). *Maymanadagi Horun bo'zchi – **siz** bo'lasizmi? (Mirmuhsin).**

Shuningdek, bu olmosh ko'pchilikka qaratilgan murojaatda ham qo'llanadi. Masalan: *-**Sizlar** kim bo'lasiz?-dedi Cho'li bobo. (Mirmuhsin). O'zim ham **sizlar** bilan uchrashmoqchi edim.*

III shaxs ko'plikdagi *ular* olmoshi so'zlash jarayonida ishtirok etmagan birdan ortiq boshqa shaxsni yoki narsalarni ifodalaydi. Masalan: ***Ular** bizga etib olishsin. (A.Muxtor). Kerakli qog'ozlarni ajratib qo'ying. **Ular** bizga kerak bo'ladi.*

Kishilik olmoshlari gapda turli xil gap bo'laklari vazifasini bajaradi. Misollar: *Hamma uxlar va faqat tunni **mening** o'zim qarshi olurman. (H.Olimjon). **Bizni** to'g'ri yo'lga boshlagan–*

sizsiz. Men ham sizning erkingizni bo'g'may, siz ham menikini! (A.Ubaydullayev). Nima bo'lganda ham amakim **bizlardan** ko'radilar. Lekin **biz** qilmaganmiz, - dedi Bahridin (T.Malik). **Sizga** shunday deyish oson, hozir hammangiz ketasizlar. Baloga **men** qolaman. **Bizdan** ham gumonsiramang, **biz** ham tegmadik bu g'ishtlarga (T.Malik).

O'zlik olmoshi

Olmoshning bu turi bir so'z - **o'z** so'zidan iborat. Bu olmosh har uchala shaxs, birlik va ko'plikdagi kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanib, ko'pincha shaxsni, ba'zan narsani ko'rsatadi. Barcha kelishik affikslari va ba'zi ko'makchilar bilan qo'llanadi.

O'zlik olmoshining qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud:

1. O'zlik olmoshi egalik affiksini olib, har uchala shaxs kishilik olmoshini ko'rsata oladi: *o'zim-men, o'zing-sen, o'zi-u; o'zimiz-biz, o'zingiz-siz, o'zlari-ular*. Masalan: *Bu o'zingiz (biz) uchirgan lochinlardan biridir. (G'.G'ulom). O'zim (men) ham askar bolalarni ko'rmoq uchun uzoq-uzoq joylarga borganman. (Oybek). Orif akaning haydovchisi o'zi (u) gapirib, o'zi rohat qilar edi.*

2. Egalik affiksini olgan ot oldidan kelganda, shaxs yoki narsaning egalik affiksidan anglashilgan shaxsga (I,II, yoki III) qarashli ekani ifodalanadi. Bunda shaxs ma'nosi shaxs affiksi orqali voqealanadi, *o'z* so'zi esa ta'kidlash uchun qo'llanadi. Masalan: *O'z uyim, o'lan to'shagim. (Maqol). Hoshimjon aka bu bilan o'z jur'atsizligini yashirmoqchi ekaniga hammaning imoni komil edi. (O.Yoqubov).*

3. O'z olmoshi egalik affiksi bilan kelganda: 1) ish-harakat shu affiks bildirgan shaxsga oidligini ko'rsatadi. Masalan: *O'zing ishlab topganingga o'zing ega bo'lmasang. (S.Ayniy). O'zim so'radim, o'zing so'rading, o'zi so'radi;* 2) 3-shaxs shaklida (*o'zi*) ish-harakat hech kimning ishtirokisiz bo'lishini, bajarilishini bildiradi. Masalan: *Chiroq o'zi o'chib qoldi. Bola o'zi yurib ketdi. Mashina o'zi to'xtab qoldi;* 3) so'roq mazmunli gaplarda ta'kid,

kuchaytirish uchun qo‘llanadi. Masalan: *Men o‘zi qayerga kelib goldim? (I.Rahimov). O‘zi nima ishlar bo‘lib yotibdi (Mirmuhsin).*

4. Biror sabab, maqsad bilan emas, “shunchaki” ma’nosini bildiradi. Masalan: *-Hech nima, - yerga qarab dedi Unsin,- o‘zim, shunday. (Oybek).*

5. O‘ziga xoslikni bildiradi. Masalan: *Kuzda baliq ovlashning o‘z gashti bor.*

6. Qaratqich kelishik bilan qo‘llanib, o‘xshashlikni alohida ta’kid, qayd bilan bildiradi. Masalan: *Katta o‘g‘li otasining o‘zi. O‘ziyam Rohilaginamning o‘zi-da. (E.Rahimov).*

O‘zlik olmoshi kelishiklar bilan turlanish uchun avval egalik affiksni qabul qiladi: *o‘zimning, o‘zingni, o‘zining; o‘zimga, o‘zingga, o‘ziga; o‘zimdan, o‘zingdan, o‘zidan; o‘zimizni, o‘zingizni* kabi.

O‘zlik olmoshi hamma gap bo‘laklari vazifasida kela oladi. Masalan: *To‘yda o‘zingiz bosh bo‘lasiz xudo xohlasa... Avval o‘ziga yarasha bir qiz topaylik. (P.Tursun). O‘z nonim bor, o‘z to‘shagim bolishim, o‘z qizalog‘im, o‘z gashtagim, jo‘ram bor.*

Ko‘rsatish olmoshlari

Ko‘rsatish olmoshlari shaxs, narsa yoki belgini ko‘rsatish, ta’kidlash uchun ishlatiladi. Ko‘rsatish olmoshlariga *u, bu, shu (shul), o‘sha (o‘shal), ana, mana, yoki anovi, mana bu, manavi, ushbu* kabi so‘zlar kiradi. Ko‘rsatish olmoshlari ot, sifat va ravishlarning o‘rnida qo‘llanib, ularning o‘rinbosarlari hisoblanadi. Shunga ko‘ra ular uch guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga ot xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari, ikkinchi guruhga sifat xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari, uchinchi guruhga ravish xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari kiradi.

Ot xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari otlar kabi shaxs yoki narsalarni ularga ishora qilish – ko‘rsatish orqali nomlaydi. Masalan: *Yaxshi odam, o‘shaning uyiga boramiz. (Oybek). O‘sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimabman. (S.Ahmad).*

Sifat xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari narsaning belgisini ifodalaydi. Masalan: *U gullar chitga gul bosuvchi ijodkor rassom qizlarga ilhom berar edi. (A.Muxtor). Ertasiga bu xabar butun jamoaga tarqaldi.*

Ravish xarakteridagi ko‘rsatish olmoshlari narsaning yoki harakatning belgisini ko‘rsatadi. Masalan: *Jo‘raboyev Olimjonni quvvatlab bunday dedi. Shunday o‘lka doim bor bo‘lsin, shunday o‘lka elga yor bo‘lsin. (H.Olimjon).*

Ko‘rsatish olmoshlari quyidagi leksik-grammatik xususiyatlariga ega:

U olmoshi so‘zlovchidan naridagi yoki uzoqdagi kimsa, narsani ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Masalan: *U yerda nima ko‘p – past-balandlik. (Shuhrat). U yigitni taniysanmi?*

Eski o‘zbek tilida bu olmosh *ul* shaklida qo‘llangan. Masalan: *Oy bilan oshno bo‘lib, yillarcha o‘ynang ul bilan. (M.Muhamedov). Yugurib chiqqan ul mushfiq onamlarga salom ayting. (Hamza).* Shuningdek, *ul* ko‘rsatish olmoshi *bu* ko‘rsatish olmoshi bilan juft so‘z hosil qilib, noaniq bo‘lgan narsa, gap, hodisa ma’nolarini ifodalaydi. Masalan: *Taxta va g‘ishtlar ustiga u-bu narsa yoptilar. (A.Muxtor). Nuri bilan u-bu to‘g‘risida gaplashib, kir yuvar edi. (Oybek).*

Bu olmoshi: 1) so‘zlovchiga yaqin, uning ko‘z o‘ngidagi, oldidagi, yonidagi yoki qo‘lidagi narsani hamda biror kimsani bildirib keladi yoki o‘shanga ishora qiladi. Masalan: *Men uchun endi bu jahonda yolg‘iz siz borsiz, xolos. (O.Yoqubov). –Sen o‘g‘limsan, - Yo‘lchiga mehr bilan tikildi chol, - bu ojiza-qizim. (Oybek);* 2) so‘z borayotgan paytga yoki unga yaqin fursatga ishora qiladi. Masalan: *Bu yil yog‘in-sochin ko‘p bo‘lib, yer-ko‘k chamanday yashnab ketdi. (S.Siyoyev). Bu kecha Shoqosim juda xursand edi. (Oybek);* 3) qarama-qarshi ikki narsaning birini yoki biror tomonni ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Daryoning u betidan bu betiga suzib o‘tmoq. U yoqni qaradik, bu yoqni qaradik... yo‘q;* 4) chog‘ishtiriladigan ikki narsa, kimsa, voqea, hodisa va shu kabilardan birini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Birovga u dedi, birovga bu dedi. U boshqa, bu boshqa.*

Eski kitobiy tilda *bu* olmoshi *bul* shaklida qo‘llangan. Masalan: *Rost, bul o‘g‘lingiz serg‘ayrat va zehnli ekanligi uning yurish-turishi, vajohatida bilinib turibdi. (M.Ismoilij).*

Shu olmoshi: 1) so‘zlovchiga yaqin, uning ko‘z o‘ngidagi narsani yoki kimsani ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan: *Tashabbusni shu guruh boshlab berdi. Kanal shu yerdan boshlanadi. Hikoyaning shu yeriga kelganda gap bo‘lindi;* 2) «payt», «vaqt», «on», «dam», «palla» kabi so‘zlar bilan kelganda, so‘z borayotgan narsa, voqea, hodisa va shu kabilarning boshqasi bilan ayni shu vaqtda sodir bo‘lganligini bildiradi. Masalan: *Naq shu pallada darvozadan katta qora sigir shatoloq otib, orqasidan bir kishini surib kirdi. (Oybek). Shu paytda ot kishnab yubordi. Iskandarovning shu vaqtgacha razm solmaganini qarang-a! (S.Ayniy);* 3) o‘zi birikib kelgan so‘z, bildirgan shaxs, narsa, vaqt va shu kabilarni alohida qayd etadi, ta’kidlaydi. Masalan: *Paxta rejasi shu yil ham bajarilsa, yaxshi bo‘lardi. Shu bahor juda seryog‘in keldi;* 4) kesim vazifasida kelib, shaxs, narsa-hodisalarning aynan shu gap bildirgan narsa ekanini qayd etadi. Masalan: *Aytadigan gapim – shu. Hozirgi davr talabi -shu.*

Eski o‘zbek tilida bu olmosh *shul* shaklida qo‘llangan. Masalan: *Shul erur aybim, Muqimiy, mardumi Farg‘onaman (Muqimiy). Adolatingizdan bizning talabimiz shul!-dedi [Otabek] va qo‘rboshiga qaradi. (A.Qodiriy).*

O‘sha olmoshi uzoqdagi, avval tilga olingan kimsa yoki narsani, o‘rin, paytni ko‘rsatish, aytib o‘tilgan, avvaldan ma’lum bo‘lgan biror hodisani eslatish, unga ishora qilish uchun xizmat qiladi. Masalan: *O‘sha jilva va o‘sha otash, O‘sha ko‘zki, suzgan xayolkash, O‘sha imo o‘sha ishora Eta boshlar yurakni pora. (X.Olimjon). Bu shodu xurramlikni tug‘dirgan yana o‘sha suv edi. (M.Ismoilij).*

Eski o‘zbek tilida va she’riyatda bu olmosh *o‘shal* shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *O‘shal kishining o‘g‘liman degin (M.Osim).*

Ushbu olmoshi ham *bu* olmoshi kabi so‘zlovchiga yaqin, uning ko‘z o‘ngidagi, oldidagi, qo‘lidagi narsani ifodalaydi yoki unga ishora qiladi. Masalan: *Yovga qarshi g‘azab-la Chaqnar edi*

ko'zlari. Hamon mening esimda Uning **ushbu** so'zlari (Z.Diyor). **Ushbu** yozgan maktubimni Boshdan-oyoq toza ko'r, ozroq muhabbating bo'lsa Tezroq javob yoza ko'r.

Ana olmoshi ko'z o'ngida turgan, o'zidan nariroqda bo'lgan narsani yoki yuz berayotgan voqea-hodisani ko'rsatishda ishlatiladi: *Ahmad qani? Ana, kelayapti. Ana olmoshi yuklama vazifasida ham qo'llanadi. Masalan: Ana, endi borsang bo'ladi. (S.Ahmad). Ana tantana-yu, mana tantana.* Bu olmosh *bu, shu* ba'zan *u* olmoshlari bilan birga qo'llanib, so'zlovchidan nariroqda bo'lgan narsa, shaxs yoki belgini ko'rsatadi. Masalan: *Men ana-u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi. (A.Qahhor). Sizni so'ragan ana shu kishi edi. Domla bu gapni menga aytganida, darrov uning yoqasidan ushlagunday bo'libman. Ana shu chakki bo'lgan ekan.*

Ana so'zi *bu, shu, (ba'zan u)* olmoshlari bilan birga qo'llanib, o'zidan naridagi tilga olib o'tilgan, o'tgan narsa, hodisalarni ko'rsatadi, unga ishora qiladi. Masalan: *Sizni so'ragan ana shu kishi edi. Domla bu gapni menga aytganida, darrov uning yoqasidan ushlagunday bo'libman. Ana shu chakki bo'lgan ekan. (A.Qahhor). Men ana u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi.*

Mana so'zi *bu* olmoshiga qo'shib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: a) so'zlovchiga yaqin bo'lgan narsaning belgisini ko'rsatadi. Masalan: *Mana bu omonatingiz. Mana bu shu yerda oldirgan suratlari. (A.Qahhor); b) -day, -(d)aqqa* affikslarini olgan ko'rsatish olmoshlari bilan birga kelib, so'zlovchiga yaqin bo'lgan holatni ko'rsatadi. Masalan: *... obro' to'g'risida mana bunaqa tashvish tortib o'tirishning ham ma'nosi qolmadi. (A.Qahhor).*

Bu so'z *shu* olmoshi bilan birga qo'llanib, o'rin yoki vaqt nuqtai nazaridan so'zlovchiga juda yaqin bo'lgan narsa, shaxs yoki belgini ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan: *Mana shu gaplarni aytib berasiz. Urush mana shu kapsanchilardan boshlangan ekan. (A.Qahhor).*

Ana, mana so'zlariga *bu, u* olmoshlari qo'shilishi natijasida fonetik o'zgarish sodir bo'lib, bu qo'shma ko'rsatish olmoshlari *manavi, anavi* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Elmurodni turtib : -men senga aytgan qizni ko'rsataymi? Ho', anavi, o'rtadagi.*

(P.Tursin). *Anavilar* [Ziyo shoxchi va uning o'g'li Rahmat] o'zlarini tetik tutmoqda edilar. Shuningdek, nutq paytida ko'z oldida yo'q, ammo nazarda tutilayotgan shaxs va shu kabilarga ishora qiladi. Masalan: *Anavi kuni mendan xafa bo'ldingiz-a?* (O'.Hoshimov). [Otabek] ... *anavi* gapning aniq shu majlisda ochilishiga ko'zi etib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. (A.Qodiriy).

Ko'rsatish olmoshlari nutqda ko'pincha juftlanib yoki takrorlanib qo'llanadi. Bunday paytda ular quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) payt ma'nosini bildiradi. Masalan: *Shu-shu* ishimiz yurishib ketdi. *Shu-shu* kelmay ketdi. *Shu-shu* men maktabga bormay qo'ydim. (E.Rahimov); 2) «hech o'zgarishsiz», «bir xil», «qadimgicha» degan ma'noni bildiradi. Masalan: *U ancha keksayib qolibdi, ammo fe'l-atvori o'sha-o'sha. Uyda tirikchilik o'sha-o'sha-yu, lekin vofurushlar domidan qutilganiga Sobirjon ming marta rozi edi.* (A.Muxtor).

U, bu olmoshlari juftlanib kelib, har xil narsa ma'nosini; *-dey* (*-doq*), *-(d)aqa* affikslarini olib, belgining ortiqligini; *-cha* affiksini olib miqdorning kamligini bildiradi. Masalan: *Unday-bunday* gaplarga ishonmaslik kerak. *Men sizga unaqa-bunaqa yaxshilik qilganim yo'q. Men chet tilini uncha-muncha bilaman. Uncha-buncha* ishlar qo'limdan keladi.

Ko'rsatish olmoshlari tuzilishi ko'raga ikki xil bo'ladi: 1) sodda ko'rsatish olmoshlari: *u, bu, shu, o'sha*; 2) qo'shma ko'rsatish olmoshlari: *mana shu, ana shu, mana bu, anavi, (ana- u)*.

Bu olmoshlar ma'nosiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) konkret ko'rsatish olmoshlari: *shu, o'sha*; 2) konkret bo'lmagan ko'rsatish olmoshlari: *u, bu*.

Konkret ko'rsatish olmoshlari so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan narsa yoki voqeani ifodalash uchun qo'llanadi: *o'sha (uy), o'sha (bino), o'sha (maktab); shu (yigit), shu (voqea), shu (qiz), shu (kitob)* kabi.

Konkret bo'lmagan ko'rsatish olmoshlari noaniq narsa, notanish shaxs yoki voqealarni ko'rsatish uchun xizmat qiladi: *bu*

(gap), bu (ish), bu (fikir); u (hodisa), u (uchrashuv), u (ko'cha), u (yo'l) kabi.

Ko'rsatish olmoshlari quyidagi gap bo'laklari vazifasida keladi: a) ega vazifasida (otlashganda): *U mendan bir yosh katta*; b) kesim vazifasida: *Uning bo'lgan-turgani- shu. Aytadigan gapim – shu.* v) aniqlovchi vazifasida: *Nima ish bo'lganini shu odam biladi. O'sha jilva va o'sha otash, O'sha ko'zki, suzgin, xayolkash...* (H.Olimjon). g) to'ldiruvchi vazifasida: *Buni hamma bilishi kerak. Undan hamma o'rnak olishi lozim.*

Shuningdek, *kun, yil, payt, zamon* kabi payt bildiruvchi otlar, *yoq, tomon, yer* kabi o'ringa munosabatni ifodalovchi so'zlar bilan qo'llanib, payt yoki o'rin holi vazifalarida keladi. Masalan: *Biz o'sha yerga borib turishimiz kerak. Bu yil yog'in-sochin ko'p bo'lib, yer - ko'k chamandek yashnab ketdi.* (S.Siyoyev). [Mirzakarimboy] *Boshni u yoqqa urdim, bu yoqqa urdim, axir bir evini topdim, jiyan.* (Oybek).

So'roq olmoshlari

So'roq olmoshlari nutq jarayonida so'zlovchiga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab olish uchun ishlatiladi.

O'zbek tilida so'roq olmoshlarining *kim* yoki *nimaga* nisbatan so'roq bildirishi quyidagi jadvalda o'z aksini topgan.

№	So'roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so'roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so'roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so'roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so'roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so'roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqсадga so'roq	<i>Nega? Nimaga ?</i>
7.	O'rin-joyga so'roq	<i>Qayerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so'roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so'roq	<i>Qani?</i>

O'zbek tilida qo'llaniladigan so'roq olmoshlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

1. *Kim* olmoshi umuman shaxs haqidagi so‘roqni bildiradi. Bunday paytda u ot xarakterida keladi va ot kabi egalik va kelishik affikslarini qabul qiladi. Masalan: - *Siz o‘zingiz kimsiz?* - *O‘g‘lingiz Nizomiddinning do‘stlaridanman.* (Mirmuhsin). - *O‘zingiz so‘roqlab bildi-ngizmi? Kimdan so‘radingiz?* (A.Qahhor). *Shuning uchunmi, ko‘ksi zardobga to‘lib, dardini kimga aytishni bilmay qolgan kezlarida, Avaz Mutribni sog‘inadi, unga ko‘ngil yoradi.* (S.Siyoyev). *Mening bu yerda ekanligimni kim aytdi?*

Ba‘zan takrorlanib kelib, shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo‘llanadi: ***Kim-kim*** *keldi? Kim-kimlar so‘zladi?*

Nisbiy so‘z vazifasida kelganda ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: ***Kimning*** *bilagida kuchi bo‘lsa, kim ishning havosini olsa, o‘sha zarbdor bo‘laveradi.* (A.Qahhor).

Shuningdek, *-ki* yoki *-da-ki(m)* affikslarini olib nisbiy so‘z vazifasida qo‘llaganida, *kim* so‘roq olmoshi ma‘noni yana ham kuchaytirib, ta‘kidlab ko‘rsatadi. Masalan: ***Kimda-ki(m)*** *vijdonan ishlasa, u hurmatga sazovor bo‘ladi.*

Kim so‘roq olmoshi *-sa* affiksini olib, otga ko‘chadi: ***kimsa***. Masalan: *Bu noma‘lum kimsa oyoq uchi bilan yurib, keldi-da, mo‘ralab ayvonga qaradi.* (A.Qodiriy). *Non sotib olay desa, bozori yo‘q, tortib olay desa, kimsa yo‘q.* (I.Rahim).

Kim olmoshi qator kelgan bir necha gaplar boshida qo‘llanib, «*biri*», «*ba‘zisi*» degan ma‘noni bildiradi. Masalan: *Ularning bari jarohatlangan: kimi boshini ushlaydi, kimi belini ko‘tara olmaydi. Aksarining usti-boshi yupun, kimlarda poxol tiqilgan eski kalish, kimlarda jag‘i yirtiq kovush, lekin ular shod.* (Oybek).

Kim olmoshi ismi, ish – vazifasi va boshqa jihatdan aniq bo‘lmagan shaxsni ham bildiradi. Masalan: *Sayyora xafa bo‘lgan paytlarida dardini kimga aytishini bilmas edi.*

2. *Nima* olmoshi narsa, voqea-hodisa haqidagi so‘roqni bildiradi. *Nima* olmoshi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) bir so‘zi bilan kelib, noaniq narsa ma‘nosini anglatadi. Masalan: *Ikkovi ikki yoqda yerdan bosh ko‘tarmay, bir nima bilan ovora bo‘lgandek o‘tira berishdi.* (A.Muxtor). *Bir nimani sezdi shekilli, shitob bilan*

o'rnidan turib ketdi; 2) *nima* olmoshi hech qanday affikslarsiz ot oldidan kelganda narsaning belgisini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan: *Marg'ilonga nima yumushlar bilan kelgan edingiz?* (A.Qodiriy); 3) *nima* olmoshi qarindoshlik munosabatlari ma'nosida «kim» o'rnida ishlatiladi. Masalan: *U mening nimam (kimim) bo'ladi? Siz Karimning nimasi (kimi) bo'lasiz?* 4) *nima* olmoshi so'roq gaplarning boshida umumiy so'roqni bildiruvchi so'z-gap sifatida kelib, so'roqni kuchaytiradi, ta'kidlaydi. Masalan: *Nima, madrasani bitirtirib, machitga imom qilasizmi?* (M.Ismoiliy); 5) *nima* olmoshi ritorik so'roq gaplarda inkor ma'nosini bildiradi. Masalan: *Dunyoni suv bossa, o'rdakka nima qayg'u.* (Maqol); 6) *nima* olmoshi jo'nalish kelishigi affiksi bilan kelib, sabab haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *Nimaga bunaqa qilganini bilasizmi buning?* (M.Ismoiliy). *Aka, nimaga jim bo'lib ketdingiz?* (Oybek); 7) ba'zan *nima* olmoshi taajjub ma'nosini ifodalovchi so'roq gaplarning kesimi bo'lib keladi. Masalan: *Iya, bu nimasi?* (Oybek); 8) *nima* olmoshi takrorlanib kelib, noaniq narsaning miqdorini ko'rsatadi. Masalan: *Nima-nimalar olding? Nima-nimalarga pul sarflading?* 9) *nima* so'zi ba'zan *ne* shaklida kelib: a) narsa haqidagi so'roqni ifodalaydi. Masalan: *Endi senga nelar aytayin?* (H.Olimjon). *Ne deydi sening o'sgan elingni?* («Go'ro'g'li»); b) belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *U qo'rquvdan ne ahvolda ekanini o'zi bilar edi.* (A.Qahhor); v) ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi. Masalan: [Qodirqul:] *Men uchun ne baxtli kundirki, to'ramiz qorong'u kulbamni yoritdilar.* (Hamza).

Ne-ne takroriy shaklda kelib, «ko'p, xilma-xil, qanchadan-qancha» kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Ular ne-ne xatarli jangda Birga o'tga kirdi yonma-yon.* (Z.Obidov). *Mallaxondan beri yashayman, bolam, ne-ne xonlarning, ne-ne beklarning otlarini ko'rganman, ne-ne otlar o'z qo'limdan o'tgan. Ammo, bu otjon ekan.*

3. *Nega, nima(ga)* olmoshi voqea harakatning sodir bo'lishidagi sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so'roqni bildiradi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) deyarli hamma vaqt ravish

xarakteriga ega bo‘lib, bo‘lishli shakldagi fe‘llar oldida keladi va sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so‘roqni ifodalaydi. Masalan: *Aka, nimaga jim bo‘lib ketdingiz? Nimaga bunaqa qilganini bilasizmi buning (M.Ismoliy). Nega kechikding? Nimaga kelding? Qani, rostini ayt-chi, nega ko‘rinmaysan?* 2) ritorik so‘roq gaplarda so‘zlovchining aytilgan, bo‘lib o‘tgan yoki ko‘zda tutilgan harakat, hodisa kabilarga salbiy (afsuslanish, achinish) munosabatini bildiradi. Masalan: *G‘am, qo‘rquv titrog‘i bilan ezilgan Gulnor ko‘rpaga o‘ralib o‘yladi: Nega kecha qochmadim? (Oybek);* 3) *negaki, nimagaki, nega desangiz, nainki* shakllarida sabab bog‘lovchisi vazifasini bajaradi. Masalan: *Negaki, hozirda mening ko‘z yoshlarimgina emas, butun borlig‘im siyohdir. (A.Qodiriy). Nega bunga “Chittak” deb laqab qo‘ydilaring? – Nimagaki shoxdan-shoxga sakrab yuradi. (A.Qahhor);* 4) *nega* olmoshi ravish xarakterida bo‘lgani uchun ham so‘z o‘zgartiruvchi affikslarini olmaydi.

4. *Necha* olmoshi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) son-miqdor haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Farg‘onaga necha marta borgansiz?* 2) bir so‘zi bilan kelib, noaniq, ko‘plik ma’nosini bildiradi. Masalan: *Xon janoblardan so‘raydirgan bir necha tilaklarim bor. (A.Qodiriy);* 3) his-hayajonni bildiruvchi gaplarda miqdorning son-sanoqsizligini, ko‘pligini bildiradi. Masalan: *Men sizning ishqingizda necha yildan beri kuyib yuribman-a. Endi bundan ortiq chidashga hech toqatim yo‘q. (Hamza);* 4) bu olmosh nutqda takrorlanib kelib, «*bir necha, ancha-muncha, ko‘p*» kabi ma’nolarni ham ifodalaydi. Masalan: *To‘yga necha-necha erkak va ayol kirib ketdi. Sidiqjonni jamoaga tortishga necha-necha harakat qildik... foydasi bo‘lmadi (A.Qahhor);* 5) *-nchi* affiksi bilan kelib, narsaning tartib o‘rni haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Nechanchi sinfda o‘qiysiz? Nechanchi qavatda turasiz? Nechanchi olmoshi badiiy adabiyotda nechalamchi shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: Rais buva, kalish nechalamchi edi? (T.Murod);* 6) xalq og‘zaki ijodida *necha* olmoshi *nechov* shaklida qo‘llanib shaxs, kishi soni, miqdori haqidagi so‘roqni bildiradi.

Masalan: *Ot surib bu maydon ichra turarman, Senday nechovlarning dodin berarman.* («Shirin bilan Shakar»).

5. *Qanday* olmoshi narsa yoki harakatning belgisiga nisbatan so‘roqni bildiradi. Bu so‘z *qanaqa, qandoq* shaklida ham kelib, yuqoridagi ma’nolarni ifodalaydi.

Qanday so‘zi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) sifat oldida kelib, belgining belgisini, ortiqligini bildiradi. Odatda bunday qo‘llanish undov gaplarda uchraydi. Masalan: *Hayot qanday go‘zal! Oh, insonga ta‘zim qilish, qad bukush qanday og‘ir, qanday xaqorat.* (K.Yashin); 2) ot oldida kelib, narsaning belgisiga nisbatan so‘roqni ifodalaydi. Masalan: *Qanday beda deng, bog‘i quchoqqa sig‘maydi.* (Oybek). *Aytchi o‘zing, Zarifa, kecha qanday tush ko‘rding?* 3) fe‘l kesim oldida kelib, harakatning yuzaga kelishidagi holatga nisbatan so‘roqni bildiradi. Masalan: *Meni shundoq deyishga qanday (qandoq) tilingiz bordi;* 4) qo‘shma gap tarkibida bog‘lovchi (nisbiy) so‘z vazifasida qo‘llanadi. Masalan: *Sotib olingan qul qanday bo‘lsa, u ham bizga shunday edi.* (Oybek); 5) so‘roq gaplardan tarkib topgan gaplar tarkibida kelib, so‘roq anglatmay, faqat nisbiy belgini bildiradi. Masalan: *E, onajonginam qani endi sen ham shu yerda tirik bo‘lsang-u, o‘z o‘g‘lingning qanday odam bo‘lganini ko‘rsang.* (P.Tursun); 6) *qanday* olmoshi badiiy adabiyotlarda *qandoq* shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Qandoq qilay, endi ne chora?* (Z.Diyor). – *Xotirjam bo‘lganda qandoq, taqsir* (H.G‘ulom); 7) Bu olmosh shevalarda *nechik* shaklida ham uchraydi va belgi haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Quloq solsin, nodon qo‘zim, so‘zimga, Nechik endi ayshu ishrat aylayin?* («Ravshan»). *Sizni nechik shamol uchirdi.* Shuningdek, bu olmosh matnda sabab haqidagi so‘roqni bildirib gumon olmoshi vazifasida ham keladi. Masalan: *Shu kechasi nechik unda bo‘sh vaqtlarimni bundan so‘ng yozish-chizishiga sarf qilish fikri uyg‘ondi.* (A.Qahhor).

6. *Qaysi* olmoshi narsaning tartibga yoki o‘ringa ko‘ra belgisini aniqlash uchun qo‘llanadi.

Qaysi olmoshning qo‘llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) shaxs yoki narsadan bittasini aniqlash uchun beriladigan so‘roqni

ifodalaydi. Masalan: *Otabek gangib, shoshib so‘radi: -Qaysi qizga unashib keldingiz? (A.Qodiriy). Qaymoqni bir yalab, qaysi shaharning qaymog‘i ekanini ayta olasizmi? Men darrov aytaman.*

2) shaxs yoki narsa belgisi xususiyati, sifati haqidagi so‘roqni ifodalaydi. Masalan: *Ular kim? Qaysi maqsad bilan bu jinoyatni bajaradilar. (Oybek);* 3) bog‘lovchi (nisbiy) so‘z vazifasida ham qo‘llanadi. Masalan: *Siz qaysi yo‘ldan boshlasangiz, men shu yo‘l bilan yuraman;* 4) *qaysi* olmoshi *qay* shaklida ham qo‘llanib, narsa, harakat - holat belgisi xususiyati haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *Bir oshno izlaydir devona dilim, Qay taraf qarasam – tuman, zalolat. (E.Shukur). Tongla mahsharda qay yuz bilan senga boqaman.* Shuningdek, bu olmosh *bir* so‘zi bilan qo‘shma so‘z hosil qilib, «ba’zi», «ayrim» kabi ma’nolarni bildiradi. Masalan: *Ularda qaybiri farog‘atda, qaybiri esa azob-uqubatda ekanini chuqur tushundi. (Gazetadan). Bobom bir so‘z desalar-chi, So‘z ustidan chiqarkanlar. Qaybir ishga qo‘l ursalar kechiktirmay qilarkanlar. (Q.Muhammadiy).*

7. *Qancha* olmoshi son-ravish xarakteriga ega bo‘lib, narsa yoki harakatning miqdoriga ko‘ra belgisini aniqlash uchun beriladigan so‘roqni bildiradi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) miqdor, ko‘lam, o‘lcham kabilar haqidagi so‘roqni bildiradi. Masalan: *To‘yga qancha odam keldi? Bugun qancha paxta terildi;* 2) Ritorik so‘roq gaplarda miqdor, o‘lcham kabilarning ortiq darajasini, ko‘pligini qayd etiladi. Masalan: *O‘ylab qara, ertadan kechgacha qancha odam bilan muomala qiladi! Boshidan qancha xo‘rliklar o‘tkazdi, lekin o‘g‘liga bir og‘iz yomon gapirmadi;* 3) so‘roq gapdan shakllangan gaplarda so‘roq anglatmay, faqat nisbiy belgi bildiradi. Masalan: *Qancha yotdim–bilmayman, sekin ko‘zimni ochsam, o‘sha torgina xonada yotibman. (I.Raimov);* 4) ba‘zan belgini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan: *U qancha o‘ylasa ham Asqar aka haqida yomon fikrga botina olmas edi. (M.Qozilov). Bir xizmatkorning qiziga uylanishi, qiz qancha chiroyli bo‘lmasin, o‘z obro‘si uchun katta nuqson deb bilgan edi. (Oybek);* 5) bog‘lovchi (nisbiy) so‘z vazifasida qo‘llanadi. Masalan: *O‘zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo‘lsa,*

Otabek shunchalik xafa edi; 6) bu olmosh juftlashib kelganda birinchi olmosh chiqish kelishigida kelib, noma'lum miqdordagi ko'plikni bildiradi. Masalan: *Uning [Asrorning] yuragida qanchadan-qancha orzular bor. (S.Ahmad). O'zi bilan birga etmish mingga yaqin odam qanchadan-qancha ot-ulov, oziq-ovqat, asbob-uskunalar keltiribdi;* 7) *qancha* olmoshiga **nechta** so'zi sinonim holatida qo'llanib, dona, miqdor haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: **Nechta (qancha) kitobingiz bor? Arava berdimi?**– *dedi O'rmonjon kattakon ro'molchasi bilan yuzini, bo'ynini artib. – Nechta (qancha) arava berdi? (A.Qahhor).*

8. *Qachon* olmoshi harakat, voqeaning bajarilish vaqtini aniqlash uchun beriladigan so'roqni bildiradi. Bu so'z asosan fe'lga bog'lanib, payt holi vazifasida keladi. Masalan: **Qachon kerak bo'lsam ayt, yugurib kelaman. (A.Qahhor).** Bu olmosh *qachongi* shaklida qo'llanib, uzoq o'tmishga oid, ancha vaqt ilgari, qachonlardir yuz bergan voqea-hodisa ma'nosini bildiradi: *Ehe, bu qachongi gap? Qachongi gaplarni surishtirib yuribdi.*

9. *Qani* olmoshi ko'pincha shaxs yoki narsa, voqea-hodisalarning mavjudlik o'rnini aniqlash uchun beriladigan so'roqni bildiradi. *Qani* so'zi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) ko'z oldida yo'q shaxs yoki narsaning qaerda ekani, mavjud o'rnini haqidagi so'roqni bildiradi. Masalan: *Nega vaqtsiz kelding? Otabek qani? (A.Qodiriy);* 2) e'tiborni jalb etish, undash, da'vat bildiradi. Masalan: **Qani, to'shakka o'tiring, Vali aka. (M.Ismoilij).** **Qani, bek otasi, ko'rmanani bering-chi? (A.Qodiriy);** 3) istak-xohish ma'nosiga alohida ta'kid, urg'u beradi. Masalan: *... qani shundoq yaxshi soatlarda uning yonida o'g'li Nizomiddin ham bo'lsa! (Mirmuhsin);* 4) shart ergash gapli tuzilmalar tarkibida qo'llanib, biror vaqea-hodisaning yuzaga kelish shartini bildiradi. Bunday holatlarda *qani* so'zidan keyin ko'pincha *edi, endi* so'zlari keladi. Masalan: **Qani endi, har bandai mo'minga Dehqonboyday kuyovu, sizday qaynana nasib qilsa. (A.Qahhor).** **Qani edi, vaqtim va imkoniyatim bo'lsa. Anavi tokchalarni ham kitob bilan to'ldirar edim. (P.Tursun).**

10. *Qalay* olmoshi voqea-hodisaning va harakatning bajarilish holatini aniqlash uchun beriladigan soʻoqni bildiradi. Bu soʻz quyidagi xususiyatlarga ega: 1) holatni soʻrash uchun qoʻllanadi. Masalan: *Bu yerda hayron boʻlib turgandan koʻra guzarga borsang, qalay boʻlarkin? (M.Ismoiliy); 2) soʻroq gap oldidan kirish soʻz vazifasida ishlatiladi. Masalan: Qalay, nonvoylikdan bir nima ortadimi? (Oybek). Qalay, mulla, bizning yoqlar sizga maʼqul boʻldimi? (P.Tursun).*

11. *Qay* olmoshi oʻrin va holatga nisbatan soʻroqni bildiradi. Masalan: *Bir oshno izlaydir devona dilim, Qay taraf qaragam – tuman, zalolat. (E.Shukur). Qay olmoshi otlashganda joʻnalish, chiqish va oʻrin-payt kelishigida kelib, harakat va holatning oʻrni, holati kabi maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: Qayga ketmoqdasan bunchalar shoshib? (A.Oripov). Koʻpchilik qayda boʻlsa, toʻqchilik shunda boʻlar. (Maqol). Yurgan yoʻldan topadi, oʻtirgan qaydan topadi. (Maqol). Sening ishqing menga qaydan yopishdi! Tanamga oʻt tushib, jonim tutashdi. (Qoʻshiqdan).*

Belgilash olmoshlari

Belgilash olmoshlari narsa va shaxslarning yigʻindisini, toʻdasini bildiradi yoki ularni ayirib, koʻrsatadi. shunga koʻra ularni ikki kichik guruhga ajratish mumkin: a) jamlash olmoshlari; b) belgilash olmoshlari.

1. **Jamlash olmoshlari** jamlikni ifodalaydi. Bunday olmoshlarga *hamma, barcha, jami, bari, butun, yalpi, baʼzi* soʻzlari kiradi.

1) *hamma* olmoshi narsa hamda shaxslar oʻrnida qoʻllanib, ot xarakterida narsa belgisini koʻrsatib, sifat xarakterida keladi va narsa yoki shaxslar toʻdasini, yoki ularning belgisini ifodalaydi. Masalan: **Hamma** narsaning qadrini oʻzi yoʻqolgandan keyin bilamiz. (Oʻ.Hoshimov).

Hamma soʻzi narsa, shaxs oʻrnida qoʻllanganda oʻziga egalik, kelishik qoʻshimchalarini olib keladi. Masalan: *Sevinch, qoʻrquv, baxillik - hammasi aralash-quralash boʻlib, Jonfigʻonning boshi*

g'ovlab ketdi. (A.Qahhor). **Hammasining** o'z istagi bor, **Hammasi** ham xursand-baxtiyor. (H.Olimjon).

Hamma olmoshi narsa belgisini – jamini ko'rsatib, sifat xarakterida bo'ladi. Masalan: *Ekilgan hamma daraxtlar ko'karibdi. Hamma narsa tayyor.*

Hamma olmoshi yoq, vaqt so'zlari bilan qo'llanib, o'rin va paytga munosabatni ko'rsatadi. Masalan: **Hamma** yoqda bahor, **hamma** vaqt yurtdan o'zingizni chetga tortasiz-da, usta! (A.Qahhor);

2) *barcha* (*bor-i-cha*) olmoshi ko'pincha ot xarakterida qo'llanib, narsa va shaxslarning yig'indisini ifodalaydi. Masalan: *To'y – tegishliniki, hayit - barchaniki* (Maqol). *Saxiy topsa barcha yer, bahil topsa - bosib yer* (Maqol). *Anvar har kim uchun sevimli, ... barchaga baravar edi.* (A.Qahhor). Bu olmosh mavjud bo'lgan narsa, kimsa yoki hodisalarning hammasini, bekamu ko'stligini, yig'indisini ta'kidlab ko'rsatadi. Masalan: *Bugungi Navro'z bayrami barcha-barchaga yangi baxt, ulkan zafarlar keltiradi.* (Gazetadan);

3) *bari* olmoshi bir turdagi narsa, hodisa yoki kimsalarning hammasini, barchasini, yig'indisini ifodalaydi. Masalan: *Besh barmoqning birini tishlasang, bari og'rir.* (Maqol). Bu olmosh uyushgan bo'laklar yoki birikmalardan keyin kelib, umumlashtiruvchi so'z vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Otlar, odamlar – bari aralash-quralash bo'lib ketdi. Dilda neki jur'atim bor, dilda neki hayajon, Bari-bari senga bo'lsin, senga bo'lsin, onajon.* (A.Oripov);

4) *jami* (*jamiki*) olmoshi ham *bari* olmoshi kabi ko'pincha ot xarakterida qo'llanadi. Masalan: *Kuzda jami paxta mashinalarda terib olinadi.* (Gazetadan). **Jamiki** jonvor bahorning fayzu nashidasidan bahramand. (M.Jo'ra).

Hamma, barcha, jami ma'nolarida *jamuljam* so'zi ham ishlatiladi. Masalan: *Xaridorning jamuljam puli bir so'm etti tiyin chiqib, uch tiyin etmay qoldi.* (G'.G'ulom);

5) *butun* olmoshi: 1) o'rin-joy, makon bildiruvchi so'zlar bilan kelganda, ularni ta'kidlab yoki butuncha xizmat qiladi. Masalan: *Bu*

ko 'zlar uchun **butun** olamni hadya etsa arzirdi. (J.Abdullaxonov). Tosh fonuslar pirpirab yonib, **butun** bog 'ni charog 'on qilib turibdi. (X.To 'xtaboyev). Sobir **butun** dunyoni unutgandi, uning atrofida qog 'oz, qalam va aytmoqchi bo 'lgan so 'zlardan bo 'lak hech narsa yo 'q edi. (O.Mo 'minov); 2) o 'rin-joy, makon yoki kishilar jamoasidagi barcha kishilarni bildiradi. Masalan: Azon pallasida **butun** Qorabuloq toqqa jo 'nadi. (M.Ismoilij). **Butun** Yakkatut, balki butun olam uyquga cho 'mgandi. (N.Fozilov). Bugun Chimyon qishlog 'ini **butun** mamlakatimiz biladi. (Gazetadan); 3) vaqt, muddat bildiruvchi so 'zlar bilan kelib, shu so 'z orqali ifodalangan vaqt, muddatning boshidan oxirigacha bo 'lgan chegarasini, oralig 'ini ifodalaydi. Masalan: **Butun** umr elkalaridan obkash tushmagan. (S.Ahmad). Ertalab dalaga jo 'naydi. **Butun** kun yer haydaydi. (Oybek);

6) *yalpi* olmoshi barchaga tegishlilik, umumiylik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: Ba 'zan jamoa sho 'rosi ham **yalpi** majlislarini shu yerda o 'tkazardi. (H.Shams). A 'zosi bo 'ldi bu ham **Yalpi** hayotning, Ishga soldi, rostladi Singan qanotni. (G 'ayratij).

Ba 'zan *yalpi* so 'zi egalik va kelishik affikslarini olib, ot xarakterida keladi. Masalan: Daladagi ishga yaroqli odamlarning **yalpisi** paxta terimi bilan band. Domla xabar topib qolsa, hammamizni **yalpisiga** qamchin bilan shaq-shaq solib o 'tadi. (Oybek);

7) *ba 'zi* olmoshi sifat xarakterida qo 'llanib, yolg 'iz holda yoki «bir» so 'zi bilan ishlatilib, bir turdagi har xil narsa, kimsa, voqea-hodisalardan ayrimlarini, butundan bo 'lakni ajratib ko 'rsatish uchun qo 'llanadi: *ba 'zi (bir) narsalar, ba 'zi (bir) odamlar, ba 'zi (bir) kunlar*. Masalan: Gulnor ... [Unsinning] burnini, peshonasini va **ba 'zi (bir) harakatlarini** Yo 'lchiga o 'xshatdi. (Oybek). Og 'aynida og 'ayni bor. **Ba 'zi (bir) og 'ayni bo 'ladi, joninga jonini mix qilib qoqib tashlaydi.** (A.Qahhor). *Ba 'zi* olmoshi otlashganda ayrim shaxs, narsa va shu kabilarni ifodalaydi va otga xos grammatik xususiyatlarga ega bo 'ladi. Masalan: *Atrofda odam to 'plandi. Ba 'zilar* achinardi, **ba 'zilar** tomoshabin. (Oybek). *Buni eshitib, ba 'zilarning* jahli chiqar, **ba 'zilar** esa qotib-qotib kular edi.

2. **Belgilash olmoshlariga** *har* soʻzi va ayrim soʻroq olmoshlari, shuningdek, *bir, narsa* kabi soʻzlar bilan qoʻshilishidan hosil boʻladi.

1) *har* soʻzi yakka holda qoʻllanib, quyidagi maʼnolarni ifodalaydi: 1) shaxs yoki narsalarni, ularning belgisi, harakati va boshqa jihatdan boʻlgan turidan ajratib (yakkalab) koʻrsatadi, shu tarzda belgilaydi. Masalan: *Demak, bekor boʻlmaydi qurbon, Har qurbonga boʻlsin sharaf-shon. (H.Olimjon). Har toʻkisda bir ayb. (Maqol)*; 2) soʻroq olmoshlari va «bir», «narsa» kabi baʼzi soʻzlar bilan birikib, belgilash olmoshining umumlashtiruvchi turiga mansub olmoshlarni hosil qiladi. Masalan: *Har qanday tasodifning oldini olish kerak-da. (O.Moʻminov). Tilak tilab el duosida: Har qaysingiz boʻling mingga bosh. (H.Olimjon). Yomon odam boʻlsangiz meni har nima qilishingiz qoʻlingizdan kelar edi. (A.Qahhor). Har bir guruh bayramda oʻz dasturlari bilan qatnashdilar. Shu vaqt har narsa bir-bir xayolimdan oʻtdi. (Oybek). Salomat koʻrishganimiz uchun har qancha xizmat qilsak ham oz. (S.Ahmad)*; 3) *doim, gal, safar, zamon, vaqt, kun* kabi payt maʼnosini bildiruvchi soʻzlar bilan birga kelib, *vaqt, joy-makon* maʼnosini ifodalovchi qoʻshma ravishlar hosil qiladi. Masalan: *Har doim boʻlsin quyosh, Har doim boʻlsin olam... (Qoʻshiqdan). Har vaqt juda ehtiyot boʻlib muomala qilar edi. (Oybek). Sayhonlikni oʻrmon har tomondan oʻrab olgan edi;*

2) *Harna* olmoshi *har nima* olmoshining fonetik varianti boʻlib, xalq ogʻzaki ijodida shu shaklda qoʻllanadi va «har xil narsa», «hamma narsa», «nimaiki» degan maʼnolarini bildiradi. Masalan: *Harna sirni aytavering oʻzima. («Hasanxon»).* Koʻnglidagi *harna* gʻuborlar ketdi. («Bahrom va Gulandom»). *Arkon davlatimni senga topshirdim, Harna ixtiyorim senga topshirdim («Hasanxon»).*

Harna olmoshi oʻrnida kamdan-kam hollarda *harnechuk* soʻzi ham qoʻllanadi. Masalan: *Harnechuk ish boʻlsa bajarib tashlaymiz. Sidiqjon dalani yaxshiroq koʻrsatish uchunmi yoki boshqa sababdanmi, harnechuk, Munisani tutzor yonidagi kamqatnov yoʻlga boshladi. (Yo.Shukurov).*

Bo'lishsizlik olmoshlari

Shaxs, narsa, harakat, belgi-xususiyat, miqdor, o'rin-joy, paytga nisbatan inkorni bildiradigan olmoshlar bo'lishsizlik olmoshlari deb ataladi. Bo'lishsizlik olmoshlari ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi ko'rinishlarga ega:

№	Inkor turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga nisbatan inkor	<i>hech kim</i>
2.	Narsaga nisbatan inkor	<i>hech nima, hech narsa</i>
3.	Belgi-xususiyatga nisbatan inkor	<i>hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi</i>
4.	Miqdorga nisbatan inkor	<i>hech qancha</i>
7.	O'rin-joyga nisbatan inkor	<i>hech qayerda, hech qayda, hech qayoqqa</i>
8.	Paytga nisbatan inkor	<i>hech qachon</i>

Demak, bo'lishsizlik olmoshlari *hech* olmoshiga ot, sifat va ravishlarning so'roqlarini ifodalovchi so'zlarni qo'shish orqali yasaladi.

Hech so'zining o'zi ham yakka holda olmoshlik vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra bo'lishsizlik olmoshlari ikki turga bo'ladi: a) tub so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshi; b) qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshi.

Tub so'z shaklida qo'llanadigan bo'lishsizlik olmoshiga ***hech*** so'zi kiradi.

Qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshlari esa ***hech*** so'ziga *kim, nima, qachon, bir narsa* kabi so'zlarning qushilishidan hosil bo'ladi.

1. *Hech* olmoshi yakka holda qo'llanganda ko'pincha fe'llar oldidan kelib, ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatining batamom inkorini bildiradi. Masalan: *Men ortlaridan yugurardim. Hech etolmasdim. (E.Raimov). Hech shubhasiz, bahor yoshlarga olam-olam shodlik keltiradi. (Gazetadan).*

Hech olmoshi bo 'lmasa so'zidan oldin kelib, «loaqa», «aqalli» darajadagi shart ma'nosini bildiradi. Masalan: *Ma, bir ho'pla, hech bo'lmasa!* (E.Raimov). *Hech bo'lmasa, siz shu yerda bo'lsangiz ham uning yo'qligini bilintirmay turardingiz.* (S.Zunnunova).

2. *Hech kim* olmoshi shaxsga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Idorada hech kim yo'q edi.* Bu olmosh shaxsga nisbatan qo'llanganligi uchun ham egalik, kelishik affikslarini olib, gapda otlar kabi vazifani bajaradi. Masalan: *Qarashadigan hech kimim yo'qligini bilib, nevarasi tushlik olib keldi.* (S.Ahmad). *Ko'ngliga tugib yurganini hech kimning fikri bilan hisoblashmasdan aytdi.*

3. *Hech nima* olmoshi narsa yoki voqea-hodisaga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Hech kim, hech nima unutilgan emas. Men sizga hech nimani ko'rsatganim yo'q edi-ku!*

Hech nima olmoshi ham otlar o'rnida kelib, otlarga xos egalik va kelishik affikslarini oladi: *hech nimaning, hech nimani, hech nimaga, hech nimada, hech nimadan; hech nimam, hech nimang, hech nimasi; hech nimamiz, hech nimangiz, hech nimasi(lari).*

4. *Hech qanday, hech qaysi, hech qanaqa* olmoshlari narsa belgisiga nisbatan inkorni ifodalaydi. Masalan: *Ular inson muhabbati hech qanday chegarani tan olmasligini bilishardi.* (S.Ahmad). *Hali hech qaysi dalaning paxtasi to'liq ochilganicha yo'q. Biroq Saidaning yuzida hech qanaqa o'zgarish yo'q edi.* (A/Qahhor).

5. *Hech qachon* olmoshi paytga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi va gapda ravish xarakterida qo'llanadi. Masalan: *Malohat uni hech qachon bu ahvolda ko'rmagan edi.* Shuningdek, *hech so'zi vaqt, mahal* so'zlari bilan ham birikib, paytga nisbatan inkorni bildiradi. Masalan: *Uning nazarida bunday odamlar bir-birini hech vaqt kamsitmas, hech vaqt aldamasday ko'rinar edi.* (A.Muxtor). *Hech mahal bo'lmayсан menga barobar.* (Dostondan).

6. *Hech qayer* olmoshi o'ringa nisbatan inkor ma'nosini bildiradi va gapda o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishiklari affikslarini olib, o'rin holi vazifasida keladi. Masalan: *Sen hech qayerdan hech narsa topolmayсан. Hech qayerga bormasam deyman.* Qaratqich va tushum kelishiklarida kelib, aniqlovchi va

to'ldiruvchi vazifalarida ham keladi. Masalan: *Boshqa hech qayerni orzu qilmayman. Hech qayerning havosi menga yoqmadi.*

Kimsa so'zi ham bo'lishsizlik olmoshi o'rnida qo'llanib, shaxsga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi. Masalan: *Uyda kimsa (hech kim) yo'q edi. Unga kimsa (hech kim) qiyo boqmadi.*

Gumon olmoshlari

Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir.

Gumon olmoshlari asosan ot va sifat xarakterida qo'llanadi.

Gumon olmoshlari bir necha yo'l bilan yasaladi.

I. *Alla* elementi ayrim so'roq olmoshlari bilan qo'shib, qator gumon olmoshlarini yasaydi: *allakim, allanima, allaqanday, allaqaysi, allaqancha, allanecha* kabi.

1. *Allakim* olmoshi ko'pincha ot o'rnida qo'llanib, turli xil egalik, kelishik affikslarini oladi va shaxslarga nisbatan noaniqlikni ifodalaydi. Masalan: *Mishmishlarni unga hamma vaqt allakim aytgan bo'lardi. (A.Qahhor). Tursunoy kabinetga kirganda, u allakim bilan gaplashayotgan edi. (A.Muxtor).*

2. *Allanima* olmoshi ham *allakim* olmoshi kabi grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, noma'lum, noaniq narsa haqidagi gumonni ifodalaydi. Masalan: *U qo'lidagi qog'ozni Boltavoyga berib, unga allanimani tushuntira ketdi. (Oybek). Devor ostiga allanimalar uyib qo'yilgan.*

3. *Allaqanday (allaqanaqa)* olmoshi narsaning belgisi noaniq, noma'lum, notanishligini bildiradi. Masalan: *Otasi bechora... el-xalqdan nomus qilganidan allaqanday badarg'a bo'lib, yaqinda keldi. (Hamza). Elmurod sobiq xo'jayini bilan duch kelib qolsa, dastlabki kezlarida allaqanday bo'lib ketar, noiloj bosh irg'ab salomlashardi. (P.Tursun).*

4. *Allaqaysi* olmoshi ham *allaqanday* olmoshi kabi qaysiligi aniqlanmagan, noma'lum yoki yoddan ko'tarilgan narsaning belgisini ifodalaydi. Masalan: *Allaqaysi kuni men uni ko'rgan*

*edim. Eshelon Orenburgdan o'tdi, **allaqaysi** stansiyada bir necha soat to'xtab qoldi. (A.Qahhor).*

5. *Allaqayer* olmoshi o'ringa nisbatan noaniqlikni anglatadi. Masalan: *O'zi uncha chiroyli bo'lmasa ham, **allaqayeri** odamga juda yoqadi. (S.Ahmad). **Allaqayerda** o'lan yangraydi. (Oybek).*

6. *Allanechuk* olmoshi ko'pincha harakatning noaniq holatda yuzaga kelishini, tushunarsiz holda sodir bo'lishini ko'rsatadi. Masalan: *Uning ko'nglini **allanechuk** shubhalar qoplab oldi. O'ktam **allanechuk** o'ng'aysizlanib, qizarib, Jo'raga qaradi. (Oybek).*

7. *Allaqancha (allanecha)* gumon olmoshi miqdorga nisbatan noaniqlikni ifodalaydi. Masalan: *Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydi, to'g'risiga ko'chganda, bu yigit naslan bizdan **allaqancha** yuqorida turadi. (A.Qodiriy). Yigitlar, qizlardan **allanechasi** o'yinga tushmoqda, suzilmoqda may. (S.Nazar).*

II. Gumon olmoshi ko'pincha so'roq olmoshlariga –*dir* elementini qo'shish orqali hosil qilinadi. Bu shakldagi gumon olmoshlari ot, sifat, ravish xarakterida bo'ladi: *kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir, qachondir, qayergadir, qayerdandir, qaydandir* kabi.

1. *Kimdir, nimadir* olmoshlari noma'lum, noaniq shaxs yoki narsa haqidagi ma'noni ifodalaydi. Masalan: *Atirgul to'satdan silkindi-da, **kimdir** engashib, anorzorga qochdi. (I.Rahim). **Kimdir** shu ishni bajarishi kerak. Chol hamon **nimaningdir** xayolini suradi. (S.Ahmad).*

2. *Qandaydir* olmoshi qandayligi yoki kimligi noma'lum, belgisi, sifati, xususiyati u qadar aniq bo'lmagan shaxs yoki narsaga ishora qiladi. Masalan: ***Qandaydir** bir kishi sizni so'rab kirdi. Bir parcha qog'ozning yuziga qora, quyuq siyoh bilan o'ng-teskari **qandaydir** harflar yozilgan. (Oybek).*

Shuningdek bu olmosh qaysiligi noma'lum, qaysi biriligi u qadar aniq bo'lmagan shaxs, narsa, voqea-hodisa belgisiga ishora qiladi. Masalan: *Hakim boyvachchaning yaqin do'stlaridan bir kishi, **qandaydir** bir o'tirishda Mirzakarimboyga orqavarotdan til tegizganini eshitib, u bilan uzoq zamon olishgan. (Oybek).*

3. *Negadir* so‘roq olmoshi harakat yoki hodisa sababining noaniqligini bildiradi. Masalan: **Negadir** bu kishining o‘zi ham, sovg‘asi ham Navoiyga yoqmagan edi. (M.Osim). *Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo‘ydi.* (A.Qodiriy). *Nedir* olmoshi ham narsa yoki harakat noaniqligini bildiradi (kam qo‘llanadi). Masalan: *Kumush mehmonxonaga kirgandan so‘ng ham, tersayib, tokchalardan nedir axtargandek yurina boshladi.* (A.Qodiriy).

4. *Qaysidir* olmoshi kimligi, qandayligi, qachonligi, qayerdanligi noma‘lum bo‘lgan shaxs, belgi, makon haqidagi belgiga ishora qiladi. Masalan: **Qaysidir** bir kovakda chumchuq bolalari chirqillaydi. (Oybek). ... besh-olti yil burun **qaysidir** idoraning izvoshini minar ekan. (A.Qahhor).

5. *Qachondir* olmoshi tarixi aniq bo‘lmagan, uzoq o‘tmishda, o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan voqea-hodisa haqidagi noaniqlikni bildiradi. Masalan: *Bu yerlar qachondir to‘qayzor bo‘lgan. U [Abdulla] asli xo‘jandlik tojik bo‘lib, Qamishkapaga qachondir ko‘chib kelgan, sartaroshligi uchun uni hamma «usta» der edi.* (P.Tursun). Shuningdek bu olmosh kelajak kunlarning birida, qachon bo‘lmasin sodir bo‘ladigan voqea-hodisaga nisbatan noaniqlikni bildiradi. Masalan: *Uning [To‘laganning] bu gaplari kerakli, hozir bo‘lmasa, qachondir aytilishi kerak...* (A.Qahhor).

6. *Qayergadir* (asli *qay yergadir*) olmoshi harakatning noma‘lum bir tomonga, biror joyga yo‘nalganlik ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Qorovul ko‘chaning u yuziga o‘tib, qayergadir kirib chiqdi.* (A.Qahhor). *Uning harakati go‘yo qayergadir shoshilayotganday edi.* (P.Tursun).

7. *Qayerdadir* (asli *qay yerdadir*) olmoshi noma‘lum yerda, joyda, noma‘lum tomonda, biror yerda sodir bo‘ladigan harakat ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Biz siz bilan qayerdadir uchrashganmiz. Qayerdadir qizilishton qarilladi...* (A.Qahhor).

8. *Qayerdandir* (asli *qay yerdandir*) olmoshi harakatning noma‘lum yerdan, joydan, noma‘lum bir tomondan yuzaga kelganligini bildiradi. Masalan: *Yo‘lchi «ma‘qul» dedi. O‘roz, qayerdandir, katta tarvuz keltirib, o‘rtaga qo‘ydi.*

Qayoqdadir (asli *qay yoqdadir*), *qayoqdandir* (asli *qay yoqdandir*) olmoshlari ham yuqoridagi olmoshlar kabi ma'no ifodalaydi.

III. *Birov* so'zi birgalik sonni yasovchi -ov affiksining *bir* soniga (*bir-ov*) qo'shilishidan hosil qilingan va asosan gumon olmoshlari kabi ma'no ifodalaydigan so'zdir. Bu olmosh quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: a) «kimligi noma'lum, qandaydir bir shaxs, noaniq odam, kimdir» degan ma'noni ifodalaydi. Masalan: *Birni birov beradi, Ko'pni- mehnat. (Maqol). Birov bilganini maqtar, birov – ko'rganini. (Maqol). Birov borkim, boru-bor bo'lsa ham yo'q, Birov borkim, yo'g'u – yo'q bo'lsa ham to'q. (Habibiy)*; b) boshqa bir shaxs o'zga, begona ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Bolaxonada ikkalamiz turganimizni tag'in birov ko'rib qolmasin. (Hamza). Birovning ko'ngliga zo'rlik bilan egalik qilib bo'lmaydi. (S.Ahmad)*; v) *ba'zi* so'zi bilan kelib, o'zgalar, boshqalar, begonalar kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Ba'zi birovlar ushlab qo'lini, Topolmay ovora bo'lurlar yo'lini. («Qo'shiqdan»)*.

IV. *Ba'zi* so'zi ko'plik affiksini olib, gumon olmoshi vazifasida kela oladi: *ba'zi odamlar, ba'zi gaplar, ba'zi joylar* kabi. *Ba'zi* so'zi «kimdir, allakim» degan ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Buni eshitib ba'zilar qotib-qotib kular, ba'zilar bo'g'ilar edi. (A.Qahhor). Xotinlarning ba'zilari qiziqqanlaridan chachvonlarini qiya ochib, Yo'lchiga yashirincha mo'ralashadi. (Oybek)*.

V. *Falon* so'zi narsa, shaxs yoki voqea-hodisa, ular haqidagi biror xususiyat, belgini aniq bildiruvchi so'zlar o'rnida qo'llanib, noaniq tasavvurni bildiradi. Masalan: *Falon vaqtda kelaman desa, tamom, kelmasdan qo'ymasdi. (O'Umarbekov). Falon hovlida bo'yi etgan qiz bor, degan gapni eshitib, ko'zimiz o'ynar, lekin yuzini ko'rmasdik. (P.Tursun)*.

Biror xususiyat yoki hodisaning, jarayonning miqdoran juda ortiqligini, yuqori darajada ekanligini bildiradi. Masalan: *Eng yomoni – shaharda qovun etishmayotgan ekan, bir tilimi falon pul emish. (X.To'xtaboyev). Siniqchiga yuborishni o'zim ham bilaman. U falon pul so'raydi. (S.Siyoyev)*. Badiiy asarlarda uslubiy nuqtai nazardan bu so'z *faloncha* shaklida ham ishlatiladi. Masalan: *Shu*

bilan birga yerdan olinadigan hosilni faloncha deb chegaralab ham bo'lmaydi. (Gazetadan).

*Falon so'zi –chi affiksini olib, shaxsni aniq atamasidan, uning ismi o'rnida ishlatiladi. Masalan: **Falonchi**, ota-onasi bo'lmasa ham, o'ksimay o'sdi, deyishadi. (O'.Hoshimov). Yozganda ham, **falonchini** maqtayman, degan o'yim bo'lgan emas. (M.M.Do'st).*

Olmoshlarning tuzilish jihatidan turlari. Olmoshlar tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) *sodda olmoshlar*; 2) *qo'shma olmoshlar*.

Sodda olmoshlar bir o'zakdan tuziladi: *men, sen, u, shu, biz, siz, ular, kim, nima, qanday* kabi.

Qo'shma olmoshlar birdan ortiq o'zaklarning birikishidan yasaladi: bunda: a) o'zaklarning biri olmosh, ikkinchisi boshqa so'z turkumiga oid so'z bo'ladi: *qay vaqt, hech narsa, hech nima, hech kim, hech qachon, hech mahal* kabi; b) har ikkisi ham olmosh bo'ladi: *har qaysi, har qanday, hech qaysi, har qanaqa* kabi.

Boshqa turkumlarga oid so'zlarning olmoshga ko'chishi (pronominalizatsiya)

Nutqdagi ma'lum sharoitga qarab ba'zi ot, sifat va sonlarning asl ma'nosi o'zgarib abstraktlashadi, umumlashadi – olmoshga yaqinlashadi. Bu hodisa tilshunoslikda **pronominalizatsiya** deyiladi. (**pronom**-lotincha *olmosh* degan ma'noni bildiradi). Bu hodisa tufayli ot narsani, sifat belgini, son esa miqdorni bildirmay, olmoshlarga o'xshab ularga ishora qiladi. Masalan, *odam, kishi, inson, nafas, ish* kabi otlar; *ba'zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi* kabi sifatlar; *bir* soni olmoshga yaqinlashadi, olmosh vazifasida qo'llanadi. Masalan: *Uning ko'nglini olishga **bir inson** topilmadi (**hech kim** topilmadi). Sizni **bir odam** chaqiryapti (sizni **kimdir** chaqiryapti). Yaqin kunda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarimiz **tubandagilardan iborat (shulardan iborat).***

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so'zlar olmoshga ko'chadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish*: *Shularni ko'rib hayron qolasan **kishi**. Kecha yomon bir **ish** bo'ldi.* 2) sifat: *ba'zi,*

boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi: Ba'zilar bu qoidalarga rioya qilishmaydi. 3) son: bir: Sizni kabinetda bir odam kutyapti. Umuman olganda, bir, har, hech so'zlari bilan keladigan ko'pgina so'zlar olmoshga ko'chishi mumkin: hech narsa, bir narsa, har yerda.

Eski o'zbek tilida *men* olmoshi o'rnida *kamina* (hozir ham ishlatiladi), *faqir, kaminai kamtarin, bandai ojizingiz* kabi so'zlar ham qo'llangan.

Faqir birinchi shaxs o'rnida yoki «men», «sen» olmoshlari bilan birgalikda ishlatilib, so'zlovchining kamtarlik qilayotganini ifodalaydi. Masalan: *Tabibiy entikdi: - Faqiringiz vijdonim buyurgan gapni aytdim. Sizdek muhtaram zot taklif etadi-yu, bizdek faqir bosh tortadimi. (S.Siyoyev).*

Kamina kamtarlik yoki odob yuzasidan «men» so'zi o'rnida ishlatiladi. Masalan: *Kaminaning sizga bo'lgan hurmati g'oyat samimiy. Kamina ham suhbatlaringizni sog'ingan ekanman. (P.Qodirov). Xiva xonining saroyida ham kaminaning ko'z-quloqlari bor. (Sh.Toshmatov).*

Banda (bandai ojizingiz) so'zi o'zini kamtar tutish, murojaat qilayotgan shaxsga hurmat bildirish ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *-Amirim, - dedi mo'ysafid soqolini tutamlab, - bu xokisor bandangizning (bandai ojizingizning) bir qoshiq qonidan keching. (P.Qodirov).*

Olmoshning gapdagi vazifasi.

Olmoshlar nutqda qaysi so'z turkumiga xos ma'no ifodalashiga ko'ra ega, kesim, to'ldiruvchi aniqlovchi va hol vazifalarida keladi. Misollar:

1. *Begim, ot ustidan ko'p narsa aniqroq ko'ringay, - dedi Kamron. – Sizning ko'zingiz to'g'onoqqa tushmagan bo'lishi mumkin. Ammo yonimdagi janoblar – mening suyangan tog'larimdir. Bular ko'zgu bo'lib, menga haqiqatni ko'rsaturlar. Men bu ko'zguga qaragam, ko'nglim ko'tarilur. Siz mening ko'zgumga tosh otmang, begim!*

2. *Kamronning o'zini ham bu asoratdan kimdir qutqarmasa, butun umri va otameros iste'dodi hayf ketadi.*

3. Jannatmakon otam **menga o‘z** umrlarini baxsh etgan edilar. Endi bilsam, umrlariga qo‘shib, **o‘z** qismatlarini ham bergan ekanlar! **O‘sha** mag‘lubiyatlar, **o‘sha** quvg‘inlar, **o‘sha** sargardonliklar **mening** boshimga ham tushdi!

4. Tojdorlarning azaliy odati –**shu**, ... jiyanjon. **Mening** ham **sizga** dilim kuyib, ezilib yuribman!

5. **Shu** tarzda Akbar yangi poytaxt qurilishi uchun **barcha** amirlari va yaqin odamlarini safarbor qildi. **O‘zi** esa bosh me‘mor bo‘lib, **qaysi** binoning qayerga tushishi va **qanday** shaklda qurilishini belgilab bera boshladi. (Misollar P.Qodirovning «Avlodlar dovoni» asaridan olindi).

6. –Axir **kim** senga **shunday** dedi, **bizga** aytgin, - kuyundi direktor. – **Menga** bari bir endi... **Hech kimning** yordami kerak emas.

7. **Shu-shu meni** ko‘rsa bostirma tomon qochadigan bo‘lib qoldi.

8. –**Nimasini** aytasiz, singilginam! O‘g‘lingiz benazir bola edi. (Misollar T.Malikning «Iblis devori» asaridan olindi).

9. ... Eshon **allaqanday** bir duoni o‘qib, soqolini siypadi. (Oybek).

10. **Birovlar** savdo-sotiq yoki xarj bilan ovora bo‘lsa, **birovlar** cho‘ntaklarida siyqa chaqasi yo‘q, bozor rastalarida garang sudraladi. (Oybek).

11. Agar aldamasa **shu** sovuq simlar, Gar **shul** eshitganim bo‘lmasa ro‘yo, **Sen** ona emassan, dorsan, tabiat, **Sen** beshik emassan, jallodsan dunyo! (A.Oripov).

12. Olimlarning **ushbu** holdan Chimirildi qoshlari. **Bu qanaqa** sir bo‘ldi, deb Tomom qotdi boshlari. (A.Oripov).

13. Yurakdagi isyonkor tuyg‘ular asta-sekin so‘nib, xayolini **allaqanday** ma‘yus o‘ylar band etdi. (O.Yoqubov).

14. Toshkentim, porlagan poytaxtsan **bu** kun, Yuksaldi ko‘ksingda **ne-ne** qasrlar. (A.Oripov).

FE’L

Shaxs yoki narsaning ish-harakati va holatini ifodalovchi mustaqil soʻzlarga **feʼl** deyiladi. Demak, feʼllar harakat maʼnosini bildiruvchi soʻzlardir. Grammatikada harakat tushunchasi juda keng boʻlib, u *uxlamoq, turmoq, yotmoq* kabi feʼl ifodalaydigan holatni, *qoʻrqmoq, choʻchimoq, zavqlanmoq* kabi feʼllar bildirgan psixik oʻzgarishlarni, *oʻsmoq koʻkarmoq gullamoq* kabi feʼllar bildirgan biologik jarayonlarni va shu kabi hodisalarni oʻz ichiga oladi. Bulardan har birining oʻziga xos xususiy tomonlari boʻlishi bilan birga, ularning hammasi uchun umumiy boʻlgan tomoni ham bor, yaʼni bularning hammasi bilan bogʻliq holda yuz beruvchi hodisani ifodalashdir. Shuning uchun bu voqea-hodisalarni bildiruvchi soʻzlarning hammasi **nima qilmoq?** savoliga javob boʻladi.

Feʼl qanday harakat va holatni ifodalashiga koʻra bir qancha turlarga boʻlinadi:

1. Yumush feʼllari: *mehnat qilmoq, ter toʻkmoq, terib olmoq, oʻqib chiqmoq, pardoq qilmoq, parvoz qilmoq.*

2. Tafakkur feʼllari: *kashf qilmoq, oʻylamoq, fikr yuritmoq.*

3. Sezgi feʼllari: *sezmoq, his qimoqi.*

4. Ruhiiy holat feʼllari: *kulmoq, xursand boʻlmoq, xafa boʻlmoq, qaygʻurmoq, iztirob chekmoq.*

5. Nutq feʼllari: *gapirmoq, soʻzlammoq, bayon qilmoq, hikoya qilmoq.*

6. Ishora feʼllari: *imo qimoql, koʻzini qismoq, koʻzini suzmoq, labini burmoq.*

7. Jismoniy holat feʼllari: *ogʻrimoq, charchamoq, holsizlanmoq, sogʻaymoq, kuchaymoq.*

8. Tabiiy holat feʼllari: *erimoq, muzlamoq, yotmoq, uxlamoq, uygʻonmoq.*

9. Koʻrish feʼllari: *qaramoq, koʻrmoq, boqmoq, termulmoq.*

10. Tabiat hodisalarini ifodalovchi feʼllar: *gullamoq, qovjiramoq, yashnammoq, qurimoq, koʻkarmoq, oʻsmoq.*

Oʻzbek tilidagi feʼllar leksik-grammatik xususiyatlariga koʻra 2 asosiy guruhga boʻlinadi.

1. Mustaqil feʼllar. 2. Yordamchi feʼllar.

Mustaqil fe'llar quyidagi xususiyatga ega: a) harakat bildiradi va gapda uning biror bo'lagi (asosan kesim) vazifasida keladi;

b) biror so'zni boshqarib keladi; v) mustaqil fe'llar fe'lga xos grammatik kategoriyalarga, shuningdek, funksional shakllarga ega va shu shakllarga xos vazifalarda qo'llanadi; *keldim* – bosh daraja, bo'lishli, ijro mayli, o'tgan zamon, I shaxs, birlik (grammatik kategoriyalar); *kelgan* – sifatdosh shakli, *kelib* – ravishdosh; *kelish* - harakat nomi (funksional shakllar); g) mustaqil fe'l ob'yektga munosabatda bo'ladi. Bu nuqtai nazardan ular 2 turga bo'linadi: a) *o'timli* (ob'yektli) fe'llar; b) *o'timsiz* (ob'yektsiz) fe'llar. Fe'l ifodalagan harakat va holatning ob'yektga munosabati o'timli va o'timsizlikni yuzaga keltiradi

Yordamchi fe'llar mustaqil ma'noga ega emas. Ular turli grammatik ma'nolar ifodalash uchun xizmat qiladi. Yordamchi fe'llar asosiy xususiyatlariga qarab 3 turga bo'linadi:

1. So'z yasash uchun xizmat qiluvchi yoki bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar: *qilmoq, etmoq, aylamoq, bo'lmoq: xabar qilmoq, xursand bo'lmoq, tasdiq etmoq.*

2. Fe'llarga qo'shib turli xil qo'shimcha ma'no ifodalovchi yordamchi fe'llar. *chiqmoq, ketmoq, bermoq, boshlamoq: o'qib chiqmoq, cho'chib ketmoq, aytib bermoq, yoza boshlamoq.*

3. Fe'l va fe'l bo'lmagan so'zlar bilan qo'shib, turli hil grammatik ma'no ifodalovchi va yordamchi vazifalarda qo'llanuvchi yordamchi fe'llar. Bu fe'l (*emoq*) lingvistik adabiyotlarda "to'liqsiz fe'l" deb ataladi. Hozirgi tilimizda to'liqsiz fe'lning *edi, ekan, emish* kabi shakllari qo'llanadi (*o'qigan edim, o'qigan ekan, o'qigan emish*).

O'timli va o'timsiz fe'llar

Fe'l anglatgan harakat va holatning ob'yektga munosabati turlicha. Bir xil fe'llar harakatning biror narsaga o'tganligini bildiradi; narsa – ob'yekt esa tushum kelishigidagi ot bilan ifodalanadi: *gazetani o'qidim, kitobni olmoq* kabi. Ba'zi fe'llar esa harakatning narsa–ob'yektga o'tmaganligini bildiradi, ular tushum

kelishigidagi soʻzni boshqarib kelmaydi: *universitetda oʻqimoq, qishloqda yashamoq, ukasiga yozmoq, uzoqdan koʻrmoq, zavqlanib kulmoq, chiroyli kiyinmoq* kabi. Feʼllar harakat va holatning narsa–obʼyektga munosabatiga qarab ikki turga boʻlinadi: 1) *oʻtimli feʼllar*; 2) *oʻtimsiz feʼllar* (bular *obʼyektli feʼllar* va *obʼyektsiz feʼllar* deb ham yuritiladi).

1. **Oʻtimli feʼllar** tushum kelishigidagi soʻzni boshqarib keladi, biror narsaga oʻtgan harakatni, narsaga qaratilgan va unda biror oʻzgarish yuzaga keltiradigan harakat va holatni bildiradi. Masalan: *U kiyinib hovliga chiqishi bilan togʻ tomondan esayotgan tong shabadasi yuzini, sochlarini silab, kipriklarini yaladi.* (I.Rahim).

Feʼl anglatgan harakat va holat narsaning bir qismiga oʻtganligi tasdiqlansa, oʻtimli feʼl chiqish kelishigidagi oʻtini boshqarib keladi: *nonni (nondan) eng, uzumni (uzumdan) oling. Mehmonlar meva-chevadan totinib, qizgʻin suhbatga berilib ketdi.* (Oybek).

2. **Oʻtimsiz feʼllar** tushum kelishidagi soʻzni boshqarib kela olmaydi, odatda, boshqa narsaga oʻtmagan, bajaruvchining oʻzida qolgan harakatni bildiradi. Masalan: *Sobir hayajonlanib oʻrnidan turdi.* (Oybek.) *Uning gulgun siymosidan uzoq vaqtgacha nur arimadi.*

Shunday feʼllar ham borki, ular matnda qanday soʻzlar bilan bogʻlanib kelishiga qarab oʻtimli ham, oʻtimsiz ham boʻla oladi. Bu feʼllarda oʻtimli-oʻtimsizlik gap ichida shu feʼlning oʻz yoki koʻchma maʼnoda qoʻllanishiga qarab aniqlanadi:

a) *oʻ t i m l i*. Masalan: *Shoir yozgan sheʼrini baralla oʻqirdi.* (R.Bobojon). *Bu kitobni qara. Oʻquvchi masalani ishladi.*

b) *oʻ t i m s i z*. Masalan: *Uchrashuvda shoir yozgan sherlaridan oʻqidi. Ular bir-birlariga mehribonlik bilan qaradilar.* (M.Ismoilij). *Koʻnglingni qistasa olov-ishtiyoq. Kelib Mirzachoʻlning jamoliga boq.* (Gʻ.Gʻulom). *Karima opa universitetda ishlaydi.*

Feʼldagi oʻtimli-oʻtimsizlik daraja kategoriyasi bilan uzviy bogʻlangan. Shunki daraja yasovchi affiksni olgan feʼlning oʻtimli-oʻtimsizligida quyidagicha oʻzgarishlar yuz beradi:

a) o‘timli fe’l o‘timsiz fe’lga aylanadi, o‘timsizlashadi (o‘zlik va majhul daraja shakllarida): *yuvdi–yuvindi, yozdi–yozildi, kiydi–kiyindi, ochdi–ochildi, o‘qidi-o‘qildi* kabi;

b) o‘timsiz fe’l o‘timli fe’lga aylanadi, o‘timlilashadi (orttirma daraja shaklida): *keldi-keltirdi, kuldi-kuldirdi, yurdi-yurgizdi, semirdi-semirtirdi, uxladi – uxlatdi* kabi.

O‘timli-o‘timsizlik analitik shakllarda yetakchi qismga qarab belgilanadi; *o‘qib chiqdi, bilib oldi, yoza boshladi, ko‘rib qo‘ydi - o‘timli; kulib qo‘ydi, quvonib ketdi, semira boshladi, etib oldi - o‘timsiz.*

Fe’lning tuslanishli va tuslanishsiz shakllari

Fe’llarning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning shaxs va sonda o‘zgarishidir - **tuslanishidir**. Ammo hamma fe’llar ham tuslanish xususiyatiga ega emas. Shunga ko‘ra ular 2 guruhga bo‘linadi.

1. Tuslanishli fe’llar. 2. Tuslanishsiz fe’llar.

Tuslanishli fe’llar tuslanish tizimi doirasida bo‘ladi, ya’ni tuslanishli fe’l mayl yoki zamon kategoriyasiga mansub shakl hisoblanadi; ma’lum bir fe’l shakli biror mayl yoki zamon ma’nosini ifodalasa, *tuslanishli fe’l (tuslanishli shakl)* sanaladi: *o‘qi, o‘qisin, ishla, ishlasin, bor, borsin, yoz yozsin* (buyruq-istak mayli), o‘tgan zamon *bormoqchiman, yozmoqchiman, o‘qimoqchiman* (maqsad mayli), kelasi zamon *so‘rayapti, o‘qiyapti, ishlayapti, yozayapti* (ijro mayli, hozirgi zamon) kabi.

Fe’lning mayl yoki zamon shaklini hosil qilmaydigan shakllari ham bor. Ular tuslanish tizimida bo‘lmaydi va shunga ko‘ra *tuslanishsiz fe’l (tuslanishsiz shakl)* deyiladi. Bular sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllari bo‘lib, sifatdosh fe’lning sifatga xos vazifaga moslashgan shakli (*o‘qigan bola, oqar suv, aytilgan so‘z - otilgan o‘q*), ravishdosh ravishga xos vazifaga moslashgan shakli (*kulib gapirmoq, chopa-chopa charchamoq, kulmay gapirmoq*), harakat nomi fe’lning otga xos vazifaga moslashgan shaklidir (*o‘qishni sevmok, o‘qimoq -yuksalmoq*).

Sifatdosh va ravishdosh yasovchi qo‘shimchalar zamon shaklining yasalişida xizmat qiladi: *O‘tgan yili ko‘rganman. Hammani xabarlabdi* kabi. Sifatdosh yoki ravishdosh shaxs-son bilan tuslanib, biror zamon shaklini hosil qilganda, bu fe‘l tuslanishli fe‘l hisoblanadi: *chaqirilgan talabalarning hammasi* (*chaqirilgan*–sifatdosh, tuslanishsiz shakl) – *talabalarning hammasi chaqirilgan* (*chaqirilgan*– ijro mayli, o‘tgan zamon, tuslanishli shakl), *ruxsat so‘rab kirdi* (*so‘rab*– ravishdosh, tuslanishsiz shakl) – *kirishga ruxsat so‘rabdi* (*so‘rabdi*– ijro mayli, o‘tgan zamon fe‘li, tuslanishli shakli).

Fe‘lning kategorial va funksional (nokategorial) shakllari

Fe‘l shakllari fe‘lning ma‘lum bir grammatik kategoriyasiga xos shakllar tizimini hosil qilish xususiyatiga ega yoki ega emasligiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: 1. *Kategorial shakllar*. 2. *Funksional (nokategorial) shakllar*.

Kategorial shakllar fe‘lning ma‘lum bir grammatik kategoriyasiga xos grammatik ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: daraja, mayl, zamon va shaxs-son **kategorial shakllardir**: *ishlayapman, ishlayapsan, ishlayapti; ishlay ishla, ishlasin; ishlasam, ishlang, ishlasa*.

Fe‘lning biron-bir grammatik kategoriyasiga mansub bo‘lmay, turli ma‘nolar ifodalash yoki boshqa vazifalarni bajarish uchun qo‘llanuvchi shakllari **nokategorial (funksional) shakllar** hisoblanadi. Masalan, harakatning takroriyiligini, kuchsizligini bildiruvchi *turtkila, kulimsira, oqarinqira, savala* kabi shakllar, shuningdek, sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllari funksional shakllardir.

FE‘LNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Fe‘l turkumi boshqa so‘z turkumlariga nisbatan boy va murakkab grammatik kategoriyalar tizimiga ega. Hozirgi o‘zbek

tilida fe'lga xos grammatik kategoriyalar quyidagilar: 1) *daraja*; 2) *bo'lishli-bo'lishsizlik*; 3) *mayl*; 4) *zamon*; 5) *shaxs-son*.

Daraja kategoriyasi

Daraja kategoriyasi harakatning sub'ekt va ob'yektga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Bu munosabat maxsus fe'l shakllari orqali ifodalanadi. Masalan, *talaba kitobni o'qidi* gapidagi ega harakatning bevosita bajaruvchisidir; *o'qituvchi kitobni o'qitdi* – kitob o'qishni bevosita bajaruvchi boshqa bir shaxs (*o'qituvchi kitobni Akmalga o'qitdi*); *kitob o'qildi* - harakatning bajaruvchisi noaniq va b. Demak, fe'l daraja shaklining o'zgarishi bilan harakatning sub'ekti yoki ob'yektida ham o'zgarish bo'ladi. Hozirgi o'zbek tilida fe'lning besh xil daraja shakli bor: *bosh daraja*, *o'zlik daraja*, *orttirma daraja*, *birgalik daraja*, *majhul daraja*.

Bosh daraja

Fe'lning bosh daraja shakli harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilishini bildiradi: *ko'radi*, *so'radi*, *aytdi*, *qaytdi* kabi. Bu shaklning maxsus ko'rsatkichi yo'q. Uning bosh daraja deb atalishi boshqa daraja shakllariga nisbatandir. Bu darajadagi fe'l o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin: *oldi* (o'timli), *olindi* (o'timsiz), *o'qidi* (o'timli), *o'qildi* (o'timsiz).

O'zlik daraja

O'zlik daraja shakli asosan – **(i) n**, ba'zan – **(i) l** affiksi yordamida o'timli fe'llardan yasaladi: *tashlanmoq*, *maqтанmoq*, *qo'shilmog* kabi. **-(i)sh** qo'shimchasi yordamida bir-ikkita fe'ldangina o'zlik daraja shakli yasaladi: *joyla-mog* *joylash-mog*, *ker-mog* – *kerish-mog* kabi. Masalan: *O'zidan nariroqda tuproqqa qorishgan navkarlarga tomon emakladi. (Oybek). [Elmurod] yuvindi, tarandi va so'ngra ayvondagi so'riga o'tirdi. (P.Tursun).*

Yayra, qichqir, uxla, bor kabi o‘timsiz fe’llardan o‘zlik daraja shakli yasalmaydi.

O‘zlik daraja shaklining asosiy xususiyati o‘timli fe’lni o‘timsiz fe’lga aylantirishdir.

O‘zlik daraja harakat ob’yekti bo‘lmasligi sababli, ba’zida shu harakat ob’yektini ifodalamaslik uchun maxsus o‘zlik daraja shakli qo‘llanadi. Masalan: *U xuddi oldida hech kim yo‘qday, uyning burchagiga qarab o‘ylanar edi. (A.Qahhor). «Bulbuli go‘yo» yurgan yo‘lida vaysab, qarg‘anib yuradigan, ... kuchi etsa urib, etmasa yig‘laydigan bo‘lib qoldi. (A.Qahhor). Dadam churq etmadi. Amakim gapira - gapira chiqib ketdi.*

O‘zlik daraja shaklining o‘timli fe’llardan yasalishining o‘zi ham bu shaklning aytib o‘tilgan xususiyati bilan bog‘liq. Ayrim o‘timsiz fe’llar o‘zlik daraja shaklida qo‘llanadi: *shosh-il-moq, tarqa-l-moq, yumala-n-moq* kabi. Lekin bulardagi – (i) n, - (i) l qo‘shimchalari o‘zlik darajaga xos ma’noni ifodalamaydi, shuning uchun ularni qo‘llamasa ham bo‘ladi. Quyidagi ikki misolni qiyoslang: *Kampir burnini torta-torta, engini ko‘zidan olib, o‘g‘lidan o‘pkalandi. (J.Abdullaxonov.) Gapning davomini kutganday bir necha qadam indamay bordi-da, ... boshini chayqab qo‘yib, o‘pkalagan ovozda so‘radi. (P.Tursun).*

O‘zlik daraja shakli ob’yektli fe’llardan hosil qilinsa-da, lekin orttirma daraja orqali hosil qilingan o‘timli fe’llardan yasalmaydi. Chunki orttirma daraja shaklida o‘timsiz fe’lni o‘timli fe’lga, o‘zlik daraja shaklida esa o‘timli fe’lni o‘timsiz fe’lga aylantiradi. Bu hol orttirma daraja shaklidan o‘zlik daraja yasalishiga imkon bermaydi.

Ba’zi fe’llarda bosh va o‘zlik daraja shakllarining ma’nosi bir xildek ko‘rinadi. Masalan: *Elmurod bir oz o‘ylanib turib oxiri so‘rashga jazm qildi. (P.Tursun).* Bu misoldagi *o‘ylanib* va *o‘ylab* shakllari almashtirib qo‘llansa ham, gap mazmuniga putur etmaydi. Lekin *o‘ylanmoq* shakli qo‘llanganda, gap grammatik ob’yektsiz shakllanadi. *O‘ylamoq* shakli qo‘llanganda esa gapda grammatik ob’yektni ko‘rsatuvchi so‘z ishtirok etmasa-da, aslida bor bo‘ladi. Shuning uchun uni so‘roq orqali tiklash mumkin (*o‘ylamoq-nimani?*).

O'zlik daraja shaklidagi fe'lning tushum kelishigidagi so'z bilan qo'llanish hollari uchraydi. Bunda ikki xil holat kuzatiladi:

1) bunday fe'l bilan grammatik aloqaga kirishgan so'z tushum kelishigi shaklida noto'g'ri qo'llangan bo'ladi. Masalan: *Ona ko'zlarini ochgach, bir oz jon kirgan edi. U quruqshagan lablarini yalandi. (P.Tursun). To'lqin goh-goh qirg'oqqa sapchiydi, osti yalanib, ildizi ochilib qolgan daraxtlarni qo'porib yulib-yulqib ketadi. (H.Nu'mon va A.Shorahmedov);*

2) boshqarilgan so'z tushum kelishigi shaklida to'g'ri qo'llangan bo'ladi, lekin o'zlik daraja shakli boshqacha, yangi ma'no kasb etadi. Masalan, *choponini yopinmoq* birikmasidagi *yopinmoq* fe'lini to'la ma'noda *yopmoq* fe'lining o'zlik daraja shakli deb bo'lmaydi. Chunki boshiga chopon tashlab o'zini pana qilmoq ma'nosida «boshiga chopon yopinmoq» birikmasi qo'llanmaydi. Demak, bu o'rinda *yopinmoq* fe'lining *yopmoq* fe'lidan farqli yangi ma'noda qo'llangan va shu ma'noda qo'llanganda, tushum kelishigidagi so'zni boshqaradi. Xullas, fe'lning o'zlik daraja shakli harakatning ob'yektga munosabatini ko'rsatuvchi shakldir.

Orttirma daraja

Fe'lning orttirma daraja shakli quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

- **dir (-tir)**: *yozdir, kuldir, keltir, choptir.*

- **gaz (-giz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz)**; *ko'rgaz, kirgiz, turg'iz, yurg'az, ketkaz, ketkiz, o'tqaz, tutqiz.*

-**t**: *o'qit, cho'qit, qurit, ishlat, so'rat.*

-**iz**: *oqiz, tomiz, emiz.*

-**ir**: *botir, uchir, pishir, qochir, ochir.*

-**ar**: *chiqar, qaytar.*

-**sat**: affiksi faqat *ko'r* fe'lidan orttirma daraja shaklini yasaydi; *ko'rsat.*

Orttirma daraja shakli ob'yektli fe'llardan ham, ob'yektsiz fe'llardan ham yasaladi: *uxla – uxlat, o'qi - o'qit* kabi.

Orttirma daraja shakli ob'yektsiz fe'llardan yasalganda, ob'yektli fe'l yuzaga keladi: *ko'kar – ko'kartir, uch-uchir, qichqir-qachqirtir, yur-yurg'iz, quri-qurit, yut-yutqiz*. Masalan: *Jahlni kechiktirgan yutar, ishni kechiktirgan yutqizar*. (Maqol). *To'kilgan shonalarni to'lg'izib olmasak yutqizib qo'yamiz*. (I.Rahim).

Orttirma daraja shaklida fe'ldan anglashilgan harakatni bajaruvchi va bajartiruvchi shaxs borligi sezilib turadi.

Orttirma daraja shaklida ham harakat bajaruvchisi ega yoki jo'nalish kelishigidan boshqa kelishikdagi so'z orqali ifodalangan shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Tog'dagi cho'ponlarga oziq-ovqat ro'yxat bilan jo'nattirdi*. Bu gapdagi *jo'nattirmoq* fe'li anglatgan harakatning aniq bajaruvchisi *jo'natish* harakatini bajargan shaxs emas, balki *jo'nattirish* harakatini bajargan shaxsning o'zi. Quyidagi misollarda ham xuddi shunday: *U barmoqlarini qimirlatib ko'rsatdi, - doktor opamga ko'p rahmat*. (A.Ubaydullayev). *Qarindoshlaringizni ishlatib, o'zingiz mo'ylovni burab yotgan ekansiz-da*. (A.Qahhor). *Bir kampir Elmurodga o'g'lining do'ppisi bilan ko'ylak va kamzulini kiygizdi...* (P.Tursun).

Ayrim fe'llarda orttirma daraja yasovchi qo'shimcha aniq ko'rinib tursa-da, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan ularni morfemalarga ajratib bo'lmaydi: *tuzatmoq, surishtirmoq, uzatmoq, solishtirmoq, yaratmoq* kabi. Hatto, ayrim fe'llarda orttirma daraja ko'rsatkichini boshqa daraja ko'rsatkichi bilan almashtirish mumkin: *uyg'ot-uyg'on, yupat – yupan* kabi. Lekin bu fe'llar ham hozirgi til nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi. Masalan: *[Sharofat xola] Hozir ham shu fikr bilan yupanib o'z ishlari bilan ovora bo'ldi*. (A.Muxtor). «*Muz tog'*»lardan chiqardi *Bir alla sozi – Yosh go'dakni yupatgan Ona ovozi*. (H.Olimjon).

Fe'lning o'zlik daraja shakli ham, orttirma daraja shakli ham harakatning ob'yekt nuqtai nazaridan xarakteristikasini ko'rsatadi. Farq shundaki, o'zlik daraja shakli ob'yektli fe'lni ob'yektsiz fe'lga, orttirma daraja shakli esa ob'yektsiz fe'lni ob'yektli fe'lga

aylantiradi. Agar fe'l ob'yektli bo'lsa, orttirma daraja shakli qo'shilishi bilan yana bir (boshqa) ob'yekt yuzaga keladi.

Birgalik daraja

Fe'ning birgalik darajasi ikki va undan ortiq sub'ekt tomonidan birgalikda bajariladigan harakatni bildiradi. Birgalik daraja o'timli va o'timsiz fe'l asosiga – *(i)sh* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *yoz-ish-di, bor-ish-di, o'qi-sh-di, ishla-sh-di, kul-ish-di* kabi. Masalan: *Bolalardan kichikroqlari chopqillashib, Saodatdan o'zib ketishdi. (S.Zunnunova). Ular bir-birlariga yoxud xaloyiqqa qarashdan qo'rqqanday indamasdan kelishardi. Odamlar katta-kichik guruhlariga bo'linib, har yoqqa tarqalib ketishdi. (Oybek).*

Fe'l yasovchi *-lash* qo'shimchasi ham birgalik ma'nosini ifodalaydigan fe'l hosil qiladi: *yordamlashdi, gaplashdi, xayrlashdi* kabi. Masalan: *[Zebixon] Keyin Adolatning qo'lidan tortib, unga yordamlashdi. (S.Zunnunova). Miyassarxonim archalar qurshovidagi yo'lak boshiga qadar keldi, so'ng yana bir bor qo'l berib xayrlashdi. (M.M.Do'st).*

Birgalik darajadagi fe'llar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Birgalik-ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Bunday fe'llar bir qancha bajaruvchi shaxslarning harakatini anglatadi. Bunda har bir shaxs harakatning sub'ekti bo'ladi-yu, ob'yekti bo'la olmaydi. Masalan: *Qoratoy bilan O'roz yigitni avaylab ko'tarib, ushlanib qolmaslik uchun jo'rttaga chug'urlashib, suv bilan birga pastga qarab borishdi. (Oybek).*

2. Birgalik-o'zlik ma'nosini ifodalaydi. Bunday fe'llarda bir necha shaxsning harakati anglashilib, har bir shaxs harakatining sub'ekti bo'lish bilan birga, biri ikkinchisiga nisbatan shu harakatning ob'yekti ham bo'lib keladi, ya'ni harakatning ham sub'ekti, ham ob'yekti bo'lgan ikki va undan ortiq shaxsning harakatini ifodalaydi. Masalan: *Aziza va Komila chuqur samimiyat va do'stlik hissi bilan ko'rishishdi, so'rashishdi.*

3. Ko'maklashish ma'nosini ifodalaydi. Harakat asosan bir sub'ekt tomonidan bajarilib, boshqa sub'ekt unga yordamchi

sifatida qatnashadi. Bu vaqtda ko‘pincha asosiy sub’ektni anglatuvchi so‘z to‘ldiruvchi vazifasida, ko‘maklashuvchi sub’ektni anglatuvchi so‘z esa ega vazifasida keladi. Masalan: *Usta tomning tuprog‘ini ko‘chirishga tusharkan, O‘ktam ketmon bilan ustaga boqishdi.* (H.Nazir). *Aravalarda, otlarda, piyoda ketib borayotgan yoshu yalang, qariyu qartanglar suyunchlari ichlariga sig‘may, yalla aytishadi, kulishadi.* (M.Ismoiliy).

Birgalik nisbatdagi fe’llarning yana quyidagi xususiyatlari bor:

Ma’no taraqqiyoti natijasida ba’zi fe’llar ayrim daraja shakllarida mustaqil fe’lga aylanishi mumkin. *Kelishmoq, kirishmoq* kabi fe’llar ikki xil baholanadi: birgalik darajada kelganda, o‘zaro birgalikdagi harakatni bildiradi: mustaqil fe’lga teng bo‘lganida esa *shartlashmoq, bir fikrga kelmoq, harakatni bajara boshlamoq* kabi yangi leksik ma’nolarni anglatadi. Masalan: *Uyma-uy yurib qilingan majlisda kampirlar zvenosi to‘rtta quti tutishga kelishdi.* (A.Qahhor).

Birgalik daraja yasovchi – (i) *sh* affiksi ba’zan fe’l asosiga ikki marta qo‘shilib kelishi mumkin: *ko‘rishishdi, o‘pishishdi, quchoqlashishdi, xayrlashishdi.* Masalan: *Og‘a-ini o‘zbekchasiga bir-birlarining orqalarini silab indamasdan uzoq quchoqlashishdi.* (Oybek).

Fe’lning analitik shaklida birgalik daraja affiksi ko‘pincha ko‘makchi qismga, ba’zan yetakchi qismga qo‘shilib keladi: *o‘qib chiqishdi, borib kelishdi, ko‘rishib chiqdi, so‘rab bilishdi.*

Ikki fe’ldan tarkib topgan qo‘shma fe’llarda esa keyingi qismga qo‘shiladi: *olib kelishdi, ko‘rib qolishdi, kulib qo‘yishdi, o‘qib chiqishdi, yozib olishdi* kabi.

Majhul daraja

Majhul daraja shaklida harakatning sub’ektiga emas, balki harakatning o‘ziga va uning ob’yektiga ko‘proq e’tibor beriladi. Bunda harakat ob’yekti (aktiv konstruksiyadagi vositasiz to‘ldiruvchi) bosh kelishik shaklida kelib, gapda ega vazifasini bajaradi. Harakat sub’ekti (faol konstruksiyadagi ega) esa vositali

to'ldiruvchi vazifasida keladi (bunda to'ldiruvchi ko'pincha qo'llanmaydi). Gapda ega vazifasida kelgan so'z harakatni bajarmaydi, balki to'ldiruvchi vazifasidagi sub'ektning harakatini o'ziga qabul qiladi. *Xat o'quvchi tomonidan yozildi* gapida harakatni *xat emas, balki o'quvchi bajargan*, lekin gapda *o'quvchi* ega emas, balki to'ldiruvchi; *xat* esa ega vazifasida kelgan. Aktiv va passiv konstruksiya ko'pincha *kitob o'qidim – kitob o'qildi* tarzida tuziladi. Chunki kesimi majhul darajadagi fe'l bilan ifodalangan gapda asosiy diqqat sub'ektga emas, balki ob'yektga qaratilgan bo'ladi. Masalan: *Binoning keng va og'ir eshigi **ochildi***. (A.Qahhor) *Sahnada hech kim yo'q, faqat ayvon yaqinidagi o'choqqa o't **qalangan***. (M.Ismoiliy).

Majhul daraja o'timli fe'l asosiga **-(i)l**, ba'zan **-(i)n** affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Bunda o'timli fe'l o'timsizlashadi: *jamladi-jamlandi, yig'di-yig'ildi* kabi. Masalan: *Yuz-qo'l shoshib-pishib **yuviladi-da**, xuddi doshqozondagi osh u borgunicha tugab qoladiganday yo'lga **tushiladi***. (T.Malik). Ba'zan o'timsiz fe'llardan ham majhul daraja shakli yasaladi: *borildi, yurildi, o'tirildi, turilsin* kabi. Masalan: *Ibrohimovning qisqa muqaddimasidan keyin bayramga bag'ishlangan majlis **boshlandi***.

Majhul daraja shaklida harakatning sub'ekti noma'lum bo'ladi. Shuning uchun ba'zan har uchala shaxs ham sub'ekt o'rnida kela oladi: *kitob o'qildi* [men(ing) tomonimdan, sen(ing) tomoningdan, u(ning) tomonidan, bola tomonidan]. Bunda harakatning sub'ekti shaxs bo'ladi.

Majhul darajadagi fe'l buyruq-istak maylining uchinchi shaxs shaklida kelsa, rasmiy ish uslubida, shuningdek, ikkinchi shaxs o'rnida keng ishlatiladi. Masalan: *Yuklar **tashlansin**, faqat qurollar **olinib**, katta shaharga qarab piyoda yo'l **olinsin!** Hamma yoqdan baravar: «Javob **berilsin!**» - degan tovushlar eshitildi*. (A.Qahhor).

Fe'llarning analitik shaklida majhul daraja affiksi ko'pincha yordamchi fe'lga qo'shiladi: *o'qib chiqildi, olib borildi, ochib tashlandi* kabi.

O'zlik va majhul darajadagi fe'llar bir xil affiks - **(i)l**, **(-i)n** bilan yasaladi. Fe'lning o'zlik darajada yoki majhul darajada ekani

ko‘pincha aniq bo‘ladi. Bulardan tashqari, qator fe’llarning o‘zlik yo majhul darajada ekanligi kontekstda aniqlanadi. Masalan: a) **o‘zlik**: *Navoiy sehrli sadolarga beixtiyor berildi. (Oybek). Talabalar kechani kunduzga ulab yillik imtihonga tayyorlanmoqda.*

b) **m a j h u l**: *Ma’ruza uchun Ziyodaxonga so‘z berildi. Tajriba uchun zarur bo‘lgan barcha asbob-uskunalar tayyorlandi.*

BO‘LISHLI VA BO‘LISHSIZLIK KATEGORIYASI

Fe’llar bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda bo‘ladi. Bo‘lishli shakl harakatning bajarilishi haqida tasdiqni ifodalasa, bo‘lishsiz shakl harakatning bajarilishi haqida inkorni bildiradi: *yozaman - yozmayman, boraman-bormayman, o‘qidim-o‘qimadim kabi.*

Fe’lning bo‘lishli shakli maxsus affiksga ega emas. Bo‘lishsiz shakl esa quyidagi maxsus grammatik vositalar orqali hosil qilinadi.

1. Fe’l asosga *-ma* affiksini qo‘shish bilan: *o‘qimadi, bormadi, yozmadi, kelmadi.* *-ma* affiksi bilan yasalgan bo‘lishsiz shaklda harakatning bajarilmasligi, bajarilmayotganligi ifodalanadi. Masalan: *Qobiljon gap bilmaydi, gap bilmagandan keyin, elga elak bo‘lmaydi. (A.Qahhor).*

-ma affiksi ikki fe’ldan yasalgan analitik shakllarga quyidagicha qo‘shiladi: a) asosiy qismga - mustaqil fe’lga qo‘shiladi: *yozmay qo‘ydi, uxlamay chiqdi, tanimay qoldi;* b) yordamchi fe’lga qo‘shiladi: *o‘qib chiqmadi, yozib olmadi;* v) analitik shaklning har ikki qismiga qo‘shiladi: *bormay qolmadi, aytmay qo‘ymadi.*

2. *Emas* yordamchisi bilan. Bu yordamchi, asosan, *-gan* affiksli sifat-dosh va *-moqchi* affiksli kelasi zamon fe’lining bo‘lishsiz shaklini yasaydi: *o‘qigan emas, aytgan emas, o‘qimoqchi emas, yozmoqchi emas.* Masalan: *Xizmatkor - qul emas. (Oybek).*

*Jahonga dong‘i ketgan olimlarni to‘plab, ularga sharoit yaratib bergan odam ezgulikni his etmasligi **mumkin emas.*** (O‘.Hoshimov).

3. *Yo‘q* yordamchisi bilan. Bu yordamchi asosan *-gan, -yotgan* affiksli sifatdoshga qo‘shilib, bo‘lishsizlik shaklni hosil qiladi: *o‘qigani yo‘q, aytganim yo‘q, yozayotgani yo‘q, olayotgani yo‘q.*

4. *Na, ... na* inkor yuklamasi. Bu yordamchi bo‘lishli fe‘l bilan ishlatilsa, bo‘lishsizlik ma‘nosi ifodalanadi: *na o‘qidi, na yozdi. Na o‘zi foydalanadi, na birovga beradi. Na, ... na* yuklamasi inkor gaplar tarkibida kelsa, bulishsizlik ma‘nosini yanada kuchaytiradi. Masalan: *Na zulmat, na bo‘ron, na ofat, na o‘t, To‘solmas haqiqat, hurlik yo‘lini.* (Uyg‘un).

Umuman o‘zbek tilida inkorni ifodalash usullari va inkor ifodalovchi vositalar juda ko‘p. («*aytasan-a-ayta-san*», «*urasan-a-urasan*» kabi). Lekin fe‘lning bo‘lishsiz shaklini yasovchi vositalar uchta: *ma* affiksi, *emas* va *yo‘q* yordamchilaridir.

MAYL KATEGORIYASI

Harakatning voqelikka munosabatini ko‘rsatuvchi grammatik kategoriya *mayl kategoriyasi* deyiladi. Mayl kategoriyasi zamon va shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, hammasi birgalikda fe‘lning tuslanish tizimini tashkil qiladi. Shunga ko‘ra mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatinigina emas, balki bajaruvchi bilan harakat orasidagi aloqaning voqelikka munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, *kel, o‘qi, ishla* yoki *kelsa, o‘qisa, ishlasa* kabi shakllarda hali bajarilmagan harakat, uning bajarilishi haqida buyruq, shart ma‘nolari ifodalansa, *keldi, o‘qigan, ishlayotir, kelaman, o‘qigan eding, ishlayotgan edi* kabi shakllarda real ravishda bajarilgan yoki bajarilayotgan va bajariladigan harakat haqida xabar beriladi. Demak, mayl kategoriyasida buyruq, istak, maslahat, shart, ijro etish haqida xabar kabi turlicha ma‘nolar ifodalanadi. Shunga ko‘ra mayl kategoriyasi anglatgan ma‘nolar modal ma‘nolar hisoblanadi.

O‘zbek tilida fe’lning mayl shakllari quyidagi ko‘rinishlarga ega bo‘lib, bular ma’no va morfologik ifodalanishi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Shunga ko‘ra hozirgi o‘zbek tilida mayl kategoriyasi quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) *buyruq-istak mayli*; 2) *shart mayli*; 3) *maqsad mayli*; 4) *ijro mayli*.

Buyruq-istak mayli

Fe’lning buyruq-istak mayli so‘zlovchining harakatni bajarishga buyurishini, qistashini, undashini anglatadi va har bir ma’no bo‘yog‘i o‘ziga xos ohang bilan xarakterlanadi. Masalan: *Qandingizni uring. Yashang. Kuling. Davrimizning shod nasllari. (Uyg‘un). Borgil tezroq, xaloskor do‘stim. Kun chiqishdan kun botishga bor, Qardoshlarni zulmatdan qutqor. (H.Olimjon).*

Buyruq-istak maylidagi fe’lning tuslanishi shunday:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-ay(in), ishla-y(in)</i>	<i>kel-aylik, ishla-ylik</i>
II sh. <i>kel(gin), ishla(gin)</i>	<i>kel-ing, ishla-ng(iz)</i>
III sh. <i>kel-sin, ishla-sin</i>	<i>kel-sin(lar), ishla-sin(lar)</i>

So‘zlovchining harakatni bajarishga undashi bevosita ikkinchi shaxsga qaratilgan bo‘ladi. Shuning uchun buyruq-istak maylining asosiy shakli ikkinchi shaxsga (birlik va ko‘plik) hisoblanadi. Masalan: *Nasibaxon, boring, qozonga qarab turing (A.Qahhor). Muhit uzra qanotingni yoz, Oq qushlarning o‘lkasida yur. (H. Olimjon).*

I. Buyruq – istak maylining ikkinchi shaxs birligi uch shaklga ega:

1. Qat’iy buyruq, qistash anglashiladigan asosiy shakl. Buning affiksi yo‘q. Masalan: *Iltimosim shuki, yerga ehtiyot bo‘linglar. Oltin yerimizni ko‘z qorachig‘iday saqlanglar. Hasharga ayt, bolam zinhor qoldirma. (A.Muxtor).* Bu shaklda ba’zan iltimos, so‘rash, maslahat ma’nolari ham ifodalanadi: «*Qani*», *yur,-deb*

shipshidi Davlatbekov Avazga,-nutqingni sal pishitib ol. (P.Qodirov) Tumanga tushmang dedi... Sen tushuntir. (Uyg'un).

2. Fe'l asosiga –gin (-gil) affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Bu shakl buyruq ma'nosini so'rash, iltimos, maslahat tarzida ifodalaydi. Masalan: *Ufqlarda sayr etgin mudom, Quyosh kelib suvga cho'kkanda. (H.Olimjon). Meni kutgil va men qaytarman. Faqat kutgil juda intizor.*

3. Fe'l asosiga –(i)ng affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi. Bunda bir shaxsga nisbatan hurmat, ba'zan ikkinchi shaxsning ko'pligi ma'nosi ifodalanadi. Masalan: *Oldinni ko'zlayvering. O'ktamjon, elektrlashtiring, telefonlashtiring... (Oybek). Yigitlar, mehmonlarni o'lka bo'ylab kezdiring. Borimizni ko'rsating ipidan ignasigacha... Xalqlar birodarligin nuqta-nuqta sezdiring. (G'.G'ulom).*

II. Ikkinchi shaxsning ko'plik shakli asosan ikki yo'l bilan hosil qilinadi:

1. Fe'l asosiga –(i)nglar affiksini qo'shish bilan. Masalan: *Qani, o'g'illarim, bir oz dam olinglar. (R.Fayziy). Anor qichqirdi: «Hoy qizlar, kelinglar, etaklaringni tutinglar». (Oybek).*

2. Fe'l asosiga - (i)ngiz affiksini qo'shish bilan. Masalan: *Do'stlar, ishonch bilan kutingiz bizni.. Hech qachon bizlardan umid uzmingiz. (Uyg'un).*

Buyruq-istak maylining uchinchi shaxs shaklida buyurish, iltimos, undash ma'nolari vosita bilan bildiriladi, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri uchinchi shaxsga qaratilmasdan, ikkinchi shaxs orqali suhbatga qatnashmagan shaxs va narsalarga qaratiladi, Masalan: *Uyiga javob berish kerak, o'n besh-yigirma kunga borib kelsin. (A.Muxtor). Dasta-dasta gullar keltirsin, Sho'x va quvnoq do'stlarga buyur. (H.Olimjon).*

Buyruq-istak maylining uchinchi shaxs birligi fe'l o'zagiga -sin affiksini qo'shish bilan, ko'pligi esa birlik shakliga –lar affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi: *kelsin-kelsinlar, ishlasin-ishlasinlar, yozsin-yozsinlar* kabi. Masalan: *«Chaqiraylik, kirsin»,-dedi Zaynab. (Oybek) ...Siz ayting, majlisga solmasinlar, mayli, mehnatimdan qirqsinlar. (A.Qahhor).*

III shaxs shakli *deb* yordamchisi bilan birikib, harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. Masalan: *Xalqimiz avlodlarga esdalik bo‘lsin deb, chinor ekadi. (Gazetadan). Aql berdim, yov bosganda, Englishga yo‘l topsin deb, Ot ham boqdim, mavrid kelsa, Jangga minib chopsin deb. (H.Olimjon).* Uchinchi shaxs tantanali chaqiriq, qat’iy buyruq kabi ma’nolarni ham anglatadi: *To‘plardan o‘q uzib, salyut berilsin! («Gazetadan»).* *Muborak O‘zbekiston, osmon avjida parvozing, Muborak senga istiqlol, balandroq yangrasin sozing. (E.Vohidov).*

So‘zlovchi to‘g‘ridan – to‘g‘ri o‘ziga buyruq bera olmaydi. Shuning uchun buyruq-istak maylining birinchi shaxsida istak, harakatni bajarishga xohish, ahd ma’nolari yoki so‘zlovchining o‘zi ham qatnashgan holda harakatni birgalikda bajarishga undash kabilar ifodalanadi. Buyruq-istak maylining birinchi shaxs birligi fe’l asosiga *-(a)y* affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi: *o‘qiy, yozay, ishlay, boray, aytay, ko‘ray* kabi. Ta’kidlash, ma’noni kuchaytirish uchun *-in* qo‘shiladi va kengaygan shakli hosil bo‘ladi: *o‘qi-yin, ishla-yin, bora-yin* kabi. Masalan: *Chevar qiz deb maqtayin qat-qat. (Uyg‘un) Men shifolar beray safdoshlarimga. (A.Muxtor). Quloq sol, chiroq, ota-bobolardan qolgan bir ilm bor, aytay. (S.Anorboyev).*

Birinchi shaxsning ko‘pligi esa shu shaxsning birlik shakliga – *lik* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi: *o‘qiylik, ishlaylik, yozaylik, boraylik, ko‘raylik, so‘raylik, aytaylik* kabi. Ko‘plik shaklda so‘zlovchi ham qatnashgan bir qancha shaxslar tomonidan harakatni bajarishga undash, shu bilan birga, birinchi shaxsning istagi, xohishi kabilar ham bildiriladi. Masalan: *O‘rtoqjonlar, qani tezlataylik, shu bugundan qolmasin. (R.Fayziy) ...Hali dalada boshlangan gapni davom ettiraylik. (Oybek). Mustamlakachi zolimlarga qarshi yana xalqni ko‘taraylik. Quadratning ishini oxiriga etkazaylik! Yosh oybeklar bayrog‘ini, Ko‘taraylik balandga. Do‘stim, jonni baxsh etaylik, Faqat ona-Vatanga. (A.Oripov).*

Shart mayli

Fe'ning shart mayli boshqa biror harakat, voqea-hodisaning bajarilishi uchun shart, vosita bo'ladigan, istalgan, faraz, mo'ljal qilingan harakatni bildiradi. Shart mayli shakli fe'l o'zagiga *-sa* mayl yasovchisini qo'shish va tushlash bilan hosil qilinadi:

Shart maylidagi fe'l shaxs va sonda quyidagi ko'rinishga ega:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-sa-m</i>	<i>kel-sa-k</i>
II sh. <i>kel-sa-ng</i>	<i>kel-sa-ngiz</i>
III sh. <i>kel-sa</i>	<i>kel-sa-lar</i>

Fe'l shaklining hech qanday zamon ko'rsatkichiga ega bo'lmagan *ko'rsam, borsam, kelsang, aytsam* kabi turlari zamon ma'nosiga ega emas va u shart maylining biror zamon shakli sifatida qaralmaydi.

Fe'ning *-sa* qo'shimchali shakli shart ma'nosini bildirganda, harakatning bajarilishi so'zlovchiga aniq bo'lmaydi, ya'ni so'zlovchi bu harakatning bajarilishidan bexabar bo'ladi. Masalan: *Birinchi qadamda, birinchi bo'lib, ekilgan chigitning avjini ko'rsam, Bitta tup g'o'zaning mavjini ko'rsam. (Yo. Mirzo).*

Shart maylidagi fe'l shakli quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Boshqa bir harakat va holatning yuzaga chiqishi uchun vosita, shart bo'lgan harakatni bildiradi. Bu vaqtda shart ergash gapning kesimi bo'lib keladi. Masalan: *Agar odam bo'lay desang, ishda oqla o'zingni (Uyg'un). Hozir yozning qozoninii hosil bilan to'ldirsak, kuzda rohatini ko'ramiz.*

2. *Ham* yordamchisi bilan kelib, voqea-hodisaning bajarilishiga to'siq bo'la olmagan harakat-holatni bildiradi. Bunda to'siqsiz ergash gapning kesimi bo'lib keladi, har ikki gap bir-biriga qarama-qarshi harakatni anglatadi. Masalan: *Tilim kelishmasa ham, dilim kelishadi. Sening tiling kelishsa ham, diling kelishmaydi. (A.Qahhor).*

3. Orzu-istakni bildiradi. Bunda sodda gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Qani endi bu qurtlar tez-tez o'ray*

qolsa... (A.Qahhor). Qani endi shu topda otasini quchoqlab, soqollaridan o'psa. (Oybek). Yoring bo'lsa xush bo'lsa, Yursa, ko'chalar to'lsa. (Uyg'un).

4. Iltimos, maslahat ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Onajon, shu suratni menga bersangiz. (A.Qahhor). Shoshmang, ko'rgazmani shu yerda tashkil qilsak... Nima deysiz? (Oybek.)*

5. Nahotki so'zi bilan kelganda, to'satdan hukm chiqarish, voqea-hodisadan hayratlanish, gumon kabi ma'nolar ifodalanadi. Masalan: *Nahotki Muqaddas ham shu yotoqxonada tursa? (O.Yoqubov). Nahotki bu xushxabarni eshitmagan bo'lsangiz? Nahotki o'g'limga o'shandoq qattiq-likni ravo ko'rsam. (A.Qahhor).*

6. Kerak so'zi bilan kelganda, faraz, gumon, taxmin, noaniqlik ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Odam hamma narsaga chidasa ham, yolg'izlikka chidamasa kerak. (A.Muxtor). Bu yerda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak. (A.Qahhor). Nazarimda, egasi bor bo'lsa kerak bu gulning. (Uyg'un). U, Charosning onasi jahl ustida shu ishni qilgan bo'lsa kerak, deb o'ylagandi. (O'.Hoshimov).*

7. Bo'ladi yordamchi fe'li bilan kelganda mumkinlik, imkoniyat, zaruriyat ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Imtihonni topshirib bo'lgach, kurortga borsa bo'ladi. Endi paxtadan xavfsiramasa bo'ladi. (Oybek). Bugun universitetga bormasam bo'lmaydi.*

Shart maylidagi fe'llar ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, payt va o'rin ergash gaplarining kesimi vazifasida keladi.

Masalan: *Qayerda kurash bo'lmasa, u yerda o'sish ham bo'lmaydi. Kim birovga chuqur qazisa, bunga o'zi yiqiladi (Maqol). Hasanxon qayda bo'lsa, qiy-chuv ham shunda bo'lur (O'zbek xalq dostonidan). Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi. (Maqol) Paxta ochilsa, terimni ham boshlab yuboramiz.*

Maqsad mayli

Maqsad mayli shakli – *moqchi* affiksi yordamida yasaladi va sub'ektning harakatni bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalinini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchi; yozmoqchiman, yozmoqchisan, yozmoqchi.*

Shuni ta'kidlash kerakki, fe'lning bu shakli faqat maqsad, mo'ljali ma'nosini bildirib, zamon ma'nosiga daxldor emas.

-*moqchi* affiksi bilan yasalgan fe'l shakli zamon ma'nosiga ega bo'lgan biror vosita bilan qo'llansa zamoni bildiradi, aks holda hozirgi zamonga oid maqsadni ifodalaydi.

-*moqchi* affiksi yasaluvchi shakl *edi* yordamchi fe'li bilan qo'llanganda, yordamchi fe'lning qanday zamon shaklida qo'llanishiga qarab maqsad ma'nosiga zamon ma'nosi qo'shiladi. Masalan: *Endi sizlarnikiga mehmonga bormoqchi bo'lib turgan edik. Domlaning yer olgani rost, buni Saidiyga bildirmoqchi ham emas edi. (A.Qahhor).*

Solishtiring:

1. *U o'zini bu voqealarga hech qanday dahli yo'qday ko'rsatmoqchi (Mirmuhsin).*

2. *Uyalish u yoqda tursin, o'zi o'yinini ko'rsatmoqchi edi.*

- *moqchi* affiksi bilan yasalgan shakl *bo'l* fe'lining o'tgan va hozirgi zamon shakllari bilan qo'llanganda ham harakatning emas, balki maqsadning (niyatning) hozirgi zamon yoki o'tgan zamonga oidligini ifodalaydi. Masalan: *Bormoqchi bo'lyapman emas, borapman deyaver. (A.Ubaydullayev).*

Xabar mayli

Xabar (ijro) mayli fe'l anglatgan harakat va holatning ma'lum zamonda bajarilishi, ijro etilishi haqida xabar beradi. Bu mayli shakli ish-harakat uch zamonning birida ijro etilganligini, uning mavjudligini yoki harakat shu zamonlarning birida bajarilmaganligini, inkor etilganligini anglatadi. Masalan: *U Onaxonning yoniga hech kimni yaqin yo'latmadi. (A.Muxtor). U bugun xursand, bahor uning nash'asiga nash'a, go'zalligiga go'zallik qo'shgan. (A.Qahhor). Ziyodillanining taxminicha, Komil daryodan o'tgan, Qumqishloq guzariga yayov kelgan. (H.G'ulom).*

Bu mayl shaklidagi fe'l ish-harakatning ma'lum zamonda biror shaxs tomonidan ijro etilganligi yoki ijro etilmaganligi haqida xabar beradi. Masalan: *Mana tez orada paxta terimiga jo'naymiz. (Oybek). Qarab turdim: Siz yurgan chog'da, Turfa gullar egdi boshini.*

Xabar (ijro) maylining maxsus affiksi yo'q. U fe'lning zamon va shaxs-son affikslari orqali ifodalanadi.

ZAMON KATEGORIYASI

Zamon kategoriyasi fe'l ifodalagan harakatning nutq paytiga munosabatini ifodalaydi. Harakatning bajarilish vaqti bilan nutq payti orasidagi munosabatga qarab fe'lning uch zamoni farqlanadi: *o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.*

O'tgan zamon nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni, **hozirgi zamon** nutq payti bilan bir vaqtda bajarilayotgan (tugamagan) harakatni, **kelasi zamon** nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni anglatadi.

Fe'lning o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarining har qaysisi, o'z navbatida, yana bir necha turlarga bo'linadi. Chunki bu zamon shakllari, vaqtning alohida katta qismlarini ko'rsatish bilan birga, bu qismlar ichidagi kichik paytlarni ham aks ettiradi. Masalan, hozirgi zamon fe'lning bir shakli nutq paytiga to'g'ri kelgan, u bilan bir vaqtda bajarilayotgan harakatni anglatasa, uning boshqa bir shakli nutq paytida boshlanib, undan keyin ham davom qiladigan harakatni bildiradi: *borayotirman, borib turibman, boryapman, bormoqdaman; o'qiyotirman, oqib turibman, o'qiyapman, o'qimoqdaman* kabi.

Har bir zamon shakli ma'lum grammatik ko'rsatkichiga ega. Zamon shaklini yasovchi vazifasida asosan sifatdosh va ravishdosh shakllari xizmat qiladi.

Fe'lning zamon shakllari tuzilish jihatidan ikki turga bo'linadi:

a) **sintetik shakl**. Bunda zamon shakl yasovchi affiks bilan ifodalanadi: *yoz-di-m, yoz-a-man, yoz-gan-man* kabi;

b) **analitik shakl.** Bunda zamon fe'lining turlicha funksional shakllari bilan to'liqsiz fe'lining birikishi orqali ifodalanadi: *yozgan edim, yozgan ekansan, yozib eding, yozar eding, yozayotgan edi* kabi.

Fe'ning o'tgan zamon shakllari

Fe'ning o'tgan zamon shakllari nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Hozirgi va kelasi zamonga qaraganda o'tgan zamon fe'llari o'z shakllarining ko'pligi va juda xilma-xil ma'no bo'yoqlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. O'tgan zamon shakllari sintetik va analitik usullar bilan yasalishi jihatidan ham, bu shakllarda o'tmishdagi harakatning hamda nutq jarayonidan oldingi paytning turli baholanishi tomonidan ham farqlanib turadi.

Fe'ning o'tgan zamon shakllari asosan *-di* (*o'qidim, o'qiding, o'qidi*). – *gan* (*o'qiganman, o'qigansan, o'qigan*) – *(i)b* (*o'qibman, o'qibsan, o'qibdi*) affikslari, *edi* to'liqsiz fe'li (*o'qib edim, o'qib eding, o'qib edi, o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi*) orqali hosil qilinadi.

O'tgan zamon fe'lining sintetik shakli bildirgan harakat nutq jarayonidan uzoq bo'lmagan davrda bajarilgan harakatni, *edi* to'liqsiz fe'li orqali yasalgan analitik shakllar esa nisbatan uzoq davrda bajarilgan harakatni ifodalaydi.

Solishtiring:

o'qiganman - o'qigan edim,

o'qidim - o'qigan edim.

o'qibman - o'qib edim kabi.

O'tgan zamon fe'llari quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) *aniq o'tgan zamon shakli;*
- 2) *uzoq o'tgan zamon shakli;*
- 3) *o'tgan zamon hikoya shakli;*
- 4) *o'tgan zamon davom shakli;*
- 5) *o'tgan zamon eshitilganlik shakli.*

Aniq o'tgan zamon shakli. Bu shakl fe'l asosiga *-di* zamon yasovchisini va tegishli shaxs-son affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi.

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-di-m</i>	<i>kel-di-k</i>
II sh. <i>kel-di-ng</i>	<i>kel-di-ngiz</i>
III sh. <i>kel-di</i>	<i>kel-di (lar)</i>

Bu shakl ma’no tomonidan o‘tmishda aniq bajarilgan harakatni ko‘rsatib, so‘zlovchi uni o‘zi ko‘rgandek, o‘zi shu harakatning guvohi sifatida xabar beradi. Masalan: *Yozuvchilar bilan uchrashuv juda do‘stona va samimiy sharoitda o‘tdi.* (G.G‘ulom). *Gap yosh mutaxassislar haqida bordi.* *Samandarov xatni o‘qib bo‘ldi, uning ustiga kaftini qo‘yib, To‘lagan akaga qaradi.* (A.Qahhor). *Yurtboshimiz boshlagan sharaflı ishga butun bir xalq qo‘shildi, yuragida o‘ti bor insonlar Prezident atrofida birlashdilar.* (Gazetadan).

Uzoq o‘tgan zamon shakli. Bu shaklning turlari ikki yo‘l bilan hosil qilinadi:

1. *-gan* affiksi orqali yasalgan sifatdoshlarga tegishli shaxs-son affikslarini qo‘shish bilan:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan-man</i>	<i>kel-gan-miz</i>
II sh. <i>kel-gan-san</i>	<i>kel-gan-siz</i>
III sh. <i>kel-gan</i>	<i>kel-gan (lar)</i>

Bu shakl harakatning nutq paytidan ancha ilgari aniq bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Yigit-qizlarning qo‘shig‘i, mashinalarning sadosi hamma yoqni to‘ldirgan.* *Yo‘lning ikki tomoniga cho‘zilgan qir yonbag‘irlarini endigina yorib chiqayotgan o‘tlar qoplagan.* (P.Tursun). *Yer yuziga oppoq gilam to‘shalgan: oyoqlaringiz ostida g‘irchillama qor.* (T.Mirhodiyev).

Bu fe‘lning uchinchi shaxsi ba‘zan *-dir* affiksini olib keladi. Bu vaqtda ikki xil ma’no ifodalanadi:

a) harakatning nutq paytidan ancha ilgari bajarilganligi ta’kidlanadi, so‘zlovchining qat’iy ishonchi ifodalanadi. Masalan:

Kindik qoni shunda to‘kilgandir; bizning suyagimiz qotgan shu yerda. (H.Olimjon).

b) gumon, noaniqlik ma’nosi ifodalanadi. Bu vaqtda gumon bildiruvchi *ehtimol, balki* kabi so‘zlar bilan ham kelishi mumkin. Masalan: *Balki u yerlarda ko‘p dilbar Manzaralar jilva qilgandir. Ovlamoqchi bo‘lib ko‘nglini, balki qushlar qanot qoqqandir... (Uyg‘un). Sizning fikringizni, ehtimol, xodimlaringiz so‘zsiz tushunishga o‘rganib qolgandir, lekin men tushunmadim.*

Eski o‘zbek tilida, ba’zan hozirgi badiiy asrlarda bu shakl bilan teng ravishda *–mish* affiksli sifatdoshdan yasalgan fe’l shakli ham ishlatiladi. Masalan: *Quyosh va yulduzdan yaralgan olam Zehnim, xayolimni etmishdir maftun. (H.Olimjon).*

2. *–gan* shaklidagi sifatdosh va *emoq* to‘liqsiz fe’lidan tuzilgan analitik shaklni shaxs-son affiksi bilan tushlash orqali hosil qilinadi. Bunda tuslovchi to‘liqsiz fe’lning shakliga qarab qo‘shiladi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan edi-m</i>	<i>kel-gan e-di-k</i>
II sh. <i>kel-gan edi-ng</i>	<i>kel-gan edi-ngiz</i>
III sh. <i>kel-gan edi</i>	<i>kel-gan edi (lar)</i>

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-gan ekan-man</i>	<i>kel-gan ekan-miz</i>
II sh. <i>kel-gan ekan-san</i>	<i>kel-gan ekan-siz</i>
III sh. <i>kel-gan ekan</i>	<i>kel-gan ekan (lar)</i>

Bu shakl nutq paytiga nisbatan ancha ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Harakat bajarilgan payt bilan nutq payti chegaradosh bo‘lmaydi, bu ikkala payt o‘rtasida ikkinchi bir harakat bajarilgan bo‘lishi ham mumkin (bu hol qo‘shma gaplarda uchraydi). Masalan: *Tog‘adan, o‘rtoqlaridan yashirin bir-ikki marta u bilan kinoga ham borgan edi. O‘sha vaqtlarda yaxshigina ro‘zg‘or tuzib, qo‘r-qut orttirgan ekanmiz, bari xalqning koriga yaradi. (Oybek).*

Uzoq o‘tgan zamon shakli to‘liqsiz fe’lning qaysi ko‘rinishi bilan kelishiga qarab xilma-xil ma’nolarni bildiradi. To‘liqsiz fe’l

sifatida *edi* qatnashsa, o‘tmishda harakatning aniq bo‘lganligi qayd qilinadi. Masalan: *Xalq qurilishlarida o‘n minglarcha xalqning baland ruhini, fidokorligini... Sayramov ko‘p marta ko‘rgan edi.* (Oybek).

To‘liqsiz fe‘l sifatida *ekan* qatnashsa, harakatning o‘tmishda voqe bo‘lganligi so‘zlovchiga keyinchalik ma‘lum bo‘lgani ifodalanadi. Masalan: *Huriniso opa o‘qigan, ko‘p vaqtlar tuppattuzuk o‘qituvchilik ham qilgan ekanlar.* (A.Qahhor). *Hech kim eshitmagan ekan. Ko‘rishmoqchi ekan, nega kelmadi?*

To‘liqsiz fe‘l sifatida *emish* kelsa, eshitilganlik ma‘nosi, harakatning o‘tmishda bo‘lgan-bo‘lmaganligi noaniq, gumon ekanligi ifodalanadi. Masalan: *Burun zamon bir tul kampir bo‘lgan emish. Qalbi butkul g‘azab bilan to‘lgan emish.* (Ertakdan). *Sulton Hazratlarining o‘zlari ham otash nafas shoir emishlar.* (Oybek). *Ko‘kish havo bilan chulg‘angan jilg‘a etagida bir qora paydo bo‘lgan edi.* (P.Tursun).

O‘tgan zamon hikoya shakli. O‘tgan zamonning bu turi *-(i)b* affiksi orqali yasalgan ravishdosh va to‘liqsiz fe‘ldan tuzilgan analitik shaklni tuslash bilan hosil qilinadi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-ib edi-m</i>	<i>kel-ib edi-k</i>
II sh. <i>kel-ib edi-ng</i>	<i>kel-ib-edi-ngiz</i>
III sh. <i>kel-ib edi</i>	<i>kel-ib edi (lar)</i>

Bu shakllar nutq paytidan ancha ilgari bajarilgan harakatni hikoya qilish yo‘li bilan bildiradi. Masalan *Shogirdimni Beshserkaga yuborib edim.* (A.Qahhor). *Bilasiz-mi, Komila va Zaynab opalar kelib edi.* (Oybek). *Ko‘zim izingga, qulog‘im tovushingga zor bo‘lib o‘tirib edim, xayriyat, kelib qolding.* (Oybek).

O‘tgan zamon davom shakli. Bu shakl *-(a)r (-mas)* affiksli fe‘l bilan *edi* to‘liqsiz fe‘ldan tuzilgan analitik shaklni tuslash bilan hosil qilinadi. Bunda ham tuslovchi affikslar, odatda, to‘liqsiz fe‘lga qo‘shiladi:

Birlik
I sh. *kel-ar edim*
II sh. *kel ar eding*
III sh. *kel-ar edi*

Ko'prik
I sh. *kel-ar edik*
II sh. *kel-ar edingiz*
III sh. *kel-ar edi(lar)*

Bu shakl nutq paytidan ilgari ma'lum bir davr ichida davom qilib turgan yoki takrorlanib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Tayog'ini sudrab, ko'ngilsiz, Poda haydab qirga ketar edi, Maysa gilamlarga etar edi. (Uyg'un). Har bir ona singari To'qson buvi ham o'z yolg'izining baxtli bo'lishini istar edi. (N.Safarov). Devorlar tagida adashib bosh ko'targan munis maysalar ertaga qor ostida qolishidan bexabar yashnab turar edi. (O'.Hoshimov). G'ira-shira tong yorishib kelmoqda edi.*

O'tgan zamon davom fe'li quyidagi qo'shimcha ma'nolarini ifodalaydi:

a) o'tmishda ma'lum bir vaqt uzluksiz davom qilib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Hovuz bo'yida, salqinda... katta yog'och karavotda bir necha kishi dam olib o'tirishar edi. Endi deraza ortidan tol novdalari chinor kabi tebranib turardi nazarida. (S.Karomatov). Xabari bo'lsa kelar edi. U hech qachon hayajonga ham erk bermas edi. (A.Muxtor).*

b) o'tmishda galma-gal takrorlanib turgan harakatni bildiradi. Masalan: *Hali ko'milmagan toklar egri-bugri qizg'ish tanasini yashirolmay, iymanganday osilib yotar edi. (O'.Hoshimov). Daryo tomondan g'irillab esib turgan shabada yo'l bo'yidagi o't-o'lanlarni egar, tebratar edi. (A.Qahhor).*

O'tgan zamon davom fe'li shakli to'liqsiz fe'lning qaysi ko'rinishi bilan tuzilishiga qarab turlicha modal ma'nolarni ifodalaydi. To'liqsiz fe'l sifatida *edi* qatnashsa, harakatning nutq paytidan ilgari aniq bajarilganligi anglashiladi. Masalan: *Saidaning qarshisida istarasi issiq, ochiq, xushchaqchaq bir yigit o'tirar edi... Unga qanday va qaysi til bilan minnatdorchilik bildirishni bilmas edi. (A.Qahhor)*

To'liqsiz fe'l sifatida *ekan* qatnashsa, o'tgan zamonda bo'lib o'tgan voqea-hodisaning, harakatning so'zlovchiga keyinchalik

ma'lum bo'lganligi anglashiladi. Masalan: *Men u vaqtlarda yuragimdagi g'azab o'tini qayerga sochishni **bilmas ekanman.*** (A.Qahhor). To'liqsiz fe'lning *emish* shakli qatnashsa, harakatning o'tmishda bo'lgan-bo'lmaganligi noaniq, gumon ekani ifodalanadi. Masalan: *Bitta o'zingiz o'ttiz ikkita mashinaga **qarar emishsiz.*** (A.Qahhor).

-*moqda* va to'liqsiz fe'l shaklidan hamda *-yotgan* sifat-dosh shakli va to'liqsiz fe'l shaklidan tuzilgan analitik shakllar ham o'tgan zamon ma'nosini bildiradi. Bu shakllar nutq paytidan ilgari bajarilib, ikkinchi bir harakat yuz bergan paytda ham davom qilib turgan harakatni ifodalaydi. So'zlovchi o'tmishdagi harakat haqida o'zi ko'rgandek xabar beradi. Masalan: *Muattar borganda Anvar mashina **yuvayotgan ekan.** Yosh bir qizning oldida bu gaplar uni xijolatga **qo'ymoqda edi.** Tabiat o'z tilida roz aytib **shuvullar ekan,** yigit bundan o'z quvonchining madhini **o'qimoqda edi.*** (M.Ismoilij). *Tog' tomondan qor izg'irini **esayotgan edi.***

O'tgan zamon eshitilganlik shakli. Bu shakl *-(i)b* affiksi bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son affikslarini qo'shish bilan tuziladi:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-ib-man, o'qi-b-man</i>	<i>kel-ib-miz, o'qi-b-miz</i>
II sh. <i>kel-ib-san, o'qi-b-san</i>	<i>kel-ib-siz, o'qi-b-siz</i>
III sh. <i>kel-ib-di, o'qi-b-di</i>	<i>kel-ib-di (lar), o'qi-b-di (lar)</i>

O'tgan zamon eshitilganlik fe'li so'zlovchining ko'z oldida yuz bergan harakatni emas, balki o'tmishda bajarilib, boshqalardan eshitilgan yoki boshqa manbalar vositasida ma'lum bo'lgan harakatni ifodalaydi. Masalan: «*Buni omad deydi, ham ish **undiribsan, ham tomosha qilibsan,***» - dedi Mirhaydar. *Bultur kuzda to'y-tomosha bilan o'g'lingni **uylantiribsan, kelin ko'ribsan.*** (Oybek). *O'zbek tuprog'idan **kelibman bu bor,** Sengadir oshifta qalbim sadosi.* (A.Oripov).

O'tgan zamon maqsad shakli. Bu shakl nutq so'zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo uning voqe

bo‘lmaganligini eslatadigan ish-harakatni ifodalaydi. Bu shakl quyidagicha ifodalanadi: a) –*moqchi* affiksiga *edi* to‘liqsiz fe’lini tuslab biriktirish bilan:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>ol-moqchi edim</i>	<i>ol-moqchi edik</i>
II sh. <i>ol-moqchi eding</i>	<i>ol-moqchi edingiz</i>
III sh. <i>ol-moqchi edi</i>	<i>ol-moqchi edi (lar)</i>

Masalan: *Ertalab kelmoqchi edi. She’rni o‘qimoqchi edi. Erta bilan fotiha berasiz, ... qazish ishlarini boshlamoqchi edik. (Mirmuhsin);* b) –*digan* affiksi yordamida yasalgan kelasi zamon sifatdoshiga *edi* to‘liqsiz fe’lini tuslab biriktirish bilan:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>ol-a-digan edim</i>	<i>ol-a-digan edik</i>
II sh. <i>ol-a-digan eding</i>	<i>ol-a-digan edingiz</i>
III sh. <i>ol-a-digan edi</i>	<i>ol-a-digan edi (lar)</i>

Fe’lning hozirgi zamon shakllari

Fe’lning hozirgi zamon shakllari harakatning nutq so‘zlanib turgan paytda bajarilayotganini bildiradi. Bu fe’llarda harakatning bajarilishi bilan nutq so‘zlanishi bir vaqtda bo‘ladi. Bu – uning asosiy xususiyati. Ammo hozirgi zamon shaklining ma’nosi nutq boshlanishi va tamom bo‘lishi bilan cheklanmaydi, balki boshqa zamon chegarasiga ham o‘tadi. Jumladan, hozirgi-kelasi zamon shakli, hozirgi zamon ma’nosidan tashqari, harakatning nutq paytidan ancha ilgari boshlanib, nutq so‘zlanib bo‘lgandan keyin ham bir oz davom qilishini anglatadi, ya’ni uch zamon doirasidagi harakatni bildiradi. Ya’ni hozirgi zamon shakli, umuman, bir zamon bilan chegaralanmaydigan, nutq paytidan oldin ham, keyin ham bo‘lib turadigan harakatni ifodalaydi.

O‘z xususiyatiga qarab fe’lning hozirgi zamon shakllari ikkiga bo‘linadi: a) *aniq hozirgi zamon shakllari*; b) *hozirgi-kelasi zamon shakllari*.

Aniq hozirgi zamon shakllari to‘rt yo‘l bilan yasaladi:

1. *-a, -y* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlarga *-yotir* qo‘shimchasi va tegishli shaxs-son qo‘shimchasini qo‘shish bilan.

Birlik

I sh. *kel-a-yotir-man, o‘qi-(y)-yotir-man*

II sh. *kela-yotir-san, o‘qi-(y)-yotir-san*

III sh. *kel-a-yotir, o‘qi-(y)yo-tir*

Ko‘plik

I sh. *kel-a-yotir-miz, o‘qi-(y)-yotir-miz*

II sh. *kela-yotir-siz, o‘qi-(y)-yotir-siz*

III sh. *kel-a-yotir (lar), o‘qi-(y)-yotir (lar)*

Aniq hozirgi zamonning bu shakli harakatning nutq paytida bajarilayotganligini bildirish bilan birga, uning nutq so‘zlanishidan oldinroq boshlanib, nutq paytidan keyin ham ozmi-ko‘pmi davom qilishini anglatadi. Masalan: *Ko‘m-ko‘k vodiylarda po‘lat izlardan **Kechayotir** qora poezd uchib, qarsillab. (H.Olimjon). Bekor qilayotirsiz og‘a, ... Men sizga astoydil xizmat qilmoqchi edim. (S.Siyoyev).*

Ravishdoshga *-yotib* affiksini va shaxs-son affiksini qo‘shish bilan ham aniq hozirgi zamon ma’nosi ifodalanadi:

Birlik

I sh. *yoz-a-yotib-man*

II sh. *yoz-a-yotib-san*

III sh. *yoz-a-yotib-di*

Ko‘plik

yoz-a-yotib-miz

yoz-a-yotib-siz

yoz—a-yotibdi (lar)

Bu shakl hozirgi zamon davom ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan: *Saida bir nima **yozayotibdi**, yozgan narsasi qiziq bo‘lsa*

kerak, damba-dam iljayib qo'yayotibdi. (A.Qahhor). Vagonlarni to'ldirib jo'nayotgan odamlar orasida Roziya goh ko'rinib, goh ko'rinmay borayotibdi. (P.Qodirov).

2. *-a, -y* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshga *-yap* qo'shimchasini hamda tegishli shaxs-son qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi:

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-a-yap-man - kelyapman</i>	<i>kel-a-yap-miz, kelyapmiz</i>
II sh. <i>kel-a-yap-san - kelyapsan</i>	<i>kel-a-yap-siz, kelyapmiz</i>
III sh. <i>kel-a-yap-ti - kelyapti</i>	<i>kel-a-yap-ti (lar), kelyapti (lar)</i>

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>o'qi-y-yap-man - o'qiyapman</i>	<i>o'qi-y-yapmiz - o'qiyapmiz</i>
II sh. <i>o'qi-y-yap-san - o'qiyapsan</i>	<i>o'qi-y-yap-siz - o'qiyapsiz</i>
III sh. <i>o'qi-y-yap-ti - o'qiyapti</i>	<i>o'qi-y-yap-ti (lar) - o'qiyapti (lar)</i>

Borayapman, kelayapman shaklidagi fe'llarni adabiyotlarda ravishdosh yasovchi affikssiz yozish uchrayapti: *boryapti, kelyapti, kulyapti, kulyapsiz, ketyapmiz* kabi.

Bu shakl nutq paytidagi harakatni ta'kidlash, shu paytda bo'layotgan harakatni bildirishga xizmat qiladi. Masalan: *Sakson otaning ko'zlari allanechuk pirillab ketyapti. (Oybek). Manzuraxon balerina bo'lgani o'qiyapti. (A.Qahhor).*

Bu shakl harakatning nutq paytidan keyin davom qilishini ham bildiradi. Masalan: *Injenerlar mukammal terim mashinasi yaratish uchun qattiq ishlayapti. «Mana, yoz ham o'tyapti», - dedi Sayramov. (Oybek).*

3. Fe'l asosiga *-moqda* va tegishli shaxs-son affiksini qo'shish bilan yasaladi: *kel-moqda, o'qi-moqda, yoz-moqda, bor-moqda* kabi.

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-moqda-man</i>	<i>kel-moqda-miz</i>
II sh. <i>kel-moqda—san</i>	<i>kel-moqda-siz</i>
II sh. <i>kel-moqda</i>	<i>kel-moqda (lar)</i>

Bu shakl nutq paytida bajarilayotib, undan keyin ham birmuncha davom qiladigan harakatni bildiradi. Bunda ham harakatning boshlanishi nutq paytidan oldin bo‘ladi. Masalan: *O‘zbekistonda yuzdan ortiq elat va millat vakillari yagona oila bo‘lib yashamoqdalar. (Gazetadan).*

4. *Yurmoq, o‘tirmoq, turmoq, yotmoq yordamchi fe’llaridan birini –(i)b ravishdoshi shaklida tuslab va mustaqil fe’lning –(i)b ravishdosh shakli bilan qo‘shib ishlatish ham hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Masalan: Har bir ishimizdan ertaning shabadasi **kelib turibdi.** (Oybek). Deraza yonidagi katta tuvakda sambit guli ko‘m-ko‘k bo‘lib **yashnab turibdi.** (S.Zunnunova).*

Hozirgi-kelasi zamon shakli. Bu shakl –a, -y affikslari bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son affiksini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-a-man, o‘qi-y-man</i>	<i>kel-a-miz, o‘qi-y-miz</i>
II sh. <i>kel-a-san, o‘qi-y-san</i>	<i>kel-a-siz, o‘qi-y-siz</i>
III sh. <i>kel-a-di, o‘qi-y-di</i>	<i>kel-a-di (lar), o‘qi-y-dilar</i>

Hozirgi-kelasi zamon shakli bir necha ma’noda qo‘llaniladi:

1. Nutq paytida bajarilayotgan va nutq paytidan keyin ham davom qiladigan harakatni bildiradi. Masalan: *Daraxtlarning qubba-qubba mevalariga... **qiziqib qaraydi,** hayajon-la xursand kishilarga **tikiladi,** tanish-bilishlarni birma-bir **surishtiradi.** O‘ktamning elkasini saraton **qizdiradi.** Tomog‘i **qaqraydi.** O‘qtin-o‘qtin pishqirib bosh silkib yo‘rg‘alagan ot ko‘pikka **belanadi.** (Oybek).*

2. Nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni – kelasi zamoni bildiradi. Masalan: *U keladi albat qoshimga, Elga shodlik **olib keladi.** (H.Olimjon). – Dam olinglar, ertaga kechqurun qirga bug‘doy o‘rog‘iga **borasizlar.** (Oybek).*

3. Zamonda umumiylik ma’nosini bildiradi. Masalan: *Bir parcha o‘t bo‘lib bunda kun Paxtasiga **ishlaydi** har kun.*

(H.Olimjon). *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi. Chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Kishining qadri amali va unvoni bilan emas, Vatanga, xalqiga qilgan xizmati bilan o‘lchanadi.* (Shuxrat).

4. Nutq paytidan ilgari bajarilgan harakatni - o‘tgan zamonni bildiradi. Bu vaqtda o‘tmishdagi voqealar hozir ro‘y berayotgandek hikoya qilinadi. Masalan: *Paxta terimi boshlanadi, yuraklarda mehnat shavqi qaynaydi, paxtazor uzra qiy-chuv, kulgi, qo‘shiq yangraydi.* (Oybek).

Fe‘lning kelasi zamon shakllari

Fe‘lning kelasi zamon shakllari nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni bildiradi.

Kelasi zamon shakllari ko‘pincha hozirgi zamon shakllari bilan bog‘langan bo‘ladi. Shunki hozirgi zamon fe‘l shakllari orqali ifodalangan harakat asosan nutq paytida tugallanib qolmay, undan keyin, ya‘ni kelasi zamonda davom qilishi mumkin bo‘lgan harakatni bildiradi.

Kelasi zamon shakllari ikkiga bo‘linadi: **a) aniq kelasi zamon shakli;** **b) kelasi zamon gumon shakli.**

Aniq kelasi zamon shakli. Kelasi zamonning bu shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe‘l o‘zagiga –*ajak (-yajak)* affiksini hamda tegishli shaxs-son affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi:

Birlik	Ko‘plik
I sh. <i>kel-ajak-man, o‘qi-yajak-man</i>	<i>kel-ajak-miz, o‘qi-yajak-miz</i>
II sh. <i>kel-ajak-san, o‘qi-yajak-san</i>	<i>kel-ajak-siz, o‘qi-yajak-siz</i>
II sh. <i>kel-ajak, o‘qi-yajak</i>	<i>kel-ajak (lar), o‘qi-yajak (lar)</i>

Bu shakl harakatning nutq paytidan keyin aniq bajarilishini bildiradi. Harakat hozirgi zamon bilan bog‘liq bo‘lmay, nutq paytidan so‘ng amalga oshadi. Masalan: *Botirlar xalqning xotirasida hamisha yashayajaklar.* (Oybek) *Barcha xalq ham o‘z*

ona-yurt bog'ida dilshod Xirmon-xirmon ko'tarajak umid donasin. (G'.G'ulom).

Aniq kelasi zamon fe'li harakatning bajarilish payti nuqtai nazaridan quyidagi qo'shimcha ma'nolarni bildiradi: a) zamonda davomlilikni, ya'ni nutq paytidan keyin bajariladigan harakatning birmuncha davom qilganligini bildiradi. Masalan: *Kurash davom etmoqda va davom etajak* (Oybek); b) qat'iylik ma'nosini, ya'ni harakatning nutq paytidan keyin qat'iy bajarilishini ta'kidlaydi. Masalan: «*Urush bo'lmayajak*», -derkan onalar, *Bu ovoz ko'rsatar hayotiy kuchin.* (Zulfiya).

2. Fe'l asosiga –*gu* (-*g'u*, - *ku*, - *qu*) va tegishli shaxs-son affikslarini qo'shish bilan yasaladi; nutq paytidan keyin bajariladigan harakatni ta'kidlash uchun –*dir* affiksi ham qo'shiladi.

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-gu-m(dir)</i>	<i>kel-gu-miz(dir)</i>
II sh. <i>kel-gu-ng (dir)</i>	<i>kel-gu-ngiz(dir)</i>
II sh. <i>kel-gu-si (dir)</i>	<i>kel-gu-si(dir)</i>

Bu shakl ko'proq eski o'zbek tilida ishlatilgan. Shuning uchun *tarixiy kelasi zamon shakli* ham deyiladi. Hozirgi adabiy tilda esa oz uchraydi. Masalan: *Bo'ylari barvasta, qoshlari qunduz, Nima qilsam seni aylagumdir shod.* (Uyg'un).

3. Fe'l asosiga –*gay* va tegishli shaxs affikslarini qo'shish orqali yasalgan shakl ham nutq paytidan keyin aniq bajariladigan harakatni bildiradi. Bunda qat'iylik, ishonch, orzu ma'nolari ta'kidlanadi. Bu ham tarixiy shaklga aylanayotir. Masalan: *Bir xalqning aziz umrin, avlodin, istiqbolin Hechga chiqarolmagay hech qanday qonli shamshir.* (G'.G'ulom). *Qonga to'lgay, jangga botir kirsar, so'lu-sog'lar.* (H.Olimjon).

Kelasi zamon gumon fe'li. Bu shakl -(a)r (-mas) affiksini qo'shish va tegishli shaxs-son affiksi bilan tushlash orqali hosil bo'ladi:

Bo'lishli shakl

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>o'qi-r-man, kel-ar-man</i>	<i>o'qi-r-miz, kel-ar-miz</i>
II sh. <i>o'qi-r-san, kel-ar-san</i>	<i>o'qi-r-siz, kel-ar-siz</i>
II sh. <i>o'qi-r, kel-ar</i>	<i>o'qi-r-(lar) kel-ar (lar)</i>

Bo'lishsiz shakl

Birlik	Ko'plik
I sh. <i>kel-mas-man</i>	<i>kel-mas-miz</i>
II sh. <i>kel-mas—san</i>	<i>kel-mas-siz</i>
II sh. <i>kel-mas</i>	<i>kel-mas (lar)</i>

Bu shaklning asosiy xususiyati harakatning bajarilishi haqida gumon, taxmin bildirishdan iborat. Masalan: *Ming mashaqqat bilan to'plangan qog'ozlaringizni saqlab qolay, esdalik **bo'lib qolar**. Mana endi u namunali ferma tuzish tilagiga ham **erishar**. (Oybek).*

Ba'zan bu shakl zamon bilan chegaralanmagan, doim bo'lib turadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Er bosiga ish tushsa, etik bilan **suvi kechar**. (Maqol). Daryo suvin bahor **toshirar**, Odam qadrin mehnat **oshirar**. (Maqol).*

Eski o'zbek tilida, ba'zan hozirgi badiiy adabiyotda ham *–ar* affiksi *–ur* tarzida qo'llanadi. Masalan: *Uyimizni **yoritur** har kimning o'z mehnati. (G'.G'ulom). Qiz degan ko'ngilning qonidan **bo'lur**, Bo'y etib, boshqa uy egasi – beka. (G'.G'ulom).*

She'riyatda kelasi zamon gumon ma'nosini ifodalash uchun *-mish* affiksi ishlatiladi. Masalan: *Qushlar oshyonidan uchib **ketmishlar**, Kech kuzak xaybati soya solganda. (A.Sher). Muhabbat dardiga muhtalo oshiq senga havas bilan **boqarmish** chindan. (A.Oripov).*

FE'LNING SHAXS - SON KATEGORIYASI

Ma'lumki, fe'l shaxs-sonda o'zgaradi, ya'ni tuslanadi. Fe'l tuslanganda harakatning qaysi shaxs tomonidan bajarilganini yoki inkor etilishini ko'rsatadi. Bunday paytda ayni bir affiks

bajaruvchining miqdorini ham bildiradi. Shuning uchun bunday affiks **shaxs-son affiksi deyiladi.**

Demak, harakatning bajaruvchisi shaxsga va bu shaxsning son miqdoriga munosabati shaxs-son kategoriyasi hisoblanadi. Bu ma'nolarni ifodalovchi shaxslar **shaxs-son shakllari deyiladi.**

Fe'lning shaxs-sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi. O'zbek tilida tuslanishning 3 tizimi bor.

I tuslanish tizimi		
	Birlik	Ko'plik
I shaxs	<i>-man</i>	<i>- miz</i>
II shaxs	<i>-san</i>	<i>- siz</i>
III shaxs	<i>-di (nol)</i>	<i>- di(lar) yoki (nol) lar</i>

II tuslanish tizimi		
	Birlik	Ko'plik
I shaxs	<i>-m</i>	<i>- k</i>
II shaxs	<i>-ng</i>	<i>- ngiz</i>
III shaxs	<i>-nol</i>	<i>- nol (lar)</i>

III tuslanish tizimi		
	Birlik	Ko'plik
I shaxs	<i>-(a)y - (a) yin</i>	<i>- (a)ylik,</i>
II shaxs	<i>- gin yoki nol</i>	<i>- (i)ng, -(i)ng(iz)lar</i>
III shaxs	<i>-sin</i>	<i>- sin (lar)</i>

Tarixiy jihatdan birinchi tuslanish eng qadimgi bo'lib, ikkinchi tuslanish shundan kelib chiqqan.

Birinchi tuslanish affikslari quyidagi fe'l shakllarini tuslashga xizmat qiladi:

a) fe'lning hozirgi zamon shakllarini tuslashda qo'llanadi: *kelayotir-man, kelayotir-san, kelayotir-miz, kelayotir-siz: kelayap-*

man, kelayap-san, kelayap-miz, kelayap-siz; kela-man, kela-san, kela-miz, kela-siz;

b) sifatdosh va ravishdoshlarga qushilib, o‘tgan zamon, kelasi zamon gumon hamda kelasi zamon maqsad shakllarini tuslab keladi: *borgan-man, borgan-san, borgan-miz, borgan-siz; borib-man, borib-san, borib-miz, borib-siz, borib-di; borar-man, borar-san, borar-miz, borar-siz; bormoqchi-man, bormoqchi-san, bormoqchi-miz, bormoqchi-siz; borajak-san, borajak-miz, borajak-siz;*

v) *ekan, emish* bilan tuzilgan analitik shakllarni va kesim vazifasida kelgan bosh so‘zlarini tuslab keladi: *borar ekan-man, borar ekan-san, borar ekan-miz, borar ekan-siz; borgan ekan-man, borgan ekan-san, borgan ekan-miz, borgan ekan-siz;*

Ikkinchi tuslanish affikslari quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

a) fe’lning aniq o‘tgan zamon shaklini tuslab keladi: *bordi-m, bordi-ng, bordi-k, bordi-ngiz;*

b) to‘liqsiz fe’lli o‘tgan zamon shakllarini tuslab keladi: *borgan edi-m, borgan edi-ng, borgan edi-k, borgan edi-ngiz; borar edi-m, borar edi-ng; borar edi-k, borar edi-ngiz; borib edi-m, borib edi-ng, berib edi-k, borib edi-ngiz; borayotgan edi-m, borayotgan edi-ng, bormoqchi edi-m, bormoqda edi-ng;*

v) shart mayli shakllarini tuslab keladi: *borsa-m, borsa-ng, borsa-k, borsa-ngiz.*

Uchinchi tuslanish affikslari buyruq-istak maylidagi fe’llarni tuslashga xizmat qiladi: *bor-ay, bor-ayin, bor-gin, (bor), bor-sin, bor-aylik, bor-ing, bor-ingiz(lar), borsin(lar)* kabi.

Fe’lning shaxs-son shakllari o‘z ma’nolaridagina qo‘llanib qolmay, balki biri ikkinchisi o‘rnida, boshqa ma’nolarda ham qo‘llana oladi. Masalan, birinchi shaxsning ko‘plik shakli, so‘zlovchining boshqa shaxslar bilan birgalikdagi harakatini bildirishdan tashqari, birinchi shaxsning birligi uchun ham qullanadi. Bu vaqtda so‘zlovchining kamtarligi yoki mag‘rurlanishi ma’nosini ifodalaydi. Masalan: «*Oldingi yutuq bilan qutlaymiz*», - *dedi yigitga yaqinlashib qiz.* – «*Yozib, o‘qib berasizmi?*» - «*Bir oz yozamiz, chalasini og‘zaki qo‘shamiz*». (A.Qahhor).

Ikkinchi shaxsning ko‘plik shakli, bir necha shaxsga murojaat ma’nosini bildirish bilan birga, ikkinchi shaxsning birligi uchun qo‘llanib, biror shaxsga nisbatan hurmat yoki piching ma’nosini ifodalaydi. Masalan: ***Kechirasiz, sizni birinchi ko‘rishim, biz tomonlarga yaqinda keldingizmi?***. *Iltimos, shu ishlarning samaradorligini misollar bilan aytsangiz.* (O‘.Usmonov).

Ayrim hollarda ikkinchi shaxsning birlik shakli uchunchi shaxsning birligi uchun qullanishi ham mumkin. Bunda ma’lum stilistik maqsad ko‘zda tutiladi. Masalan: *Bu mamlakat bag‘rida qancha-qancha yurganing bilan, uning husn-jamoliga ming marta tikilganing bilan to‘ymaysan kishi.* (Gazetadan).

Uchinchi shaxsning ko‘plik shakli ham hurmat yoki kesatish ma’nosida shu shaxsning birligi uchun qo‘llanishi mumkin. Masalan: *Kuntug‘mish akam har kuni kelib turibdilar.* (Mirmuhsin). «*U kishi bugun yo‘qlar*». - *Qayerga ketganlar?* – «*Aytmadilar. Ertaga bo‘ladilar*». (O‘.Usmonov).

Uchinchi shaxsning ko‘plik shakli ikkinchi shaxsning birligi uchun qo‘llanib, ko‘pincha hurmat, ba’zan kesatish ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *Qani, to‘rga o‘tsinlar.* (A.Qodiriy). *Xo‘p, orzulari ushaldi - o‘qidilar, bitirdilar, ishga ham kirdilar, ishlab qancha oylik oladilar?* (A.Qahhor).

FE’LNING FUNKSIONAL SHAKLLARI

Fe’l turkumi bir qancha nokategorial shakllarga ega bo‘lib, ular harakat va holatning turlicha belgi-xususiyatlarini bildiradi. Bu nokategorial shakllarning bir guruhi ma’lum vazifani bajarishga moslashgan bo‘lsa, ikkinchi bir turi turli xil modal ma’nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Fe’lning nutqda ma’lum bir vazifani bajarishga moslashgan shakllari funksional shakllar hisoblanadi. Fe’llar to‘rt xil funksional shaklga ega: ***sof fe’l, harakat nomi, sifatdosh, ravishdosh.***

Fe’lning funksional shakllari asosiy xususiyatlariga ko‘ra ikki turli bo‘ladi.

1. Fe’lning ma’lum bir vazifa uchun xoslangan shakllari.

2. Harakatning turli xarakteristikasini ko'rsatuvchi va modal ma'no ifodalovchi shakllari.

Felning ma'lum bir vazifa uchun xoslangan shakllari

Sof fe'l (kesimlik shakli). Bu shakl gap ichida fe'l-kesim vazifasini bajaradigan fe'l shaklidir. Sof fe'l boshqa shakllardan shunisi bilan farqlanadiki, u fe'lga xos bo'lgan barcha grammatik xususiyatlarni (bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, zamon, shaxs-son, mayl, nisbat va h.) o'zida aks ettira oladi: *U yozdi* (bo'lishli, o'timli, yaqin o'tgan zamon shakli, 3-shaxs birlik shakli, aniqlik mayli, aniq nisbat, kesim vazifasida).

Harakat nomi. Harakat nomi fe'lning funksional shakllaridan biri bo'lib, harakat va holatning nomini bildiradi, gapda otga xos vazifalarda keladi. Harakat nomi fe'l va otga xos grammatik belgilarga ega, ya'ni bir tomondan fe'l kabi: a) mazmunan harakat bildiradi; b) o'timli-o'timsizlik xususiyatini ko'rsatishga ega; v) daraja (nisbat) kategoriyasiga ega; g) boshqa fe'l shakllari kabi kelishiklarni boshqarib keladi va ravishdoshlar orqali aniqlanadi. Masalan: *Tinchlikda yashamoq chinakam hayot. (G'.G'ulom). Mashinaga o'tirish oldidan do'stlar yana hayajon bilan ko'rishdilar. (Oybek). Olimjon hovlidan chiqishi bilan qattiq izg'iringa duch keldi.*

Ikkinchi tomondan esa ot kabi: a) kelishik va egalik affiksini olib turlanadi; b) gapda ot bajargan vazifada – ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi va kesim vazifasida keladi. Masalan: *O'ktam ikki qo'li bilan ildam va saralab terishga tirishar edi. (Oybek). Gapni o'ylab gapir, kattalarning nasihatini sabr-toqat bilan tinglashga odatlan. (Mirmuhsin). Tole soatini kutmoqdan o'zga ilojimiz yo'q [dedi podshoh Navoiyga] (Uyg'un va I. Sulton).*

Harakat nomi quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l asosiga –(i) sh affiksini qo'shish bilan *kelish, yozish, borish, chiqish, ishlash* kabi. Hozirgi o'zbek tilida – (i) sh affiksi bilan yasalgan harakat nomi juda ko'p ishlatiladi. Qadimgi o'zbek tilida esa ancha kam qo'llangan. Masalan: *Kuzda tonnalab*

olinadigan hosilni grammlab-grammlab **undirish** pallasi hozir. (Oybek) Qutidor mehmonlarni jo'natib, **yotish** uchun echinar ekan, Oftoboyim so'radi... (A.Qodiriy). Bu toqati-toq, joni temirdan insonning tuzalib **ketishini**, **yashashini**, uzoq umr **ko'rishini** uning o'zidan ham ko'proq tilar edi. (A.Qahhor).

2. Fe'l asosiga – (u) v affiksini qo'shish bilan: boruv, keluv, chiquv, ishlov kabi. – (u) v bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o'zbek tilida juda kam ishlatiladi: Nuri o'z rejasining bunday qulay amalga **oshuvidan** hadsiz sevindi. (Oybek). Sayyora kecha bolalar bilan bo'lgan **uchrashuvini** gapirib berdi. (O.Yoqubov). **Olishuvga** talabgor To'ron Burxon o'g'li.

3. Fe'l asosiga –moq affiksini qo'shish bilan: kelmoq, bormoq, ishlarimoq, aytmog kabi. Bu harakat nomi bo'lishsiz shaklga ega emas: Damlar mazmunini qamrab **olmoqqa** Dunyoday kattakon kitob kerakdir. (G'.G'ulom). –moq affiksi bilan yasalgan harakat nomi eski o'zbek tilida faol qo'llangan. Hozirgi o'zbek tilida esa nisbatan kamroq ishlatiladi. –moq affiksi qadimgi yodgorliklarda va eski o'zbek tilida –mak shaklida ham ishlatilgan. Bu shakl ba'zan hozirgi adabiy asarlarda ham uchraydi: Ming yil nari-beri o'tgan aqllar **yashamak** sirini bildirar, xolos. (G'.G'ulom). Jangchilar kiyim-boshlarini echib chiqishar, **isimoq** uchun u yoqdan bu yoqqa yurishar edi. (O'.Hoshimov).

- (i) sh, - (u) v affikslari bilan yasalgan harakat nomlari otga juda yaqin turadi. Shuning uchun bular orqali yasalgan so'zlarning ba'zilari ham harakat nomiga, ham otga teng keladi: uylanish (uylanmoq va jenitba ma'nosida), uchrashuv (uchrashmoq va vstrecha ma'nosida), yozuv (yozmoq va pismo), saylov (saylamoq va vyborы ma'nosida) kabi. –moq affiksi bilan yasalgan harakat nomi esa ko'proq fe'lga yaqin turadi. Shunga ko'ra u shartli ravishda **fe'lning noaniq** shakli, **infinitiv** deb ham yuritiladi.

Harakat nomining egalik bilan turlanishi otlardan farq qiladi. Jumladan, harakat nomi egalik affiksini olganda, ko'pincha harakatning bajaruvchisini bildiradi: Said kabinetdan **chiqishi** bilan bu gaplarni unutdi. (A.Qahhor). Xizmatdan **qaytishida** Shukur Karimovich taklifi bilan Umid uning mashinasiga chiqdi.

(Mirmuhsin). *Albatta, o'zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.* (A.Qodiriy).

Harakat nomi shaklidagi fe'l gapda ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi, kesim vazifasida keladi: *Eshikning qo'qqisdan ochilishi xotinlarni cho'chitib yubordi.* (A.Qodiriy). *U mehribon ona bilan hazillashishni, uning jig'iga tegishni yaxshi ko'radi.* (Oybek). *Har bir ota-ona o'z farzandini jon-dili bilan sevadi va uning jamiyatga foydali kishi bo'lib etishuvini istaydi.* (Gazetadan). *Oy yorug'ida kishi chehrasini o'qish qiyin.* (Shuhrat). **O'qishlar** o'zbek va rus tillarida olib borilmoqda.

Sifatdosh. Sifatdosh fe'lning funksional shakllaridan biri bo'lib, narsaning harakat va holat belgisini ko'rsatadi, odatda, sifatlovchi vazifasida keladi.

Sifatdoshning belgilari:

a) harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: *U doimo izlanadigan, doimo harakatda bo'lgan, parvozga chog'langan ilg'or kishilarimizdan biri.* (I.Rahim). *Hayotda tutgan narsani qo'ymaydigan nozik, ammo zabardast qo'llar ham bo'ladi.* (S.Zunnunova);

b) nisbat, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Tirqishdan qarab turgan Hayot o'zini chetga oldi.* (M.Ismoiliy). *Siz juda hadiksiraydigan odam ekansiz-ku! Kiyingan bola (o'zlik), o'qilgan kitob, chaqirilgan mehmon (majhul) kabi;*

v) boshqa so'zlarni boshqarib keladi: *Anorxon o'z Vatanini chin yurakdan sevgan, o'z ishiga ko'ngil qo'ygan qiz.* (I.Rahim);

g) shaxs va narsaning harakat bilan bog'liq belgisini bildirib, gapda sifatlovchi vazifasida keladi, shaklan o'zgarmaydi: *Do'stlik bo'lmagan joyda ishning rivoji ham bo'lmaydi.* (S.Zunnunova);

d) otlashib kela oladi. Bu vaqtda ot singari kelishik, egalik affikslarini qabul qiladi va shunga mos vazifada keladi: *Maqtanganning uyini, kerilganning to'yini ko'r.* (Maqol). *Vijdonim buyurganin Shu she'rda yoza olsam, Vijdondek durust bo'lur.* (G'.G'ulom);

e) shaxs-son affiksi bilan tuslanib, fe'ning aniqlik mayliga xos zamon shakllarini hosil qiladi. Masalan: *Tog'ni goh-goh mana shunday uzoqdan tomosha qilaman, yaqindan sira ko'rmaganman.* (Oybek). *Narigi yoqdagi go'zal favvoralar qurilishi endi boshlangan.* (P.Qodirov).

Sifatdosh, asosan, quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1. *-gan (-kan, -qan)*. Bu qo'shimcha nutqda eng faol qo'llanadi: *kelgan, o'qigan, kulgan, yozilgan, ekkan, chiqqan* kabi. Masalan: *Ertalabki nonushtaga beriladigan ovqatga sariyog' solinmaydi.* (S.Anorboyev).

2. *-digan, -yotgan*. Bu affikslar **-gan** affiksi bilan bog'langan: *keladigan, kelayotgan, o'qiydigan, o'qiyotgan, yoziladigan, yozayotgan* kabi. Masalan: *Bundagi farqni «Yusuf- Zulayho» qissalarini o'qiydigan kishi biladir.* (A.Qodiriy). *Demak, bizning qilgan ishimiz izsiz ketmaydigan, umrimiz oqar suvdek bekorga oqmaydigan bo'libdi.* (P.Tursun).

3. *-(a)r; oqar (suv), ko'rar (ko'z), uchar (qush), eyar (og'iz)* kabi. Bo'lishsiz shaklda affiksdagi *r* tovushi *s* ga aylanadi: *kelar-kelmas, bilar-bilmas* kabi. Masalan: *Ona sevmas farzand topilmas, Farzand yo'qdir onani sevmas.* (H.Olimjon). Bu shakldagi sifatdoshning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari birgalikda fe'lga, ba'zan otga bog'lanib, harakat qilayotgan narsaning belgisini bildiradi va hol, sifatlovchi bo'lib keladi. Masalan: *U istar-istamas so'z boshladi. Uni ko'rar-ko'rmas gapirib ketdi. Arslonbek aka, bo'lar-bo'lmas gaplarga quloq solmay, maslahatlashib ishlasak bo'lmaydimi?* (A.Qahhor).

4. *-ajak: borajak (yer), bo'lajak (hosil), kelajak (zamon), yozilajak (she'r)* kabi. Masalan: *Bu sovg'a bo'lajak o'lkamizga deb «Farhod va Shirin»da yozilganidek.* (G'.G'ulom).

5. *-gusi, -g'usi; kelgusi (avlod), bo'lg'usi (ish)* kabi. *-(a)jak, -gusi, -g'usi* bilan yasalgan sifatdoshlar hozirgi o'zbek tilida arxaik hisoblanadi. Masalan: *Mohira og'zi-qulog'ida, bo'lg'usi kelinini maqtaydi.* (O'.Hoshimov). *Mayli, bugun bo'lg'usi keliningiz bilan tanishaylik bo'lmasa.* («Guldasta»).

6. *-(u)vchi*: *keluvchi, kutuvchi, boshlovchi* kabi. Bu sifatdosh narsaning doimiy harakat belgisini bildiradi. Masalan: ***Pishqiruvchi*** vahshiy daryoga ko'rsatilar tamom yangi yo'l (H.Olimjon). ***Gapirganni bo'luvchi***, ***yiqilganni tepuvchi*** bo'lma. (Gazetadan). *-(u)vchi* affiksi bilan yasalgan sifatdoshlarning bir qismi otga ko'chgan: *o'quvchi, o'qituvchi, yozuvchi, quruvchi, kuzatuvchi* kabi. Masalan: ***Kumushbibi boshlovchi*** qizlar bilan uyga kirdi, undan taralgan atir islari bilan uy to'ldi.

Sifatdosh otlashadi. Bu vaqtda sifatdosh kelishik, egalik va grammatik son affiksini olib, ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: ***Hayotni sevganlar, baxtni sevganlar*** Do'stlik qo'shig'in kuylashi kerak. (Uyg'un) ***Ko'pchilikning yuziga oyoq bosganning*** jazosi shu. (Uyg'un). ***Temirjonning boqishlari sokin, qomati ham xuddi tabiatga mos tushgandek nozikkina.*** (J.Abdullaxonov).

Ravishdosh. Ravishdosh, asosan, boshqa bir fe'l anglatgan harakatdan oldin bo'lgan yoki u bilan bir vaqtda bajariladigan harakatni ko'rsatadi, asosiy harakatning bajarilish holatini bildiradi, ergash gapning kesimi va hol vazifasida keladi. Masalan: ***Boshlab xudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'onbegiga kiydirdi.*** (A.Qodiriy).

Ravishdoshning belgilari:

a) harakat tushunchasini anglatadi. Masalan: ***G'ulomjon tanish tovushni eshitib hushiga keldi.*** (M.Ismoilij). ***Bora-bora suhbat jilovi uning qo'liga o'ta boshladi.*** (M.To'xtaboyev);

b) o'timli-o'timsizlik, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: ***Mastura labini burib, nimanidir pichirlab teskari qaradi.*** (Oybek). ***G'ulomjon otasi yonida turib atrofqa qaradi.*** (M.Ismoilij);

v) boshqa so'zlarni boshqarib keladi. Masalan: ***Bog'dagi mevalar quyosh mehriга to'yib, seret, sersuv va shirin bo'ldi.*** (I.Rahim). ***O'ktam ma'nodor iljayib, uning harakat va qiliqlarini kuzatib turdi.*** (Oybek);

g) ba'zan qiyosiy daraja affiksi (-roq) ni qabul qiladi. Masalan: *Uning ba'zi qiliqlari senikiga o'xshabroq ketadi. (Oybek). Mulla Obid ikkilanibroq yana boyagi joyiga bordi. (A.Qodiriy);*

d) fe'lga bog'lanib, harakatni ikkinchi bir harakat belgisi sifatida anglatadi va gapda hol vazifasida keladi, bu vaqtda shaxs-son bilan tuslanmaydi. Masalan: *Ko'm-ko'k vodiylarda po'lat izlardan Ketayotir qora poezd uchib, qarsillab. (H.Olimjon) (uchib, gursillab ketayotir);*

e) qo'shma fe'l, analitik shakl tarkibida birinchi komponent bo'lib keladi. Masalan: *Tilini tishlab olgan odam tishini sug'urib tashlamaydi. (A.Qahhor). Agar bir-birimizni hurmat qila bilsak, qadrdon ham bo'lib qolamiz. (Oybek). Mulla Obid parvosizgina iljayib qo'ydi. (A.Qodiriy);*

j) qo'shma gap tarkibidagi gapning shaxs ko'rsatmaydigan kesimi bo'lib keladi. Masalan: *Shamol qo'zg'alib, daraxtlarning uchi silkina boshladi. Bahor kelib, gullar ochildi.*

Ravishdoshlar quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

1. Fe'l asosiga *-(i)b* affiksini qo'shish bilan.

Bu shakl boshqa bir harakatdan oldin yoki u bilan bir vaqtda bajariladigan harakatni anglatadi. Bunda u hol vazifasida keladi. Masalan: *Saida Qalandarovning kabinetidan vaqti chog' bo'lib chiqdi, shoshilmay majlisni o'tkazish rejasini tuzdi. (A.Qahhor). Zaynab yuvoshgina kulib, qizarib chamadonchasini ko'cha o'rtasiga qo'ydi.*

Ravishdosh takrorlangan holda qo'llanib, harakatning davomli ekanligi, takrorlanib turganligini bildiradi. Masalan: *Ilk qor o'ynab-o'ynab yog'ar edi. (A.Muxtor). Qizg'ish tutun buralib-buralib osmonga ko'tarila boshladi. (A.Qahhor).*

Analitik fe'l shakllarining yetakchi qismi ko'pincha *-(i)b* affikslar ravishdosh shaklida keladi. Masalan: *G'ulomjon otasining ovozini eshitib bir seskanib tushdi. (M.Ismoilij).*

2. Fe'l asosiga *-a, -y* affiksini qo'shish bilan. Bu shakl ko'pincha hozirgi o'zbek tilida yakka holda qo'llanmaydi, takrorlanib kelib, asosiy harakatning qaytarilib, davom qilib turishini bildiradi. Masalan: *Bugun jurnalda rasmingga tikila-*

tikila beixtiyor xo'rsinib qo'ydi. (Oybek). Natija, sabab ma'nolarini ham bildirib keladi. Masalan: Gulorning egnida kaltagina lapis kamzul yuvila-yuvila yupqalangan. (Oybek).

Bu ravishdoshning bo'lishsiz shakli –*may -masdan* affiklari bilan yasaladi: *kelmay, olmay, o'qimay; kelmasdan, olmasdan, o'qimasdan* kabi. Masalan: *Bizga mehmon bo'lmay (bo'lmasdan) jo'nab qolsangiz, qattiq xafa bo'laman. (Oybek).*

«Fe'l-fe'l» tuzilishiga ega ba'zi analitik shakllarda birinchi qism shu ravishdosh shaklida (-a, y) keladi: *ayta qol, yoza qol, bera qol, o'qiy boshladi, ishlay boshladi* kabi. Masalan: *Tavhidiy daftarini ochdi va qadamini sekinlatib o'qiy boshladi. (A.Qahhor). Pichoqchaning ... bezakdor sopi ustidan kafti bilan ura boshladi. (N.Aminov).*

3. Fe'l asosiga – *gani (-kani, -qani)* affiksini qo'shish bilan: *o'qigani, yozgani, ko'rgani, aytgani* kabi. Bu ravishdoshlar harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. Masalan: *Ulug' mukofot olganingizni eshitib, sizni tabriklagani keldik. (Oybek). Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim. (Uyg'un).* Eski o'zbek tilida bu affiks –*gali* shaklida qo'llangan. Masalan: *Bu gulshan soz edi, soz ustiga soz etgali keldik, Qadrdonlarni shod aylab sarafroz etgali keldik. (Habibiy).*

4. Fe'l asosiga –*gach (-kach, -qach)* affiksini qo'shish bilan: *bo'lgach, kelgach, chiqqach, ekkach* kabi. Bu ravishdosh asosiy harakatning ravishdosh ifodalangan harakat tugashi bilan boshlanishini bildiradi. Masalan: *Ra'no ko'chaga chiqqach, qadamini tezlatdi. (O.Yoqubov). Saida hujrasiga kirgach, o'zini karavotga tashlaganicha, ikki soatcha uxladi. (A.Qahhor).*

5. Fe'l asosiga –*guncha (-kuncha, -quncha)* affiksini qo'shish bilan: *kelguncha, ekkuncha, chiqquncha* kabi: Bu ravishdosh harakatning qay vaqtgacha davom etishini bildiradi. Masalan: *Oradagi so'zsizlik bir piyoladan choy ichguncha buzilmaydi. (A.Qahhor). Komila kelguncha tokchadagi kitoblardan birini olib o'qishga kirishdi. G'uncha ochilguncha o'tgan fursatni, kapalak umriga qiyos etgulik. (G'.G'ulom).*

Harakatning xarakteristikasini ko'rsatuvchi va modal ma'no ifodalovchi shakllar

Fe'ning bu shakllari harakatning miqdoriy belgisi, uning bajarilish tusini, harakatning bajaruvchi tomonidan turlicha baholanishi singari modal ma'nolarni anglatadi. Fe'ning modal shakllari tuzilish jihatidan **sintetik shakl** va **analitik shaklga** bo'linadi.

Sintetik shakllar

Sintetik shakllar harakatning miqdoriy tavsifini bildiradi, uning davomlilik, takroriylik va kuchsizligi kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. Bu shakllar quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) *-la*. Bu affiks fe'l asosiga qo'shilib, takror ma'nosini bildiradi: *ishqa – ishqa-la; quv - quv-la; sava – sava-la; cho'qi - cho'qi-la* kabi. Masalan *Yana yonma-yon keta boshladik. Qisqarib qolgan ko'lankalarimizni quvlaymiz. (S.Anorboyev). Ikki navkar ikki tarafdin o'tkinchini ham, yosh-u qarini ham ayovsiz savalayapti. (S.Siyoyev);*

2) *-g'ila (-kila, -qila)* affiksi ham harakatning davomlilik, takror ma'nolarini bildiradi: *ez - ezg'ila, turt – turt-kila, tep - tep-kila, tort - tort-qila* kabi. Masalan: *Sochlarimdan tortqilar shamol. (Qo'shiqdan). Isfandiyor Avazning yoqasidan tortiqilab hamon, baqiradi. (S.Siyoyev);*

3) *-(i)msira, -(i)nqira* affikslari harakatning kuchsizligini, uning odatdagi holatga etmaganligini bildiradi: *yig'la – yig'la-msira; kul - imsira, oqar – oqar -inqira* kabi. Masalan: *Mulla Obid iljayinqirab bosh irg'adi. (A.Qodiriy). Davletbekov o'zini kamtar tutib bir chetda kulimsirab turar edi. (P.Qodirov). Chiroyli yuzlari oqarinqirab, ko'zlarining atrofi alamdin bujmayibroq qolgandi. (J.Abdullaxon);*

4) *-(i) sh* affiksi ham odatda harakatning kuchsiz darajada ekanini bildiradi: *oqar – oqar-ish; to'l – to'l-ish* kabi. Masalan: *Daryolarning ul yuzida uylaringiz, oqarishib ko'rinadi*

bo'ylaringiz. (Qo'shiqdan). Mashrab qandaydir o'zgargan, to'lishgan, vazminlashgan, chehrasida ma'yus bir o'ychanlik paydo bo'lgandi. (O. Yoqubov).

Analitik shakllar

Analitik shakllar ham harakatning *bajarilish, takroriylik, davomlilik, boshlanish* kabi turlicha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Bu xil modal ma'nolar asosiy (yetakchi) fe'lga birikib kelgan yordamchi fe'l bilan ifodalanadi. Bunday analitik shakllar o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

- 1) ko'makchi fe'lli analitik shakl;
- 2) to'liqsiz fe'lli analitik shakl.

Ko'makchi fe'l

Ko'makchi fe'llar harakatning turlicha xarakteristikasini ko'rsatuvchi, shuningdek, turli modal ma'nolarni ifodalovchi shakllarini yasash uchun xizmat qiladi.

Hozirgi o'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan (mustaqil ma'nosini yo'qotib, faqat ko'makchi fe'l sifatida qo'llanadigan) fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi va turli-tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'makchi fe'l bog'lanib kelgan mustaqil fe'l **yetakchi fe'l** deb ataladi: *aytib berdi* (*aytib* – yetakchi, *berdi* – ko'makchi), *sezdirib qo'ydi* (*sezdirib* – yetakchi, *qo'ydi* – ko'makchi) va b.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi: *boshla, yot, tur, yur, o'tir, bo'l, bit (bitir), ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o'l, o't, yet, ko'r, qara, boq, yoz.*

Ko'makchi fe'llarning har biri o'ziga xos ma'no va boshqa xususiyatlarga ega. Lekin ular uchun umumiy holatlar ham bor.

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan asosan *-(i)b* yoki *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida birikadi. Ba'zi ko'makchi

fe'llargina yetakchi fe'l bilan grammatik shakl yordamida birikadi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh shakli orqali birikkanda, tuslovchi affikslar ko'makchi fe'lga qo'shiladi. Yetakchi fe'lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'ladi: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yoza oldim, yoza olding, yoza oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi* kabi.

Ba'zi ko'makchi fe'llar, keltirilgan misollar kabi, yetakchi fe'lga har uch shaklda birikadi, ba'zilari esa faqat ravishdosh shakli yordamida birikadi: *o'qib chiqdi, yoza boshladi*. Bular dagi *chiq, boshla* ko'makchi fe'llari yetakchi fe'l bilan *o'qidi-chiqdi, yozdi-boshladi* shaklida birikmaydi.

Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan *-(i)b, -a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida, ba'zilari esa faqat *-(i)b* yoki *-a, -y* affikslari yordamida birikadi. Masalan, *ber* ko'makchi fe'li ravishdoshning har ikki shakliga birika olgani holda, *qara* ko'makchi fe'li faqat *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga, *yoza* ko'makchisi esa faqat *-a* affiksli ravishdoshga birikadi: *yozib ber – yoza ber, (yozaver), aytib ber – ayta ber, qarab ber - qaray ber, (qarayver), o'qib qara, chiqib qara, yiqila yozdi, yuta yozdi, ola yozdi..*

Hozirgi o'zbek tilida ko'makchi fe'llarning asosiy qismi yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi orqali birikadi. Yetakchi fe'lga *-a, -y* ravishdosh yasovchisi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l uchtagina: *boshla, bil, yoz (ayta boshladi, ayta bildi, to'kila yozdi)*.

Yetakchi fe'l bilan ravishdoshning har ikki turi yordamida birika oladigan ko'makchi fe'llar *-(i) b* qo'shimchasi yordamida birikkanda, boshqa ma'no, *-a, -y* affiksi yordamida birikkanda boshqa ma'no ifodalaydi. Qiyoslang: *yozib oldi – yoza oldi, kelib qoldi – kela qoldi, aytib ko'r – ayta ko'r*.

Ko'makchi fe'llarning ba'zilari bir ma'noli, asosiy qismi esa birdan ortiq ma'nolidir. Birdan ortiq ma'noli ko'makchi fe'llarning qaysi ma'noda qo'llangani gapda, kontekstda reallashadi. Qiyoslang: *Sabr qil, xotin, eb turgan go'shtimiz bor. O'g'ling*

kelgan kuni so'yaman, deb ko'nglimdan o'tkazib qo'yibman. (Shukrullo). Go'zal qo'lidagi guldastani, adashib qoldimi, ona tili o'qituvchisiga berib qo'ydi. (R.Fayziy).

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan analitik shakllarda ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ham har bir ko'makchi fe'l o'zidan oldingi fe'l bilan ravishdosh shakli yordamida birikadi: *aytib berib tura qol, olib berib qo'ya qol, yozib berib qo'ya qol* kabi.

Ko'makchi fe'l yordamida yasaluvchi analitik shaklning bir yetakchi va bir ko'makchi fe'ldan hosil bo'lgan turi juda ko'p qo'llanadi. Ikki va undan ortiq ko'makchili shakli kam uchraydi.

Birdan ortiq ko'makchi fe'l qatnashgan shaklda har bir ko'makchi fe'l o'z ma'nosi bilan qatnashadi. Analitik shakl tarkibidan biror ko'makchi fe'l tushirilsa, unga xos ma'no ham yo'qoladi. Qiyoslang: *aytib berib tura qol – aytib berib tur – aytib ber, borib kelib qo'ya qol – borib kela qol, – borib kel, yozib berib qo'ya qol – yozib qo'ya qol, yozib bor* kabi.

Birdan ortiq ko'makchi fe'lli analitik shaklda ravishdoshning – *(i)b* va *-a, -y* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l ishtirok etsa, yetakchi fe'lga oldin *-(i)b* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l, keyin *-a, -y* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l qo'shiladi: *yozi bera qol, yozib ko'ra boshladi, ishlab tura ber, o'ynab yuraver* kabi.

Aynan bir ko'makchi bilan yasalgan analitik shakldagi fe'llar uyushiq bo'lak vazifasida kelganda, ko'makchi fe'lning bir marta – uyushiq bo'laklarning so'nggisi bilan qo'llanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qadar baliqni saqlashning sira iloji yo'q edi. ... Xonadonlar quritib ham, muzlatib ham, tuzlab ham, tuyib ham oldilar. (A.Muxtor).*

Ko'makchi fe'llarning analitik shakl hosil qilishda qo'llanish imkoni bir xil emas. Ularning ayrimlari deyarli barcha fe'llar bilan birika olgani holda, ba'zilar esa sanoqli fe'llar bilangina birika oladi. Masalan, *boshla* ko'makchi fe'li deyarli *barcha* fe'llar bilan qullana oladi, *yozi* ko'makchi fe'li *quvonmoq, o'smoq* kabi juda

ko‘p fe‘llar bilan qo‘llana olmaydi. (Buning sabablari haqida har bir ko‘makchi fe‘lning tahlilida gapiriladi).

Analitik shaklning ko‘makchi qismi bo‘lib keladigan fe‘llar va ular anglatgan ma‘nolar quyidagicha:

Bo‘l. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan birikib quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) *-(a)r, -(a)digan, -(y)digan, -moqchi* affiksli fe‘llar bilan birikib, istak, mayl ma‘nolarini bildiradi. Masalan: *Shundan keyin chetdan kelgan odamlarga xushyor ko‘zim bilan **qaraydigan bo‘ldim.** («Mushtum»).* *Gulsumbibi qizi dam olgandan keyin, kechasi yo ertaga astagina **bildirimoqchi bo‘ldi.** (Oybek);*

2) *-day, -dek* affiksli fe‘llar bilan qo‘shilib, ish-harakatning jarayoni, holatini bildiradi: Masalan: *Hamroqul suvni ichib, bir oz **o‘ziga kelganday bo‘ldi.** (A.Qahhor).* *Nogoh Bektemir dahshatli tushdan **uyg‘ongandek bo‘ldi.** (Oybek);*

3) *-(i)b* affiksli ravishdoshdan keyin ko‘makchi fe‘l vazifasida kelib, ish-harakatning tugallanganligini bildiradi. Masalan: *Samandarov xatni **o‘qib bo‘ldi,** uning ustiga kaftini qo‘yib, To‘lagan akaga qaradi. (A.Qahhor).* *Ayol paxtasini **to‘kib bo‘lguncha,** G‘ulomjon unga yer ostidan razm solib turdi. (M.Ismoilij);*

4) *bo‘lmoq* to‘liqsiz fe‘li bo‘lishsiz shakllarda kelib, ish-harakatning amalga oshirilishi qiyinligini yoki mumkin emasligini bildiradi. Masalan: *So‘z chumchuq emas, og‘izdan chiqsa **tutib bo‘lmas.** (Maqol).* *U yig‘lab yubormaslikka har qancha harakat qilsa ham, **bo‘lmadi.** (O‘.Hoshimov).* *Yoz yomg‘iri **loy bo‘lmas,** o‘g‘ri aslo **boy bo‘lmas.** (Maqol);*

5) ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasida keladi. Masalan: *O‘ktam Abdullayev maktabga **direktor bo‘ldi.** Bu kishi bizning **tog‘amiz bo‘ladilar.** Erkak odam **bir so‘zli bo‘ladi.** Bola vujudi **nozik bo‘ladi.** (Gazetadan);*

6) *bo‘lmoq* fe‘li sifat turkumidagi so‘zlar bilan birikib, qo‘shma fe‘l ham hosil qiladi: *hayron bo‘lmoq, xursand bo‘lmoq, go‘zal bo‘lmoq, shirin bo‘lmoq* kabi. Masalan: ***Oz bo‘lsin, oz bo‘lsa ham***

soz bo'lsin. (Maqol). Shov-shuv ko'tarma! Dadang xabardor bo'lib qolsa, yaxshi bo'lmaydi. (Oybek).

Boshla. Bu ko'makchi fe'l *-a,-y* affiksli ravishdoshlar bilan ifodalangan ish-harakatning boshlanganligini yoki unga kirishilganligini bildiradi. Masalan: *Tavhidiy daftarchani ochdi va qadamini sekinlatib, o'qiy boshladi. (A.Qahhor). Oybodoq keta boshlagan edi, Otabek uni to'xtatdi. (Oybek).*

Boshla ko'makchi fe'li *-(i)b* affiksli ravishdosh shaklida qo'shma fe'llar tarkibiga kiradi: *boshlab bormoq, boshlab kelmoq.* Masalan: *G'ovvos Me'morni o'sha shinam xona sari boshlab bordi. (Mirtemir).*

Bor. Bu ko'makchi fe'l quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) yetakchi fe'l ifodalagan ish-harakatning darajama–daraja rivojlanishini, kuchayib ortib borishini; Masalan: *G'azal intihosiga etgan sari Avazning chehrasi yorishib borardi. (S.Siyoyev). Serquyosh o'lkamiz xalqimizning bunyodkorlik mehnati tufayli go'zallashib bormoqda. (Gazetadan);*

2) harakatning davomiyligini; Masalan: *Matqovul aka odamlar orasidan asta o'tib bordi (M.Ismoilij). Maston uning orqasidan suyab bordi. (A.Qahhor);*

3) ish-harakatning tugallanganligini; Masalan: *Zaynab juda ishongan holda o'z uyiga etib bordi (A.Qodiriy). Uch kunda shaharga kirib bordim. (A.Qahhor);*

Bit (bitir). Ko'makchi fe'l vazifasida kelib, *(-i)b* affiksli ravishdoshlar bilan birgalikda ish-harakatning to'la bajarilishi, tugallanishini bildiradi. Masalan: *Kichikroq vodiyning har yer-har yeridan quyug tutun ko'tarilmoqda-qishloq batamom yonib bitgan edi. (A.Qahhor). Paxtakorlar shartnomada ko'rsatilgan miqdor yerga aprel oyining oxirida yuz foyiz chigit ekib bitirdi.*

Ber. Bu ko'makchi fe'lning yetakchi fe'l bilan birikishi quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. Ko'makchi fe'l vazifasida *-(i)b* affiksli ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l bilan birikadi va:

a) ish-harakatning birov, o'zga uchun bajarilganligini ifodalaydi; Masalan: *U bo'lgan voqeani aytib berdi. Endi ishingga qara, bolam, ertaga ko'ylak tikib beraman.* (S.Siyoyev);

b) yetakchi fe'ldan anglashilgan ma'noni kuchaytirib ifodalaydi; Masalan: *Ayajon... siz aniqroq bilib bering ... Iloji bo'lsa, shu bugun bilib bering.* (S.Zunnunova). *Zulayxo opamlar aytib beradilar.*

2. Ko'makchi fe'l vazifasida *-a*, *-y* affiksli ravishdosh shakllaridagi yetakchi fe'llar bilan birikib ko'pincha *ver* shaklida talaffuz qilinadi va quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) yetakchi fe'ldagi harakatning bajarilishi uchun qarshilik, monelik yo'qligini, u bema'lol bajarilishi mumkinligini anglatadi; Masalan: *Bahuzur o'tira ver, charchagandirsan?* (U.Ismoilov);

b) yetakchi fe'ldagi harakatning davomlilik, takroriylikni bildiradi. Masalan: *Hadeb katta shaharda yashay verish ham odamni diqqi nafas qilib yuboradi.* (T.Ashurov). *O'limdan boshqa hamma yaxshilikning barvaqt kelgani ma'qul, deb ona-bola izg'iy verdi.* (Mirmuhsin).

Ber fe'li ayrim otlar bilan qo'shma fe'l yasaydi: *ahamiyat bermoq, bardosh bermoq, javob bermoq, boy bermoq, joy bermoq, zarba bermoq.* Masalan: *Quruq, odamlar kiyimga zo'r beradi, degani bejiz emas ekan.* (F.Musajonov). *Hayo qaysi narsada bo'lsa, unga ziynat beradi.* («Fan va turmush»).

Ber so'zi yetakchi fe'l sifatida qo'shma fe'llar tarkibiga kiradi: *berib tur, bera qol, berib yubor* kabi.

Yot. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh shakli orqali birikib, ish-harakat yoki holatning doimiy, davomiy ekanligini bildiradi. Masalan: *Uch xonali uy bo'm-bo'sh, huvillab yotardi.* (A.Ubaydullayev). *Bu e'lonlar oldida turli kasbdagi odamlar uymalanib yotadi.* (A.Muxtor).

Yur. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* qo'shimchasi yordamida birikadi va harakatning uzoq davom etganini bildiradi; Masalan: *Nizomiddinning qo'lidagi papirosidan sizib chiqayotgan tutun uy ichida halqa-halqa bo'lib suzib yuribdi.* (S.Ahmad).

O'tir. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi yordamida birikib, yetakchi fe'ldagi harakatning davomliligi, ma'qul ko'rilmaligi kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Qassob labini burdi: - Be! Biz nimani tushunamiz. Tushunsak, sizdan so'rab o'tirarmidik. (P.Tursun). - Bu kishi hidlab o'tirmaydi, to'g'ri yeydi - qo'yadi, - dedi. (A.Qahhor).*

Kel. 1. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-a, -y, -(i)b* affikslari yordamida birikib, ish-harakatining yo'l-yo'lakay, davomli bajarilishi kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Kelishingda xabar **ola kel. Xotiralarni yozib kelapman. Yunusali ota shu kungacha ularning bordi-keldi gaplariga aralashmay chidab keldi. (S.Ahmad). Necha yillardan beri qalbida saqlanib kelayotgan ezgu-armonlar uning butun asablarini uyg'otib yuborgan edi. (S.Zunnunova).***

2. *-gi* affiksli fe'lning shaxs-son shakli (*-gim, -ging, -gisi*) bilan qo'llanib, istak-xohish ifodalaydi. Masalan: *Yodgor undan ko'z uzmay o'tirarkan, negadir **gaplashgisi keldi shu topda. (O'.Hoshimov). Uyga ketgim kelyapti (ketgisi kelardi).***

3. Shuningdek, *-gan* affiksli shaklda chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z bildirgan belgi, holatga moyillik, o'xshashlik ma'nosini bildiradi. Masalan: *Sodiq akaning yoshi qirqlardan oshgan, o'zi **qotmadan kelgan bo'lib, atrofdagilar bilan tez til topishib ketar ekan. (O.Mo'minov).***

4. Ravishdoshning *-a, -y -(i)b* affiksli shakllari bilan qo'llanilib, harakatning yo'l-yo'lakay, davomli bajarilishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: ***Kelishingda xabar ola qol. Yunusali ota shu kungacha ularning bordi-keldi gaplariga aralashmaydi. (S.Abdulla).***

Kel ko'makchi fe'li turli xil kelishiklarda shakllangan so'zlar bilan ham kelib xilma-xil ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

1. Jo'nalish kelishigidagi ayrim so'zlar bilan qo'llanganda, shaxsning shu kelishikdagi so'z bildirgan ish, narsa-hodisada to'xtashini, shunday narsa hodisa yuz berishini bildiradi. Masalan: *U o'ylab-o'ylab **bir fikrga keldi shekilli, ancha engil tortib: «Hah,***

*shunchalik oson gap ekan-a»... deb iljayib qo‘ydi. (K.Yashin). Muqaddam anjomlarini yig‘ishtirib bo‘lguncha, **bir qarorga keldi-yu, chaqirdi.** (O‘.Hoshimov).*

2. Chiqish kelishigidagi ayrim so‘zlar bilan qo‘llanganda, ish, narsa-hodisaning shu kelishik shaklidagi so‘z bildirgan shaxs yoki narsa tomonidan bo‘lishini (amalga oshishini) bildiradi. Masalan: *Menimcha, Qaratoy aka, Shokir ota, butun kulfatlar turmushning **yomon tuzilganidan keladi.** (Oybek). Sidiqjonning rangi bo‘zarib ketdi... - Bunaqa insofsizlik **sizlardan keladi.** (A.Qahhor).*

Chiq. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi –(i)b affiksi yordamida birikadi va ish-harakatining to‘liq bajarilganligi va tugallanganligini bildiradi. Masalan: *Ertalabgacha mijja qoqmay **o‘ylab chiqdi.** U xonaning u yoq - bu yog‘iga **ko‘z tashlab chiqib,** karavot ustida yotgan kitobni ko‘rib qoldi. (K.Yashin).*

Shiq ko‘makchi fe‘li qo‘shma fe‘l hosil qilishda ham qo‘llanadi: *so‘zga chiqdi, qarshi chiqdi, izdan chiqdi, avjiga chiqdi* kabi. Masalan: *Qiy-chuv qilishib, kulgilar **avjga chiqdi.** («Sharq yulduzi»). Mehnat intizomi **izdan chiqmasin.***

Et. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi –(i)b affiksi yordamida birikib, yetakchi fe‘ldagi harakatning oxirigacha tugal bajarilishi ma‘nosini bildiradi: Masalan: *Yo‘q, hali, anglab **etganimizcha yo‘q.** (N.Safarov). Ota-onasiga o‘z so‘zini o‘tkazishga Saidiy **ishonib etmadi.** (A.Qahhor).*

O‘t. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan ravishdosh yasovchi –(i)b affiksi yordamida birikadi va quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) tugallik ma‘nosini anglatadi va bu ma‘nosida *bo‘l* fe‘li bilan birika oladi. Bu holda *bo‘l* fe‘li «sodir bo‘lmoq», «yuz bermoq» ma‘nosini, *o‘t* ko‘makchi fe‘li esa shu voqea hodisaning tugashi ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Engil sanoat xodimlarining yaqinda **bo‘lib o‘tgan** respublika kengashida bu masalaga alohida e‘tibor berildi. (Gazetadan);*

2) yetakchi fe‘ldagi ish-harakatning davomliligi, yo‘l-yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi kabi grammatik va modal ma‘nolarni

ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Sen hovliga bor, joy tayyorla. **Bir yo‘la** magazinga ham **kirib o‘t.*** (N.Safarov).

Ol. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bilan birikadi va quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) *–(i)b* affiksli ravishdoshlar bilan birikib, qo‘shma fe‘l hosil qiladi va ish-harakatning o‘zi uchun bajarilganligini bildiradi: *bilib olmoq, tortib olmoq, etib olmoq, yig‘ib olmoq, sug‘urib olmoq.* Masalan: *Qorong‘i tushmasdanoq qishlog‘iga **etib oldi.** Salomat bilan Sultonali savodini **chiqarib oldi.*** (G‘.G‘ulom);

2) *–a –y* affiksli ravishdoshlar bilan birikib, harakatni bajarish qobiliyatiga, imkoniyatiga egalik ma‘nosini bildiradi: *o‘qiy olmoq, yoza olmoq, ko‘ra olmoq, o‘ynay olmoq* kabi. Masalan: *Oradan olti oylarcha vaqt o‘tgandan keyingina u o‘z faoliyatini **boshlay oldi.*** (S.Ahmad);

3) yetakchi fe‘l bilan hech qanday vositalarsiz birikadi va *–(i)b* qo‘shimchasi bilan yasalgan ravishdoshga birikkanda bildiradigan ma‘nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *yoziq oldi – yozdi-oldi, o‘qib oldi, - o‘qidi-oldi, kiyib oldi – kiydi – oldi.*

Ol ko‘makchi fe‘li yetakchi fe‘l sifatida ot turkumidagi so‘zlar bilan birikib qo‘shma fe‘l yasaydi: *avj olmoq, alanga olmoq, amal olmoq, yonini olmoq, yosh olmoq* kabi. Masalan: *Daraxtlar deyarli hammasi **amal olib,** ancha yuksalib qolgan edi.* (M.M.Do‘st). *Bu she‘rni o‘qigan ba‘zi tanish-bilishlarim, qarilikni **bo‘yniga olib qolibdi-da,** deb o‘ylashlari mumkin.* (Shukrullo).

Qol. Bu ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘lga quyidagicha birikadi:

1. Ravishdosh yasovchi *–(i)b* affiksi orqali birikib, quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

a) harakat va holatning davomlilik ma‘nosini: Masalan: *Sidiqjon ichkariga kirishni ham, ko‘chaga chiqib ketishni ham bilmay ostonada **turib qoldi.*** (A.Qahhor);

b) harakatning kutilmagan, tasodifiy harakat ekanligi ma‘nosini: Masalan: *Nima bo‘ldi-yu, Komiljon bilan Jamila bir-birlariga **duch kelib qolishdi.*** (J.Abdullaxonov);

v) harakatning xohish-ixtiyordan tashqari yoki unga zid holda yuzaga kelishi ma‘nosini: Masalan: *Onani jig‘ibiyron qilgan narsa*

go'dakligida «*beshek kertdi*» qilib qo'yilgan Nodiraning **aynib qolish** xavfi edi. (Shukrullo).

2. Yetakchi fe'l bilan *-a,-y* affiksi yordamida birikkanda turli xil modal ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Juda soz, minib bora qoling*. (M.Ismoiliy). *Mayli, mayli, xolajon, men o'zimizning eshikdan chiqa qolay*. (A.Qahhor).

3. Bu ko'makchi fe'l hech qanday grammatik vositasiz ham yetakchi fe'lga birikadi. Bunday paytda ravishdoshning *-(i)b* affiksi bilan yasalgan shakliga birikkanda ifodalaydigan holatning yuzaga kelishi, davomlilik, kutilmaganlik, harakatning tezlik bilan bajarilishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Haligi erda bir mo'ysafid kelib, hassasiga suyanib tikildi - qoldi*. (Oybek). *Uni ko'rdi, shekilli, birpasda yo'q bo'ldi - qoldi*. (S.Anorboyev).

Qo'y. Bu ko'makchi fe'l *-(i)b* affiksi bilan yasalgan ravishdoshga birikib, harakatning bajarilishi bilan bog'liq turli xil ma'nolarni ifodalaydi:

1) ish-harakatning bajarilishi va uning natijasi sifatida yuzaga keluvchi holatni. Masalan: *Qandaydir bir kuch uni o'tirgan joyiga mixlab qo'ygandek qimirlatmadi*. (S.Ahmad);

2) ba'zi fe'llar bilan birikkanda davomlilik ma'nosini; Masalan: *Nihoyat, bugungi so'roq Ziyodillani ancha o'ylantirib qo'ydi*. (K.Yashin). *Hali u erda, hali bu yerda yangi tug'ilayotgan qo'zilar cho'ponlarni shoshirib qo'ygan, ularda tinim yo'q*. (Gazetadan);

3) ish-harakatning bir marta bajarilishi ma'nosini; Masalan: *Yo'lakda turgan O'zbek oyim darvozadan mo'ralab qo'ydi*. (A.Qodiriy). *Usta Bahrom tomog'ini qirib, sekin yo'talib qo'ydi*. (M.Ismoiliy).

Bu ko'makchi fe'l hech qanday grammatik vositalarsiz birikkanda harakatning bajarilishi va uning natijasi sifatidagi holatning yuzaga kelishi ma'nosini, harakatning bir martalilik ma'nosini, harakatning qarshiliksiz, osongina bajarilishi ma'nosini, harakatni bajarishga da'vat, maslahat kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Oynaga urilib oqayotgan yomg'ir suvi qalin ko'kimtir pardaday Ko'ksoy vodiysini ko'zlardan to'sdi-qo'ydi*. (S.Ahmad). *Yopiray, bormisiz!... Eshikka qarayman-qo'yaman, qarayman-*

qo'yaman. (Sh.Toshmatov). *Arslonbekning shuncha mol-dunyoni davlatga ixtiyoriy topshirishiga ishondingiz-qo'ydingizmi.* (H.G'ulom). *O'zingizni koyitib ovora bo'lmang, tayyor bizning qo'shda haydang - qo'ying-da.* (M.Ismoiliy).

Qo'y ko'makchi fe'li bo'lishsiz fe'ldan keyin bo'lishsiz shaklda kelib, birinchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilmay qolmasligini bildiradi. Masalan: *Bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib bizning Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydi.* (A.Qodiriy). *Majlislarda, xususiy suhbatlarda qoridan so'z ochgan har bir kishi «Kanizak bilan Sidiqjon mojarosi»ni aytmasdan qo'ymas edi.* (A.Qahhor).

Ket. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan: 1) *-(i)b* ravishdosh yasovchi orqali birikadi: *yiqilib ketmoq, izlab ketmoq, olib ketmoq, ko'rib ketmoq;* 2) ravishdosh yasovchi *-a, -y* affikslari orqali birikadi: *surishtira ketmoq, yo'rg'alay ketmoq;* 3) hech qanday grammatik vositalarsiz birikadi: *o'tdi—ketdi, yozdi-ketdi, aytdi-ketdi, oldi-ketdi* kabi.

1. Yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi yordamida birikkanda ish-harakatning to'la bajarilishi kuchli darajada yuz berishi (*tarqab ketmoq, ulg'ayib ketmoq*), yetakchi fe'ldagi harakatning boshlanishi va davom etishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Uzoqlarga cho'zilib ketgan daryo labidagi maysalar ustiga palos, ko'rpachalar solindi.* (H.Ziyoxonova). ... *Ibrohim ota O'tar buvani maqtab ketdi.* (M.Ismoiliy). *U biror kishi bilan uchrashdi deguncha, ikki lunjini to'ldirib, gapga tushib ketdi.* («Mushtum»).

2. Yetakchi fe'l bilan *-a, -y* ravishdosh yasovchi affikslari orqali birikkanda harakatning boshlanishi va shu xilda davom etishi ma'nosini bildiradi. Masalan: *Ana shunda Arslonbek janoblari tokchadan bir taxta qog'oz olib o'qiy ketdi.* (H.G'ulom). *O'yin ham bir turli nazokat kasb etib, Gulsinbibi yo'rg'alay ketdi.* (A.Muxtor).

3. Yetakchi fe'l bilan hech qanday vositalarsiz birikkanda, ish-harakatning to'la darajada osonlik bilan bajarilishi ma'nosini anglatadi. Masalan: *Majlisdan qo'rqish kerak emas, hammamiz*

ham majlisdan o'tganmiz. Seni hamma biladi, birpasda o'tasan-ketasan. (A.Qahhor).

Yubordi. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi yordamida birikib harakatning to'la, kuchli (ortiq) darajada bajarilishi ma'nosini bildiradi. Masalan: **Qichqirib yubordi. Unutib yubordi. Qo'rqitib yubordi.** *Xadicha ayang yaxshi ayol-ku, ... lekin o'g'lini taltaytirib yuboribdi-da. (H.Nazir).*

Tashla. Bu ko'machi fe'l *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga qo'shib harakatning keskin, kuchli tarzda yuz berishini bildiradi. Masalan: **Buzib tashladi. Ag'darib tashladi. G'ijimlab tashladi.** *Shu yerning o'zida podshoh kishilari uni tutib olib, tilka-pora qilib tashlagan edi. (Mirmuhsin).*

Sol. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* va *-a* affikslari yordamida birikadi.

1. Yetakchi fe'l bilan ravishdoshning *-(i)b* affiksi yordamida birikkanda, shu ravishdosh orqali ifodalangan ish-harakatning batamom yoki ro'yrost bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Yaxshiboyev indamay turdi. Sezdiki, Qo'ziboyning dardlari cho'ng, dardlarini tamom to'kib solmoqchi – tasalli kor qilmaydi. (M.M.Do'st). Nizomjon chidamadi. Yuragida to'lib-toshgan gaplarni uzil-kesil to'kib solmoqchi bo'lib, qizni izlab, yana dalaga qarab ketdi. (S.Ahmad).*

2. *-a* qo'shimchali ravishdosh tarkibida ko'makchi fe'l vazifasida kelib, shu ravishdosh orqali ifodalangan ish-harakatning darhol bajarilganligini bildiradi. Masalan: *Bola tura solib, uyiga qochdi (M.Ismoilij). Zamon kela solib, u odamdan so'radi. (M.Ismoilij).*

Sol fe'li qo'shma fe'llar tarkibiga ham kiradi: *asos solmoq, gapga solmoq, quloq solmoq, esga solmoq* kabi. Masalan: *Gulnorpari o'tqazdi-da, kanizini gapga soldi. («Gulnorpari»).* *Normat qo'shiqqa quloq solib, ichkaridagi odamning chiqishini kuta boshladi. (S.Ahmad).*

Tush. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan asosan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi bilan birikib, ish-harakatining qo'qqisidan, kutilmaganda bajarilishi ma'nosini bildiradi; ma'noni kuchaytiradi.

Masalan: *-Ahmadjon og'a, - deb chaqirganini eshitdi. Yuragi bir sanchib tushdi. (S.Siyoyev). Uning kaltagina mo'ylovi, qop-qora qoshi o'ziga yarashib tushgan. (H.Shams).*

O'l. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi yordamida birikib, yetakchi fe'l bildirgan harakatni kuchaytirib ifodalaydi, ortiq darajasini qayd etadi. Masalan: *Qimmatxon har kelganda, ukalarini yalab-yulqab o'ladi. (Shuhrat).*

Qara. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* affiksi bilan birikib, yetakchi fe'ldagi harakatning sinab ko'rish, bilish, tajriba, sinovdan o'tkazish harakati ekanini bildiradi. Masalan: *Hushyor paytlarida u o'zining ahvolini o'ylab qarar, nazarida, dahshatli tush ko'rayotganga o'xshab ketar edi. (O'.Hoshimov). O'rmonjon bu yillarni surishtirib qarasa, toshqin taxminan har o'n-o'n ikki yilda bir martaba bo'lar ekan. (A.Qahhor).*

Ko'r. Bu ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh yasovchi *-(i)b* va *-a, -y* affikslari yordamida birikib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) *-(i)b* affiksi yordamida birikkanda, yetakchi fe'ldagi harakat sinash, bilish uchun bajariladigan harakat ekanligini: *sinab ko'rmoq, o'ylab ko'rmoq, so'rab ko'rmoq* kabi. Masalan: *Mayli, tolei yo'q do'stingni bugun bo'lmasa, ertaga yoqlash to'g'risida o'ylab ko'raman. (Sh.Rashidov);*

2) *-a, -y* ravishdosh yasovchi affikslar yordamida birikkanda faqat buyruq-istak maylining bo'lishsiz shaklida qo'llanadi. Bunda harakatni bajarmaslikni qat'iy ta'kidlash, qat'iy ogohlantirish ma'nosi ifodalanadi: *bera ko'rma, ola ko'rma, o'ylay ko'rma, so'ray ko'rma.* Masalan: *Bu sirni hech kimga ayta ko'rma. Bu haqda hech kimdan so'ray ko'rma.*

Yoz. Bu ko'makchi fe'l *-a* affiksli ravishdosh bilan kelib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning to'la ro'yobga chiqmaganligini, bajarilishiga sal qolganligini bildiradi. Masalan: *Ehtimol, (Olimjon) ana shu mehnat shavqiga ko'milib, Oyqizni ham unuta yozgandir. (Sh.Rashidov). Hikoya bitgach, (imom)*

zaharxanda bilan Samad buqoqqa qaradi, dami kesila yozgan buqoq bundan ruhlandi. (A.Qodiriy).

To'liqsiz fe'l

To'liqsiz fe'l o'zicha (**e**) yakka holda qo'llanmaydi, mustaqil leksik ma'noga ega emas, *edi(di)*, *ekan(kan)*, *emish(mish)*, *esa*, *emas* va arxaiklashgan *erur* (bo'lishsiz shakli- *ermas*) kabi shakllarda keladi. Masalan: *G'azal ermas, bu bir mehri giyodur, Munavvar aylagan dilni ziyodur. (Uyg'un, I.Sulton). Shul erur aybim, Muqimiy, mardumi Farg'onaman. (Muqimiy).*

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlariga birikib, fe'l zamonlarining analitik shakllarini hosil qiladi. Shuningdek, boshqa so'z turkumlari bilan kelib, bog'lama vazifasini bajaradi. Bunda to'liqsiz fe'lning shakllariga qarab turlicha ma'nolar ifodalanadi. Jumladan, *edi* yordamchisi - (*a*)r (-*mas*), -*gan*, -*yotgan* affiksli sifatdosh bilan birikib, o'tmishda ma'lum bir vaqt ichida tugallanmasdan, davom etib turgan yoki nutq paytidan juda ilgari bajarilgan harakatni bildiradi. Masalan: *Kanalda boyagi oltita mash'aladan boshqa yana son-sanoqsiz kichik mash'alalar, chiroqlar oqib kelar edi. (A.Qahhor) Hovlida tok ham, daraxtlar ham, gullar ham did va uquv bilan o'tqazilib, go'zal buket – dasta yasagan edi. (Oybek).*

Edi to'liqsiz fe'li -(*i*)b, -*moqda* shakllari bilan birikib, o'tmishdagi harakat, voqea-hodisalarni eslatish, hikoya qilish yo'li bilan yoki uning davomli ekanligini anglatadi. Masalan: *Orziqul amaki eshagidan irgib tushdi, ikki tavaqali eshikni sekin taqillatib edi, «hozir» degan ovoz eshitildi. (N.Safarov).*

Edi shakli fe'ldan boshqa turkum so'zlari bilan kelsa, tuslovchi qo'shimcha olib, ot kesimning bog'lama qismi vazifasida keladi. Masalan: *Komila va O'ktamning yuraklari bahor va umrbod sevgining baxti va nash'asi bilan to'liq edi. (Oybek). Ortiq ezmalanib o'tirishga Ehsonning fursati yo'q edi. (A.Qahhor).*

Ekan shakli sifatdosh bilan birikib, voqea-hodisaning keyinchalik ma'lum bo'lganligi, holat, payt, sabab ma'nolarini

ifodalaydi. Masalan: «*Tovuqday qiyqillatib olib kiraman*», - *deb sen xato qilgan ekan*. (A.Qahhor). *Hech kim eshitmagan ekan.*

Ekan to'liqsiz fe'li *-(i)b, -moqda* shakllari bilan birikib, eslatish, davomlilik, takroriylik, maqsad ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Rais otxonaga kirdi. Otlar pishqirib xushta'm ho'l bedani ishtaha bilan chaynamoqda ekan.* (Oybek). *Oilasida sakkiz jon bo'lganmish... bitta o'zi qolibdi ekan.* (A.Muxtor). *Yo'lda davom etar ekan, turli xayollarga bordi.*

Ekan shakli bog'lama vazifasida kelsa ham, yuqorida ko'rsatilgan ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *O'zi doktor ekan. Doktor bo'lganda ham chaqqongina doktor ekan.* (A.Qahhor). *O'ylab qarasa, Ertoyev unga qattiq gapiradigan holatda emas, tili qisq ekan.* (O.Yoqubov).

Emish to'liqsiz fe'li ko'pincha sifatdosh bilan birikib, eshitilganlik, gumon, noaniqlik ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Bu kishi sinfga kirganda, bir muallim hisob darsi o'rniga o'z tarjimai holini ertakday so'zlab berayotgan emish.* (Oybek). *Irodasi qattiq odamlar sevgiga qarshilik ko'rsatishga urinar emish-u, lekin bu ularning sevgisini yana mustahkamlar ekan.* (A.Muxtor).

Emish shakli bog'lama vazifasida kelganda ham shunday ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Gap ko'p, do'stim, ... u Qambar bilan inoq emish.* (Uyg'un). *Shu yerda bir muddat dam olishimiz kerak, boradigan qishlog'imiz hali ancha olis emish.* (A.Muxtor). *Sulton hazratlarining o'zlari ham otashnafas shoir emishlar.* (Oybek).

Emas yordamchisi ham aslida to'liqsiz fe'lning bo'lishsiz shakli bo'lib, hozirgi o'zbek tilida, asosan, bo'lishsizlik, inkor, rad ma'nolarini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *Yaxshilikni unutish odamga munosib ish emas. Dehqonboy meni emas, men Dehqonboyni xafa qilgan ekanman.* (A.Qahhor). *To'satdan havo aynidi-yu, ... kattaligi yong'oqday, tuxumday do'l yog'a ketdi. Bunday dahshatli manzarani hech kim ko'rgan emas.* (Oybek).

Juft va takroriy shakllar. Juft shakllar tarkibidagi har ikki komponentning bir xil morfologik ko'rsatkichga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Fe'lning juft shakllarida birinchi komponent leksik

ma'no anglatadi, ikkinchi komponent esa shu ma'noga tugallanganlik, tez bajarilganlik, jadallik, kutilmaganlik kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *Qanotli, quyruqli maxluq, uchadi-ketadi.* (Oybek). *Yumshoq gapirsang, xamirdek bo'shshadi-ketadi.* (A.Qahhor). *Shuncha urinib unutilmaganim endi birdaniga o'zidan-o'zi ko'ngildan chiqdi-ketdi.* (A.Muxtor). [G'ulomjonni] *Katta yoshdagilarga xos usul bilan o'qitib, ikki-uch kun ichida ruscha o'qish-yozishga o'rgatdi-qo'ydi.* (M.Ismoilij).

Takroriy shakllar esa ayni bir fe'lning takroridan hosil bo'ladi. Bu vaqtda birinchi komponent shart mayli shaklida, ikkinchi qism esa buyruq mayli shaklida keladi: *aytsam-aytay, yozsang-yoz, kelsa-kelsin, borsa-borsin, o'qisang-o'qi* kabi. Bu shakl so'zlovchining harakatni bajarishga bo'lgan turlicha munosabatini bildiradi: *borsam-boray, ishlasa-ishlasin, kelsang-kel* kabi.

Sifatdosh ham takroriy shakl hosil qiladi. Bunday shakl davomlilik, takroriylik ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Har vaqt yugurgani-yugurgan.* (Oybek). «*Hozirgi yoshlar qariyalarni kuydirgani-kuydirgan*», - deb oh chekdi. (A.Qahhor).

Ravishdoshning takroriy shakllari orqali takroriylik, davomlilik, kuchaytirish, ta'kid ma'nolari ifodalanadi. Masalan: *Qiz nozikkina burilib, qo'llari bilan gullarni siypab-siypab, ayvonga tomon ketdi.* (Oybek). *Bir oz tinchiganimdan keyin dadam: «Temirchi degan kuyib-kuyib temirchi bo'ladi-da!» – dedi.* (A.Qahhor).

RAVISH

Ravishning ma'nosi va grammatik belgilari

Ravish mustaqil so'zlardan bo'lib, harakat va holatning belgisini, shuningdek, belgining belgisini bildiradi. Ravish morfologik jihatdan o'zgarmas bo'lib, ko'pincha fe'llarga bog'lanib keladi. Masalan: *Kunduzi yoningda turib, shakarguftorlik qiluvchi, kechasi muyulishdan chiqib, elkangdan*

*pichoq uruvchi makkor dushmani Ergash hali etarli bilmas edi. (A.Muxtor). Karomatxon **yugurganicha** ichkari kirib ketdi.*

Ravish ayrim hollarda sifat va otga, shuningdek, ravishning o‘ziga ham bog‘lanib kelishi mumkin. Masalan: **Ko‘p** boylikdan oz aql yaxshi. (Maqol.) **Erta** kuzakda tog‘ cho‘qqilariga birinchi qor tushdi. (P.Qodirov). **Saida** bu suhbatni juda **diqqat bilan** eshitdi. (A.Qahhor). O‘sha kuni Usmonov uyiga **juda kech** qaytdi. (O‘.Umarbekov).

Ravishning turlanish va tuslanish xususiyatiga ega emasligi, ko‘pincha fe’lga bog‘lanib, hol vazifasida kelishi uning asosiy grammatik belgilari hisoblanadi. Masalan: **G‘ulomjon** bu keksa dunyoda **juda kam** yashagan bo‘lsa ham, boshidan **juda ko‘p** uqubatlar kechirdi. (M.Ismoilijoy). **Saida** orqasiga qaytdi, **jo‘rttaga sada ostidan** yurdi. (A.Qahhor).

Maxsus so‘z yasovchi affikslarga ega bo‘lishi (-cha, -ona, -larcha, -lab kabi) va shakl yasovchi affikslarni olib kelishi ham ravishlarning grammatik belgilariga kiradi.

Belgi bildiruvchi so‘z bo‘lganligidan ravishlar sifatga yaqin turadi. Ravishlar harakat va belgining belgisini sifat kabi darajalab, boshqalariga chog‘ishtirib ko‘rsatish xususiyatiga ega. Masalan: **Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq** ichkariga kirishdi. (A.Qodiriy). **Avaz** suruvning ketini **tezroq** bexatar joyga chiqarishga shoshilar edi. (P.Qodirov).

Ayrim ravishlar otga bog‘lanib, narsaning belgisini bildirishi mumkin. Masalan: **Oz** so‘z – **soz** so‘z. (Maqol.) **Ashirmat** mehribon, jonkuyar qarindoshning uyida **uzoq vaqt** mehmon bo‘lib qoldi. (Oybek). Ammo belgi ma’nosini anglatish xususiyati, vazifasi va boshqa-boshqa so‘zlarga bog‘lanishi jihatidan ravishlar sifatdan farq qiladi. Sifat, asosan, otga bog‘lanib, narsaga xos turg‘un belgini bildiradi va sifatlovchi vazifasida keladi. Ravishlar esa asosan fe’lga bog‘lanib, harakatning jarayon bilan bog‘liq bo‘lgan belgisini anglatadi va hol vazifasida keladi. Solishtiring: 1. **Ona** qizining **tim qora** sochlarini **uzun, nozik** barmoqlari bilan siladi. 2. **Muhiddin** bilan **Salimjon** ruxsat so‘rab, **ichkari** kirishdi.

(A.Muxtor). *Yormat shahardan **piyoda** qaytib, o'lgudek charchagani uchun otlarga Yo'lchi qaradi.* (Oybek).

O'zbek tilida bir turkumdagi so'zning boshqa turkumdagi so'z o'rnida qo'llanishi keng tarqalgan hodisadir. Bunday holat sifat bilan ravishning ishlatilishiga ham xosdir. Ba'zi sifatlar fe'lga bog'lanib, ish-harakatning belgisini bildiradi, ravish o'rnida kelib, hol vazifasini bajaradi. Masalan: *Ahmadjon **juda qattiq** kuldi.* (A.Qahhor). *Odamni **yaxshiroq** bilib, o'rganmay turib, uning to'g'risida **yomon** gapirish mumkin emas.*

Otga bog'lanib kelgan ravishlar esa gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *U **ancha** jo'yaklarni oraladi, **ancha** qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi.* (Oybek) Ammo fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar butunlay ravish turkumiga o'tib ketmagani kabi, otga bog'lanib kelgan ravishlar ham sifat turkumiga o'tmaydi. Masalan: *Yoshi ellikdan o'tgan bo'lsa-da, Bo'ri akaning sochiga **oq** oralamagan.* (S.Nurov.) ***Samarasiz** o'tmas shoirning umri, Toza yuraklarda so'z koni qolar.* (S.Akbary). *O'tgan yilgi qish **ozmuncha** bog'larni quritdimi.* (S.Zunnunova). *Mansur **akalarcha** mehribonlik bilan Gavharning elkasidan tutib, dalda berdi.* (O'.Hoshimov).

Otga bog'lanib, narsaning belgisini bildirgan ravishlar ba'zan otlashib kelishi ham mumkin. Bunday vaqtda ravishlar otga xos kelishik, egalik va ko'plik affikslarini qabul qilib, gapda ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarida ketadi. Masalan: *Har bir ishimizdan **ertaning** shabadasi kelib turibdi, o'g'lim.* (Oybek) ***Ko'pni** ko'rgan qari dunyoda baxt axtarib **ko'plar** o'tdilar.* (H.Olimjon) ***Hozirning** o'zida shug'ullanmasak ham, kelajak rejalariga kirgizib qo'yish mumkin.* (P.Qodirov).

Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatidan besh guruhga bo'linadi: 1) *holat ravishi*, 2) *miqdor-daraja ravishi*, 3) *o'rin ravishi*, 4) *payt ravishi*, 5) *maqsad ravishi*.

Holat ravishi. Holat (tarz) ravishlari ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, yuz berish holatini bildiradi, *qanday? qanday qilib? qay tarzda?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi: *tez, sekin, piyoda, yayov, bekorga, to‘satdan, qo‘qqisdan, astoydil, do‘stona, qahramonlarcha, ochiqdan-ochiq, yuzma-yuz, zo‘rg‘a, jim, ochin-to‘qin, xomligicha, darrov, darhol, birdan, majburan, tasodifan, yaqqol, otalarcha, ko‘pincha, eskicha, yangicha, qatorasiga, birma-bir, yonma-yon, bittalab, nechog‘liq, ozib-yozib, oldinma-keyin, olg‘a, orqama-orqa, ochiq-oydin, ochiq-oshkor* kabilar. Masalan: *Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda... (H.Olimjon). Komila polizda asta-sekin yurib ... qay birini uzishni bilmadi. (Oybek). Ra‘no sekin boshini ko‘tarib kulimsadi va yuzini chetga o‘girdi. (A.Qodiriy).*

Holat ravishi gapda:

1. Ravish holi vazifasida keladi. Masalan: *Adham mudroqdan zo‘rg‘a ko‘zini ochar ekan, sekin tovush chiqarib boladan so‘radi. U onasiga yozgan xatida ahvolni ochiq-oydin aytdi. (S.Zunnunova).*

2. Otga bog‘lanib, sifatlovchi vazifasida keladi. Masalan: *Yigitning ko‘ngli tinchidi va aybdorlarcha tabassum bilan qizga qaradi. (Oybek) Bu vaqt eshik ochilib, o‘rta bo‘yli, harbiycha ko‘ylak gimnastyorka kiygan, gavdasi ixchamgina bir qiz kirib keldi. (A.Muxtor).*

3. Kesim vazifasida keladi. Masalan: *Dalada chopiq ham, o‘g‘itlash ham, sug‘orish ham jadal. Chorbog‘dagi daraxtlar ham ancha-muncha. («Yoshlik»).*

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi harakat va holatning miqdoriy belgisini yoki belgining ortiqligini bildiradi va *qancha? qanday?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi. Masalan: *Mirhaydar otaning yaxshiligini, foydasini ko‘p ko‘rganmiz. (Oybek). Oz so‘zla, ko‘p tingla. (Maqol).*

Miqdor-daraja ravishlari anglatgan ma‘nosiga qarab harakatning miqdor jihatidan belgisini ko‘rsatuvchi va harakat yoki belgining ortiqligini ko‘rsatuvchi ravishlarga bo‘linadi.

1. Harakat va holatning miqdor belgisini bildiruvchi ravishlar: *ko‘p, mo‘l, qittak, xayol, ortiq, ancha, kam, bir oz, oz-moz, qayta-qayta, picha, xiyla, sal, sal-pal, chog‘li, chamasi* kabilar. Masalan: *Qurbon ota... o‘zi ko‘rgan tomoshalarni negadir, O‘rmonjon ko‘rmagan gumon qilib, nuqul unga ta‘riflar, qayta-qayta maqtar edi. (A.Qahhor). Tepalik nuqul qayinlar bilan qoplagan. (Oybek). Anvar o‘z tengi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o‘ynab-kulmas. (Oybek). Xorazmshoh cho‘qqi soqolini qashlab sal-pal iljaygan bo‘ldi. (Mirmuhsin). Davlatimiz mo‘l bo‘lar, Omborlar donga to‘lar. (Q.Muhammadiy).*

2. Harakat va belgining ortiqligini ko‘rsatuvchi ravishlar: *juda, eng, o‘ta, obdon, ozmuncha, sira, hech, ortiq* kabilar. Masalan: *Avaz iztirob bilan oldinga qaradi, yomg‘ir juda kuchaygan edi. (P.Qodirov). Ovqatni xo‘p chaynagan yaxshi, gapni obdon o‘ylagan yaxshi. (Maqol). O‘tgan yilgi qish ozmuncha bog‘larni quritdimi? (S.Zunnunova).*

Miqdor-daraja ravishi gapda:

a) asosan ravish holi vazifasida keladi. Masalan: *Otda ko‘p yurib o‘rgangan Ortiq endi mototsikl egaridan tushmaydi. (P.Qodirov). Qizlik paytida Nuri ularning kulbasiga juda oz chiqar edi. (Oybek);*

b) kesim vazifasida keladi. Masalan: *«Qari ko‘ngilda yosh orzular ko‘p, O‘ktamjon», - dedi mamnun iljayib Mirhaydar. (Oybek) Orqasiga qarasa, ikki otliq etib olishga sal qolibdi. (N.Fozilov). Bir jihatdan kelganing ham ma‘qul bo‘lgan: mashinaning xushtorlari behad ko‘p. (Oybek).*

v) ba‘zan otlarga bog‘lanib, sifatlovchi vazifasida ham keladi. Masalan: *Ular ancha yergacha asta borib, gaplashib ketdilar. (Oybek).*

O‘rin ravishi. O‘rin ravishi harakat va holatning bajarilish o‘rnini va harakat yo‘nalgan tomonini bildiradi. O‘rin ravishlari *qayerga? qayerdan?, qayerda?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi: *uzoqda, pastda, tubanda, oldinda, nari, beri, nari-beri, quyida, ortda, olisda, yuqorida, quyida, yaqinda, orqada, to‘g‘riga, yuqoriga, ilgariga, olg‘a* kabilar. Masalan: **Olisdan tungi**

smenadagi ekskavator va o'zga mashinalarning qudratli na'rasi baralla eshitilar edi. (Oybek). G'ulomjon orqadan qarab qoldi, ammo qiz uzoqqa ketmadi. (M.Ismoilij). Qancha kunlar orqada qoldi, Ketda qoldi qancha manzillar. (H.Olimjon). Kimdir sabrsizlanib soatga qarasa, kimdir asabiy holatda u yoqdan bu yoqqa yurib turibdi. (Gazetadan).

O'rin ravishlari, asosan o'rin holi vazifasida keladi. Masalan: *Har yondan ariqlarning jonli nayi oqar, nozik nihol daraxtlarning ko'k qatorlari uzoqlardan tevarakni qurshagan edi. (Oybek) Mingboshi... oldinga yurdi, qo'lidagi qamchisini o'q talab, xunuk ovoz bilan o'kirdi (S.Zunnunova.)*

Ba'zan kesim va aniqlovchi vazifada keladi. Masalan: *Obodonchilik sohasidagi katta ishlar hali oldinda. (Oybek). Oyko'lda dam olish uyi qurib bo'lmaydi, chunki u archazorlardan ancha uzoqda. (P.Qodirov). Ot old oyoqlarini irg'itib, sapchidi va shamoldek uchib ketdi (S.Ahmad).*

Payt ravishi. Payt ravishi harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi va *qachon? qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *hozir, boya, bugun, kecha, avval, oldin, endi, erta, onda-sonda, indin, saharlab, ertalab, doim, hali-beri, tunov kun, ilgari, so'ngra, keyin, hanuz, hali, hamisha, bultur, qadim, hamon, kechasi, tez, yaqin, uzoq, hech qachon, dastlab, kunduzi, har kuni, kuni bilan, yildan yilga, erta-indin, qishin-yozin, hozir(da), kundan kunga, oydan oyga, nuqul, ora-sira, oxirida* kabilar. Masalan: *U erta – kech o'zini o'zi koyidi, o'zining soddaligi, ishonuvchanligidan achchiqlandi. (Oybek). Yoshlar uning yuzida onalarcha mehribonlik, nuroniy jilmayishni endi ko'rishdi. (A.Muxtor). So'rab ko'ring avval siz, men hozircha panada tura-turay. (Uyg'un). So'zimiz tamom bo'lsin, so'ng borajakman. (S.Ziyoyev). Fotima, oldin bir narsaga tushunib oling, so'ngra achchiq qilsangiz mumkin. (Hamza). Hamma yoq jimjit, faqat onda-sonda bulbullar nolasi eshitiladi. (I.Rahim).*

Payt ravishlari gapda ko'pincha hol, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: *Bugun sening tug'ilgan kuning, Bugun uying to'ladi gulga. (H.Olimjon). Paxta dalalarida mehnatni,*

musobaqani qizitish pallasi - hozir. (Oybek). Ashirbek ilgari, Vafobek keyin, Oqlabdi qirq yigit bergan tuzimni. («Yusuf va Ahmad»).

Otlashganda: a) ega vazifasida keladi. Masalan: **Bugunimiz juda yaxshi, ertamiz bundan ham yaxshi bo'ladi**; b) to'ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Azizjonning buguniga, ertasiga Lutfiniso juda-juda zarur edi. Bugunni o'ylama, ertani o'yla. (Maqol)*; v) qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi. Masalan: **Ertaning g'amini bugun ye. (Maqol).**

Maqsad ravish. Bu turdagi ravishlar sanoqli darajada bo'lib, ular harakatning bajarilish maqsadini, nima uchun bajarilishini bildiradi va *nima maqsadida?, nimaga?* savollarga javob bo'ladi. Maqsad ravishi gapda asosan maqsad holi vazifasida keladi. Maqsad ravishiga *atay(in), ataylab, jo'rttaga, qasddan, bila-ko'ra* kabi so'zlar kiradi. Masalan: *Ilgari ustalar pichoqqa sop izlab, atay sayg'oq oviga chiqisharkan. (M.Mansurov). Orombaxsh, salqin bog'da sayr etib yurgan ikki yosh yurak bu safar ham tunda uylariga atayin piyoda jo'nashdi. (Mirmuhsin.) Ahmad jo'rttaga sakrab o'rnidan turdi (F.Musajonov). Aslida u turli bahonalar bilan ustalarni qasddan shoshiltirmayotgan edi. (S.Siyoyev).*

Harakatning bajarilish maqsadi *uchun, deb* yordamchi so'zlari va *-gani* affiksli ravishdosh yordamida yana ham aniq ifodalanadi. Masalan: *Har kishi ter to'kib qiladi mehnat, xalqimning turmushi obod bo'lsin deb. (G'.G'ulom.) Bu erga Madali akaning jig'iga tegish... uchun kelganligidan mulzam bo'ldi. (A.Muxtor.) Saida Saodatxonning mukofot olganini eshitib, ataylab tabriklagani keldi.*

Ravishlarning funksional shakllari

Boshqa so'z turkumlarida bo'lganidek, ravishlarda ham turli xil funksional shakllar yasaladi, bu shakllarda harakat va holat belgisi turlicha tavsiflanadi, so'zlovchi tomonidan turlicha baholanadi. Bu shakllar quyidagilardan iborat:

1. Ravish qiyosiy daraja shaklini hosil qiluvchi *-roq* affiksini olib yoki *eng, juda, g'oyat, nihoyat* kabi so'zlar bilan birikib,

belgining darajasini ifodalaydi. Ravishga –*roq* affiksi qo‘shilganda, asosan, harakat va belgiga kamligi, kuchsizligi, ba‘zan esa kuchaytirish, belgining nisbiy ko‘pligi ma‘nosi, *eng* so‘zi bilan kelganda esa belgining ortiqligi ma‘nosi ifodalanadi. Masalan: *Biz nariroq borgach, Umid ko‘ylagini to‘g‘rilab, shimining ichiga tiqib oldi. (Mirmuhsin). Bahorda eng oldin bodom gullaydi. O‘zbek xalqi qadim-qadimlardan buyon hashar usulida juda ko‘p inshootlar barpo qilgan. (S.Ahmad). Ozroq muhabbating bo‘lsa, Tezroq javob yoza ko‘r. (Dostondan).*

Juda, g‘oyat, nihoyat, toza kabi so‘zlar ravishlarga birikib, harakat belgisining kuchaytirilganligini ko‘rsatadi. Masalan: *Qamalgan tutun juda sekin tarqalmoqda edi. (Oybek). Qambar ota juda sekin to‘pdan chiqib ketdi. (P.Qodirov). Ushbu yozgan maktubimni Boshdan oyoq toza ko‘r. (Dostondan).*

2. –*gina* (-*kina*, -*qina*) affiksi orqali yasalgan ravish shakllari harakat va holat belgisining kuchsizlanganligini yoki ta‘kidlanganligini anglatadi, asosiy diqqat shu belgining o‘ziga qaratiladi. Masalan: *Komila qoshlarini chimirib, o‘rtog‘ining bilagini sekingina chimchiladi. (Oybek). U go‘yo kechagina otasining dono, aqlli so‘zlarini eshitganday bo‘ldi. (Oybek).*

3. Ravishlarda juft va takroriy shakllar ham keng ishlatiladi. Juft shakllar ikki ravishning juft holda kelishidan hosil bo‘ladi: *birin-ketin, oldin-keyin (oldin-ketin), asta-sekin, nari-beri, bugun-erta, erta-kech, erta-indin* kabi. Juft shakllarda ikki ravishning ma‘nosi umumlashtiriladi. Masalan: *Hujjatlarni bugun-erta rasmiylashtirib, dushanbadanoq ishga kirishing. (A.Obidjon). Komilaxon, xalq ichida meni izza qilavermang, erta-indin gumburlama ko‘prik yasaymiz! (Oybek). Xotirjam ishlayveringlar, men o‘zim asta-sekin etib boraman. (O.Yoqubov). Asta-sekin boshlangan chapak tobora avj olib, soz ovozini bosib ketdi. (A.Qahhor).*

Ravishlarning takroriy shakli esa bitta ravishning takroridan hosil bo‘ladi: *asta-asta, sekin-sekin, zo‘rg‘a-zo‘rg‘a, tez-tez, ko‘p-ko‘p* kabi. Odatda, takroriy shakllar *davomlilik, takroriylik, ta‘kidlash, kuchaytirish* kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Otlar*

pishqirib qattiq yeldilar, sekin-sekin paxta dalalari orqada qoldi. (Oybek). Pochchayev shartta burilib, tez-tez yurib ketdi. (A.Muxtor). Olma-o'rik va shu kabi tar mevalar ham birin-ketin pishib, odamlarning og'izlariga tegdi. (K.Yashin).

KO'MAKSHI

Ko'makchilar mustaqil so'zlar orasidagi turli-tuman munosabatlarni (vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon) ifodalash uchun xizmat qiladigan so'z turkumidir.

Ko'makchilar tarixan mustaqil so'zlar bo'lgan bo'lsa ham, ular hozirgi zamon o'zbek tilida leksik ma'nolarini yo'qotgan, faqat grammatik ma'no ifodalaydigan so'zlardir.

Hozirgi o'zbek tilida ko'makchilarga mustaqil ma'nosini tamoman yo'qotgan *bilan, uchun, kabi, sari, sayin, qadar, shuningdek, ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi tomon, boshqa, sababli, orqali, tufayli, qarab, qaramay, so'ng, tashqari, beri, ko'ra, chog'li, uzra* kabi so'zlar kiradi (bu so'zlar ot, sifat, ravish va fe'llardan ko'makchiga ko'chgan so'zlardir).

Ko'makchilar turlanish va tuslanish xususiyatlariga ega emas. Ammo ular nutqda ayrim kelishiklarni boshqarib keladi. Qaysi kelishiklarni boshqarib kelishiga ko'ra ko'makchilar:

1) bosh kelishikdagi ot va qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar; 2) jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar; 3) chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilarga ajraladi.

1. Bosh kelishikdagi ot (ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh) bilan keladigan ko'makchilar. Bunday ko'makchilarga *bilan, uchun, kabi, singari, sayin, sari, sababli, orqali, tufayli, choqli, osha, bo'ylab, bo'yicha (bo'yincha), ichra, degan (deydigan), bo'yi, chamasi, haqda, to'g'rida, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda* kabi so'zlar kiradi.

Bu ko'makchilar vosita, sabab, maqsad, qiyos-o'xshatish munosabatlarini ifodalash uchun qo'llanadi: *qalam bilan yozilgan* (vosita), *ukasi bilan bormoqda* (birgalik), *kechasi bilan kutmoq*

(vaqt) *o'qish uchun kelmoq* (maqsad), *ukasi uchun olmoq* (ataganlik), *ona kabi mehribon* (o'xshatish), *kelajak sari intilmoq* (yo'nalish), *o'qishi sababli kelmoq* (sabab).

2. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Bunday ko'makchilarga *tomon, qadar, ko'ra, qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan, qaramay, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qarata* kabi.

Bu ko'makchilar yo'nalish, payt, vaqt jihatdan chegara, makon jihatdan chegara, sabab, qiyoslash, zidlik, harakat yo'nalgan tomon kabi bir qator ma'nolarni ifodalaydi: *uyga tomon, kechga tomon, peshinga qadar, supaga qadar, shu sabablarga ko'ra, akasiga ko'ra* (gavdaliroq), *odatiga qarshi* (zidlik) *shaharga qarab* (yo'nalish) kabi.

3. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Bunday ko'makchilarga *so'ng, keyin, boshqa, tashqari, bo'lak, o'zga, beri, buyon, nari, burun, ilgari, boshlab, tortib* kabi so'zlar kiradi. Bu ko'makchilar harakatning tugallanishi bilan bog'liq bo'lgan vaqt, mustasno, harakatning boshlanish payti, harakatning o'tgan zamonda sodir bo'lganligi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *majlisdan so'ng uchrashmoq, ishdan boshqa hech narsani o'ylamaslik* (mustasno), *shu kundan boshlab, tong otmasdan burun* kabi.

Ko'makchilar ma'no hamda vazifasi jihatidan kelishik affikslariga yaqin turadi. Shuning uchun ba'zan kelishik shakllari bilan anglatilgan ma'no ko'makchilar bilan ham ifodalanadi: *mashinada kelmoq - mashina bilan kelmoq, qalamda yozmoq - qalam bilan yozmoq, ukamga olmoq - ukam uchun olmoq.*

Ko'makchilar ma'no jihatidan bir xil emas. Ularning ayrimlari (*bilan, uchun, kabi, qadar, sari*) alohida olinganda mustaqil ma'no ifodalamaydi, vazifa jihatidan kelishik affikslariga yaqin turadi; ba'zi ko'makchilar (*old, ora, ich, to'g'ri, orqa*) esa o'z mustaqil ma'nolarini saqlaydi va kelishiklar bilan turlanadi. Shunga ko'ra ko'makchilar dastlab 2 ga bo'linadi.

I. Sof ko'makchilar.

II. Ko'makchi otlar.

Sof ko‘makchilar

Sof ko‘makchilar gapda boshqa so‘zlar bilan birga kelgandagina o‘zlariga xos qo‘shimcha ma‘nolarni anglatadi. Sof ko‘makchilar morfologik xususiyatiga ko‘ra qaysi so‘z turkumidan kelib chiqqanligiga qarab uchga bo‘linadi.

1. Asl ko‘makchilar. Bu ko‘makchilar o‘zlarining leksik ma‘nolarini yo‘qotgan bo‘lib, boshqa-boshqa so‘zlarga birikkan holda turli munosabatlarni ifodalaydilar: *bilan, uchun, qadar, sari, sayin* kabi.

2. Ot ko‘makchilar. Bular ot, ravish kabi so‘z turkumlaridan ko‘makchiga o‘tgan so‘zlardir: *burun, ilgari, keyin, boshqa, tashqari* kabi.

3. Fe‘l ko‘makchilar. Bu ko‘makchilar fe‘lning ravishdosh va sifatdosh shakllaridan ko‘makchiga o‘tgan so‘zlardir: *qarab, ko‘ra, qaraganda, yarasha, boshlab* kabi.

Sof ko‘makchilarning bir qismi bosh kelishikdagi so‘z bilan ishlatilsa, ikkinchi qismi vositali kelishikdagi so‘z bilan ishlatiladi.

Bosh kelishikdagi so‘z bilan ishlatiladigan ko‘makchilar quyidagilardan iborat:

Bilan. 1. Bosh kelishikdagi turli so‘zlar bilan ishlatilib: 1) ish-harakatning amalga oshishidagi birgalik, hamkorlikni ifodalaydi. Masalan: - *Ko‘chalarni, qishloqni, ayniqsa Mahvash bilan birga dars tayyorlagan joylarni.. juda-juda qo‘msadi. (T.Ashurov)*; 2) ish-harakat yoki hodisaga vosita bo‘lgan narsani bildiradi. Masalan: *Oshning ta‘mi tuz bilan, odam ta‘mi so‘z bilan. (Maqol). Inson xatoni ko‘proq o‘z tili bilan sodir qiladi. (Gazetadan)*; 3) ish-harakatning tarzi, holati va sh.k. ni bildiradi. Masalan: *Xatda Sanobar uning... qaytishini sabrsizlik bilan kutayotganini yozar edi. (S.Zunnonova). Oysha xola bu ovozni butun qalbi, borlig‘i bilan tinglardi. (S.Zunnonova)*; 4) ish-harakatning qachon sodir bo‘lgani va qancha vaqt davom etganligini bildiradi. *Mahvash ham kunduzi bilan shu yerda bo‘ladi. (T.Ashurov)*; 5) ish-harakatning biror joy bo‘ylab yo‘nalishini bildiradi. Masalan: *Bu rastada ikki tomonda besh-oltita katta do‘kon bo‘lib, tor, kamgak yo‘l bilan*

bazzozlikka, shohifurushlik rastasiga tutashar edi. (Oybek); 6) ish-harakat yoki holatning ro‘y berishi, yuzaga chiqishiga qaysi narsa sabab (asos) bo‘lganligini bildiradi. Masalan: Har bir narsaga oldindan hukm etish to‘g‘ri emas.. har bir ish Allohning buyrug‘i bilan bo‘ladi. (Oybek).

Bilan ko‘makchisi biriktiruvchi bog‘lovchi vazifasida ham qo‘llanadi va quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) gap bo‘laklarini, asosan, uyushiq bo‘laklarni bog‘laydi va vazifasiga ko‘ra «va» bog‘lovchisiga teng keladi. Masalan: *U qalam bilan (va) qog‘ozni cho‘ntagiga solib, o‘rnidan turganda, Bo‘taboy keldi. (A.Qahhor). Bular ko‘zdan g‘oyib bo‘lgandan keyin, Kanizak bilan (va) Sidiqjon butaning orqasidan chiqishdi. (A.Qahhor); 2) payt va to‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: Deraza ochilishi bilan, Yo‘lchi boshini ko‘tardi. (Oybek). Halvo degan bilan, og‘iz chuchimaydi. (Maqol). Yer bo‘lgani bilan, hosil bo‘lmasa qiyin. (A.Qahhor).*

Bilan ko‘makchisi badiiy adabiyotda ba‘zan *birlan, birla, bila, -ila, -la* shaklida qo‘llanadi. Masalan:

1. **Xalqing birlan** bahodirsan, yana sen bebahodirsan. (S.Abdulla).

2. **Mushk birlan** rayhon fayz berib uyga, Alamnok ko‘nglini solar ming kuyga. (B.Boyqobilov). Bir umr men **birla** qolgin, bu ko‘ngil hamrohi bo‘l, Ey sahar ufqi, uning sen zarvara qog‘ozi bo‘l. (E.Vohidov).

3. **Sadoqat birla** o‘zbek shuhratini yoymoqda olamga. («Guldasta»).

4. **Qo‘shinlaring bo‘ldi yer birla** yakson. (H.Olimjon).

5. **Labi la‘ling bila** savru ravoning bag‘ishlar obu hayvonu tiriklik. (Atoiy).

6. **Asl, ulug‘ bir viqor bila** biz sari

Kelasan gurillagan alangalar-la!

7. [Kumush] ... maktubni o‘qib tamom qildida jonsiz bir **tovush ila** uyatsiz deb qichqirdi va yerga yiqilib o‘zidan ketdi. (A.Qodiriy).

8. **Pishib etildi, havodin rang oldi istagicha**

Zihi bu san'at ila keldi xalqparvar kuz. (Habibiy).

9. *Oy shu'lasi-la munavvar manzil bir zumda chayqaldi. (M.Ismoiliy).*

Lekin *bilan* ko'makchisining bu shakllari hozirgi zamon o'zbek adabiy tili uchun me'yor hisoblanmaydi.

2. **Uchun.** Bu ko'makchi, asosan, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) maqsad ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi ot, olmosh, shuningdek, harakat nomi va *-sin, -lik* affikslari bilan tugagan so'zlardan keyin keladi. Masalan: *Buyuk kishilar doim insoniyat uchun qayg'uradi. (Shukrullo) Shoir Nodimning hashamatli bira mehmonxonasi aziz mehmonlar uchun ajratildi. (S.Abdulla).*

Dunyoda to'g'ri yashab yurtga xizmat qilib o'tishdan ortiq baxt bormi inson bolasi uchun?! (S.Ashurov).

2) sabab ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi, ko'pincha, *-gani (-gan-i), -ligi(-lik-i), -ganligi (-gan-lik-i)* affikslari bilan tugagan so'zlardan so'ng keladi. Masalan: *Yangi chiqqan oy yeyilib ketgan o'roqday ingichka bo'lgani uchun yo'lni yoritmasdi. (Sh.Rashidov) Kichik ariqqa hali suv kelmagani uchun Gulnor chelak ko'tarib, katta ariqqa jo'nadi. (Oybek). Ota-onasi savodli kishilar bo'lganligi uchun yoshligidan savod chiqardi. («Fan va turmush»).*

Bunday birikuvlarda **uchun** ko'makchisi *sababli* so'zi vazifasini bajaradi va unga sinonim bo'ladi. Qiyos qiling: *a'lo o'qigani uchun mukofotlandi – a'lo o'qigani sababli mukofotlandi.*

3) atash ma'nosini. Bunday choqda **uchun** ko'makchisi ot va olmoshlardan so'ng keladi. Masalan: *Bu kitoblarni sen uchun, qalamlarni Salima uchun oldim.*

4) evaz ma'nosini. Masalan: *Rahmat, So'naxon, yo'qlab topib kelganingiz uchun rahmat. (A.Muxtor). Ko'ngli uchun qaymog'ini totib ham ko'rmadim. (A.Muxtor).*

Uchun ko'makchisi badiiy adabiyotda *-chun* shaklida ham qo'llanadi. Masalan: *Tinchgina yashash-chun tug'ilmaganman. («Toshkent oqshomi»).*

Uchun ko‘makchisi –gina, -dir affikslarini olishi mumkin. Masalan: *Uning bu gaplari mening uchungina butun dahshati bilan yangi edi. (A.Muxtor). Lekin nima uchundir uning bashorati ijobat topmasdi. (Shukrullo).*

Kabi. Bu ko‘makchi o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *U Yo‘lchiga yaqin kelib, ona kabi boshini siladi va yupata boshladi. Baxtli onlar umr tunida yulduzlar kabi chaqnaydi. (Oybek). U ham sen kabi serzavq. U shuncha yillardan beri go‘dak kabi ayasining panohida uxlayotgan ekan. (O‘.Hoshimov). Endi deraza ortidagi tol novdalari nazarida qudratli chinor kabi tebranib turardi. (S.Karomatov).*

Bu ma’noda **kabi** ko‘makchisiga *misol, misoli* so‘zlari sinonim bo‘lishi mumkin. Masalan: *Yulduz misol (kabi) qo‘y-qo‘zing suluv. (R.Chinmirzayev). Kunlarim ham endi tiyiqsiz oqar ko‘zim yoshlari misol. (Sh.Rahmon).*

Bu ko‘makchi fe‘l shakllari modal so‘zlar bilan kelganda, o‘xshatish, qiyoslash bilan birga ishonmaslik, gumon ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan: *Gulnor uyalgan kabi tabassum bilan boshini quyi soldi. (Oybek). Chol qishloqda bo‘lib o‘tgan voqealarni xotiradan bir-bir kechirayotgan kabi bir zum jim qoldi. (A.Qahhor). Uyda birov bor kabi tuyuldi unga.*

Kabi ko‘makchisi vaqt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelganda esa doimiy o‘xshashlik, muntazamlilik ma’nosini bildiradi. Masalan: *U atrofga nazar solmay har vaqtdagi kabi g‘urur bilan kelar edi. (Oybek). Kechga yaqin dadasi qaytgach, qo‘rg‘onga kirdi, har kungi kabi qora sho‘rva uchun olov yoqdi. (Oybek).*

Singari. Bu ko‘makchi *kabi* ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, asosan, *kabi* ko‘makchisi anglatgan ma’nosini, ya’ni o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash, o‘xshashlik, muntazamlilik ma’nosini bildiradi. Masalan: *Po‘latning ko‘zlarida xuddi go‘daklarniki singari sevinch uchqunlari chaqnadi, chopganicha uyga kirib ketdi. (Sh.Rashidov) Atrof qum cho‘li singari bepoyon, shamol uchirgan qor oyoqlar ostida g‘ijirlardi. (Sh.Rashidov) ... qalbaki hujjatlar yasash singari harom ishlarning piri edi. (Oybek). Bu ishlar hammasi xamirdan qil sug‘urgan singari engilgina bo‘lmaydi.*

(Shukrullo). *U endi, dastlabki kunlaridagi singari begonasiramam, ro'para kelgan to'pga qo'shilib xursandchilik qilar edi. (A.Qahhor). Xadicha xola bolalik chog'idagi singari uning beliga non tugib berdi. (A.Qahhor).*

Yanglig'. Bu ko'makchi *kabi, singari* ko'makchilarining sinonimii bo'lib, asosan, ular anglatgan ma'nolarni ifodalaydi. **Yanglig'** ko'makchisi hozirgi o'zbek adabiy tili uchun arxaiklashgan bo'lishiga qaramay, nazmiy va nasriy asarlarda uslubiy talabga asosan qo'llanadi. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nosini bildiradi. Masalan: *Yarashmas senga bu yanglig' yurish, kayfu safokorlik. (Q.Ubaydullayeva). Rangim somon yanglig' dard ila g'amdan, Judolikdan tushgan hajru alamdan. (Hamza).*

Sayin. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, ish-harakat yoki hodisaning muayyan vaqt ichida takrorlanishi yoki muntazam bo'lib turishi ma'nosini. Masalan: *Quvnoq qizning yuragida sevgi kun sayin kuchliroq yolqinlanadi. (Oybek). Respublikamizda paxta hosili yil sayin oshib bormoqda;*

2) *-gan* qo'shimchili sifatdoshtlar bilan kelib, ish-harakatning tobora kuchaya borishini. Masalan: *Erta saharda yog'a boshlagan qor borgan sayin kuchaya boshladi. Quyoshli bahor ertasi juda ham yoqimlik, yurgan sayin, yurging keladi. (A.Muxtor);*

3) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan kelib, ish-harakatning tadrijiy rivojlanishi yoki takrorlanishini bildiradi. Masalan: *Bu hol kun sayin takrorlanib turardi. Kun sayin ozadi yuragim, Kun sayin vujudim semiradi. (Sh.Rahmon).*

Sari. Bu ko'makchi ish-harakatning ob'yektga qarab yo'nalishi ma'nosini ifodalaydi (bunday ko'makchili birikuvda ob'yektni ko'makchidan oldingi so'z ko'rsatib turadi): Masalan: *Tirishdim tog'dan oshdim, yorug'lik sari yo'l ochdim. («O'zbek xalq maqollari»).* *Qizning qiynalayotganini ko'rgan sari Basaraning kasali zo'riqardi. (R.Rahmon). Qorong'ilik quyuglasha borar, ko'kdagi yulduzlar chamani ham borgan sari yorqinroq chaqnar, havo badanga sezirlarli sovur edi. (Oybek).*

Bu ma'noda *sari* ko'makchisi *tomon* ko'makchisiga sinonim bo'lishi mumkin. Qiyos qiling: ***ko'cha sari*** – *ko'cha tomon*, ***yorug'lik sari*** – *yorug'lik tomon*. Masalan: *Elkasiga tashlangan paltosining engiga qo'l sola turib, indamay eshik tomon (sari) yurdi.* (S.Karomatov).

Sari ko'makchisi *-gan* affiksli sifatdosh bilan birga kelganda, ikki ish-harakatning bir yo'la sodir bo'lishi va bu harakatdagi davom, izchillik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Yo'lchi Shokir otaga tikilgan sari uning hozirgi paytdagi g'amli o'ylarini ravshan seza boshladi.* (Oybek). ***Kun sari*** ozadi yuragim. ***Kun sari*** vujudim semirar. (Sh.Rahmon). *Axir, baliq ham suvga intiladi, ko'kat yorug'lik sari bo'y cho'zadi.* (S.Siyoyev). [Avaz] *Qarasa, beixtiyor Tabibiyning uyi sari yo'l solibdi.* (S.Siyoyev).

Bu ma'noda *sari* ko'makchisi ***sayin*** ko'makchisiga sinonim bo'ladi. Qiyos qiling: *borgan sari* – *borgan sayin*. *Shunday qilib, ish borgan sari (-borgan sayin) katta bo'lar va katta bo'lgan sayin (-bo'lgan sari) Said Jalolxonning kallasi og'irlashar edi.* (A.Qahhor). *Quyoshli bahor ertasi juda ham yoqimlik, yurgan sari (-yurgan sayin), yurging keladi.* (A.Muxtor). *Lekin ko'chada qatnov, qiy-chuv borgan sari (-borgan sayin) kuchaymoqda.* (Oybek).

Sababli. Bu ko'makchi sodir bo'layotgan ish-harakatning boshqa ish-harakatga aloqador ekani sababini bildiradi. Masalan: *U shunday qadrli mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli tayyorgarlik ko'ra olmaganidan naqadar xijolatda ekanini aytib bitirolmas edi.*

Bu ko'makchi oldidan ko'pincha *-gan* shaklli sifatdosh (***o'qigani sababli***), *-(u)v*, *-(i)sh* shaklli harakat nomlari (*o'quvi sababli*, *o'qishi sababli*) va belgi otlari (*o'qiganligi sababli*) keladi: Masalan: *Podshoning xastaligi sababli mamlakatda to'y-maraka, bazmlar to'xtatilgan.* (Mirmuhsin). *Haroratning yuqori bo'lishi sababli tutlarda yon shakllarning jadal o'sishi va barglar sonining ko'payishi sodir bo'lyapdi.* (Gazetadan).

Orqali. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1) biror narsaning ichidan, orasidan, o'rtasidan yoki ustidan, biror narsa oralab, bir tomondan ikkinchi tomonga harakatlanish ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Boqqa hovli orqali kiriladi. Xaloyiq gurullab, uch eshik orqali zalga kirdi. (A.Qahhor). Poyezd Samarqand orqali Buxoroga yetib keldi;*

2) ish-harakatning biror kimsa, yoki narsa vositasi yordamida sodir bo'lganligini ifodalaydi. Masalan: *Hindlar ham boshqa mamlakatlar bilan asosan ingliz tili orqali aloqa qilishadi. (Gazetadan). Elmurod shu kuni bir bola orqali Davlatyorni o'z huzuriga chaqirdi. (P.Tursun);*

3) *orqali* ko'makchisi *tufayli*, *sababli* so'zlari bilan sinonim holda qo'llanadi. Masalan: *Sen bilan iftixor qilsak-da, sen orqali (tufayli, sababli) xijolat chekmasligimizga ishonдик. (A.Qodiriy). Men hali yosh bolaman. Ko'p joyni ko'rganim yo'q. Lekin kitob orqali (tufayli, sababli), Bildim talay yo'l-yo'riq. (Q.Muhammadiy).*

Tufayli. Ish-harakatning sodir bo'lishidagi sababni ifodalaydi. Masalan: *Turmushdagi jamiki yaxshiliklar, go'zallik va farovonliklar inson tufaylidir. (Gazetadan). Yon qadoq jo'xori tufayli shu ko'ygga tushaman, deb Avaz sira o'ylamagan edi. (S.Siyoyev).*

Bo'ylab. Bu ko'makchi ish-harakatning ko'rsatilgan makonda voqe bo'lgani yoki ma'lum vaqt davomida sodir bo'lganlik ma'nosini anglatadi. Masalan: *Jahon bo'ylab yangrar bir ovoz. (Islom shoir). Vatanimizning butun tarixi bo'ylab erishgan g'alabalari uning hayolidan birma-bir kechdi.*

Bo'yicha. 1) muvofiqlik, moslik, mutanosiblik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *U.. shart bo'yicha Shoqosimga ovqat, yotish uchun juvozxona oldidan bir hujra berdi. (Oybek). Bir kun kechasi u [Otabek] yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketgan edi. (A.Qodiriy). O'roz har kungi odati bo'yicha, jiydaga suyalib, o'zi yasagan kichkina do'mbirasini chala ketdi;*

2) oidlik, tegishlilik, doirlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Chinniga gul solish bo'yicha ishlarni ishchi-rassom bajaradi.*

(Gazetadan). *Savodsizlikni tugatish bo'yicha o'qish bir qadar yo'lga tushib qoldi.* (K.Yashin);

3) sohaga oidlik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Hotam aka jamoasi meva yetishtirish bo'yicha birinchi o'ringa chiqib oldi;* (Nazarmat);

4) holatida, shaklida ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Atrof tinch, sahro yaratilgan bo'yicha go'yo qotib qolganday;* (K.Yashin);

5) hudud-joy nomlari bilan birga kelib, harakat, hodisa yoki voqeaning shu joyga taalluqli ekanligini bildiradi. Masalan: *Bultur butun O'zbekiston bo'yicha paxtadan rekord hosil olindi.* (Gazetadan).

Uzra. Bu ko'makchi ish-harakatning biror narsa sathi (sirti) bo'ylab yo'nalishi ma'nosini ifodalaydi. Masalan:

*Qani shunday bahor bo'lsa,
Olam uzra yoysa gul.* (E.Vohidov).

Bu borada quyosh botib, qorong'ilik borliq uzra o'z chodirini yoza boshladi. (M.Boboyev).

Bu ko'makchi hozirgi o'zbek tili uchun arxaik bo'lib, faqat badiiy asarlarda qo'llanadi.

Ichra. Bu ko'makchi ish-harakatning biror narsaning ichida sodir bo'lishi ma'nosini bildiradi. Masalan:

*Sinfingni bulg'atma,
Chang-to'zon ichra botma.* (Q.Muhammadiy).
*Yovni ko'rsang, sher singari yurish qil,
Botirlarday maydon ichra urush qil.* (Islom shoir).

Bu ko'makchi mavhum otlar bilan birga kelganda bilan ko'makchisiga mos keladi. Masalan: *Suhbat qizimay yotibdi-da, - dedi Ahmad Husayin xo'rsinib va ko'zlarini xayol ichra suzib.* (Oybek).

Bu ko'makchi hozirgi o'zbek tili uchun arxaik bo'lib, ba'zan badiiy (ko'pincha she'riy) asarlarda qo'llanadi.

Degan. Bu ko'makchi atash ma'nosini ifodalash uchun qo'llanadi:

1) nomi bilan yuritilganlik, atalganlik ma'nosini anglatadi. Masalan: *Zarafshon degan daryo. Xalq o'qituvchisi degan ulug'*

nom. Mana, **banka degan** so‘z chiqdi. Ko‘rdik, foydasi, manfaati juda zo‘r; **veksel degan** so‘z chiqdi. Uni ko‘rdik, benihoyat zarur narsa. (Oybek);

2) ...deb ataladigan narsa, hodisa yoki shaxs ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: Ahmad **polvon degani** kim o‘zi? **Ketmon deganni** bir qiyomda chopadi-da! (A.Qahhor). Bola-chaqaga **sovg‘a-salom degan** narsalar ham bo‘ladi. (Oybek);

3) ko‘chirma gapni muallif gapi bilan bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: Qadimgilar: «Sabr qilsang, g‘o‘radan halvo bitar», - **degan**. [Qurbon ota] «Bir siqim tuprog‘im begona yurtda qolib ketmasa ekan», **degan** o‘yga bordi. (A.Qahhor). «Ilm – igna bilan quduq qazish», **degan** maqol bor;

4) bu ko‘makchi narsa bildiruvchi so‘zlar bilan kelib, atalganlik, belgilanganlik ma‘nosini bildiradi. Masalan: ... *kampir o‘zi keltirgan sarpolarni uyning yuziga yozdi. Ichidan **Safaraliga degan** do‘ppi chiqdi.* (Oydin).

Shog‘li. Miqdor jihatidan chama, taxmin kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Uni birdaniga **yuz chog‘li** odam o‘rab oldi. Biz qishloqdan bir yo‘la **qirq chog‘li** yigit jo‘namoqda edik.* (O.Yoqubov).

Osha. 1) Bu ko‘makchi ish-harakatning boshqarilgan so‘zdan anglatilgan vaqt davomida, maboynida sodir bo‘lishi ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: ... *yer, suv deb o‘tdi dehqonlar, **yillar osha, asrlar osha**, hukm surdi shunday zamonlar.* (E.Rahim);

2) ish-harakatning o‘zi qo‘shilib kelgan so‘zdan anglatilgan makon bo‘ylab sodir bo‘lishi ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Alisher unga **yelkasi osha** qaradi.* (O‘.Hoshimov). *Men Ra’noga qarardim-u, ichimga sig‘masdim, shamol bo‘lib uchgim, butun yurtlar, vodiylar, **dalalar osha** yelgim kelardi.* (M.Boboyev).

Jo‘nalish kelishigidagi so‘z bilan keladigan ko‘makchilar

Tomon. Bu ko‘makchi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) yo‘nalishni. Masalan: *Elkasiga tashlangan paltosining cho‘ntagiga qo‘l sola turib, indamay eshik tomon yurdi.* (S.Karomatov);

2) payt ma‘nosini. Masalan: *Kechga tomon Sobirning xonasiga Odil buva kirib keldi.* (R.Fayziyev).

Qadar. Bu ko‘makchi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi.

1) ish-harakatning vaqt jihatdan chegarasi ma‘nosini: Masalan: *Shu yilning oxiriga qadar korxonada beshta dastgoh tayyorlanadi.* (Gazetadan);

2) ish-harakatining makon (o‘rin, joy) jihatidan chegara munosabatini bildiradi. Masalan: *Darvoza ostini to hamsoyalar eshigiga qadar supurib kirib o‘ltirib, onalari bilan choy ichmoqqa mashg‘ul bo‘lar edi.* (Hamza).

Qadar ko‘makchisi bosh kelishikdagi so‘zlar bilan kelganda qiyos, taqqoslash, o‘xshatish, daraja munosabatlarini bildiradi. Masalan: *Dunyo qadar mardlik siqqan keng quchog‘ingga Yashiringan million xalqning g‘azabli, sasi.* (P.Po‘lat). *Biz o‘zimizni ichkariga olgach, darvozabon o‘zining hazmi ko‘targan qadar bizga to‘ng‘illaydi-da, darvozani berklash harakatiga tushadi.* (A.Qodiriy).

Bu ko‘makchi modal so‘zlar bilan kelganda, ko‘pincha, imkoniyat chegarasini aniqlaydi. Masalan: *Bu ishlar bir qadar bitgandan keyin, Sidiqjon onasini olib kelgani Bahrobodga bordi.* (A. Qahhor). *Bo‘lib o‘tgan voqeaga mumkin qadar beozor baho berib, qizni unutib, tinchishni istar edi.* (Sh.Yusupov).

Ko‘ra. Bu ko‘makchi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

1) sabab, asos ma‘nosini: Masalan: *Tuzilgan bitimga ko‘ra, Abdulatif Samarqandga yuborildi.* (Mirmuhsin). *Otam, o‘z kasbining taqozosiga ko‘ra, umrining ko‘p qismini safarlarda o‘tkazgan odam.* (Shukrullo);

2) ayirib, ta‘kidlab ko‘rsatish ma‘nosini: Masalan: *Uning mo‘ljaliga ko‘ra, Sidiqjon yana qasam ichishi, yur deb qistashi kerak edi.* (A.Qahhor);

3) qiyoslash, solishtirish ma'nosini: Masalan: *Kumushbibi endi o'n ettini qo'yib, o'n sakkizga qadam bosganlikda bo'yi ham onasiga etayozgan, jussasi onasiga ko'ra to'laroq edi. (A.Qodiriy).*

Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'zlar bilan kelganda, qiyos, taqqoslash ma'nosini bildiradi. Masalan: *Me'mor hatto o'z o'g'li Nizomiddindan ko'ra ham Zavrakning gaplariga ishonar edi. (Mirmuhsin). Masala u o'ylaganidan ko'ra chuqurroq ko'rinardi.*

Qarshi. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) zidlik (zidlash) munosabatini bildiradi. Masalan: *Qutidor odatiga qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldi-da, Otabekni so'radi. (A.Qodiriy). Endi odatga qarshi xiyonat qilish yaramaydi. (Oybek);*

2) o'zi birikib kelgan so'z anglatgan narsani yo'q qilish, oldini olish ma'nolarini bildiradi. Masalan: *Urushga qarshi kurashish. Kasalning oldini olish choralari eng muhimi vaqtida tepkiga qarshi emlashdir. («Saodat»);*

3) yuz bergan, sodir bo'lgan ish-harakat, voqea-hodisaning ko'ngildagidek emasligini ifodalaydi. Masalan: *Mariyamning baxtiga qarshi, amaki og'ir kasallikka uchrab, ishdan qoldi. (Oybek).*

Qarab. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) harakat yo'nalgan tomon ma'nosini: Masalan: *Bo'ta o'rnidan turib, chigit ekilgan yerga qarab ketdi. Sultonali ertalab uyqudan turib, ... Solih maxdumning hovlisiga qarab ketdi. (A.Qodiriy);*

2) asos, miqdor, o'lchov ma'nolarini: Masalan: *Kishiga bilimiga qarab yaxshilik qil. Daromad qilingan mehnatga qarab taqsimlanadi.*

Bu ko'makchi frazeologik birliklar tarkibida ham qo'llanadi. Masalan: *Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o'zlariga emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi. (A.Qodiriy).*

Qaramasdan – qaramay. Bu ko'makchi to'siqsizlik, zidlik, munosabatini bildiradi. Masalan: *Gavharning qarshiligiga qaramay, ikki marta suratga oldi-yu, rahmat aytib burilib ketdi. (O'.Hoshimov). Bundan uning xabari bormidi, yo'qmi, lekin u bu*

tomonga qaramasdan, otini egarlash bilan mashg'ul edi.
(A.Qodiriy).

Qarata. Bu ko'makchi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) ish-harakat yo'nalgan joy, tomon ma'nosini: Masalan: *Kanal bo'ylab o'tgan ko'chaning janub tomoniga qarata solingan to'yxonaga odam liq to'ldi. ... minomyotchilarimiz ham dushman marralari va o't ochish nuqtalariga qarata o't ochdi.* (T.Rustamov);

2) shaxs yoki ularni nazarda tutib, unga atab murojaat qilish ma'nosini ifodalaydi. *Ularga qarata aytilgan gap. U hammaga qarata nutq so'zladi. Karimaga qarata gapirmoq.*

Yarasha. Bu ko'makchi moslik, muvofiqlik, loyqlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Ahli rastaga va boyvachchalarga yarasha durustgina kiyinadi.* (Oybek). *Bizda ilg'orlar ishiga yarasha hurmatdaligini yaxshi bilasan, - dedi Yo'ldosh Saidaga.* (A.Muxtor).

Doir. Bu ko'makchi aloqadorlik, bog'liqlik, mansublik, daxldorlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Xotira daftarida yozuvchilik mehnatiga doir ko'p fikrlarni uchratish mumkin.* (K.Qahhorova).

Asosan. Bu so'z ko'makchi vazifasida kelganda biror ish-harakatining sodir bo'lishida sabab, asos, tayanch, manba bo'lgan ob'yekt ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Buyruqqa asosan bajarmoq. Yig'ilish qabul qilgan qarorga asosan u jamoaga rahbar qilib tayinlandi.*

Binoan. Bu ko'makchi ham ish-harakatining sodir bo'lishida asos, tayanch manba bo'lgan ob'yekt ma'nosini bildiradi. Masalan: *Qulluq, chaqirganingizga binoan xizmatigingizga keldik, nima deysiz?* («Luqmoni Hakim»). *Ehtiyot bo'linglar, nohaqlikka mutlaqo yo'l qo'yilmasin. Hamma ish qonunga binoan olib borilsin.* (P.Qodirov).

Muvofiq. Bu ko'makchi ham ish-harakatining sodir bo'lishida asos bo'lgan ob'yekt ma'nosini bildiradi. Masalan: *Bayram marosimiga muvofiq dabdaba bilan Husayn Boyqaro hozir bo'ldi.*

(Oybek). *Ularning o‘zaro pisandilariga muvofiq yangi yerlar, chiqariladigan suvlar Teshaboyga tekin o‘tadi. (M.Ismoilij).*

Chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar

So‘ng. Bu ko‘makchi ish-harakatining tugallanishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt (payt) ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Salomdan so‘ng Ahmad muddaoga o‘tdi. (F.Musajonov). Ustod bir necha soniyalik mulohazalardan so‘ng qat‘iyat ila oldinga yurib, ipni ushladi. («Fan va turmush»).*

Keyin. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z *so‘ng* ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, ish-harakatning tugallanishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt ma‘nosini bildiradi. Masalan: *Hammaga zehn solib o‘tirgan Safarov Bo‘taboy akadan keyin unga so‘z berdi. (A.Qahhor). Sidiqjon ovqatdan keyin qo‘liga gazeta olgan edi, bir maqolani yarimlatmasdan, ko‘zi suzildi. (A.Qahhor).*

Boshqa. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z *bo‘lak, tashqari, mustasno*lik ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Menga qolsa, o‘rtada shundan boshqa hech gap yo‘q, o‘g‘lim, - dedi (hoji). (A.Qodiriy).*

Tashqari. Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z *boshqa* ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, u ko‘makchi kabi mustasno^{lik} ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Bu yil hosil miqdoridan tashqari, tola sifatiga ham alohida e‘tibor beriladi. (Gazetadan). Uning bu gapidan Bashorat ishchilarning ishdan tashqari vaqtda ham ishlashga ahd qilishganini angladi. (A.Muxtor).*

Bo‘lak. Bu ko‘makchi ham *boshqa, tashqari* ko‘makchilarining sinonimi bo‘lib, ular kabi mustasno^{lik} boshqalik kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Elmurod ertalabdan beri non-choydan bo‘lak hech narsa emaganlikdan, ko‘ngli ozganini sezdi. Ukasidan bo‘lak Hamidaning yaqini qolmadi. («Yosh kuch»).*

O‘zga. Bu ko‘makchi *boshqa* ko‘makchisining sinonimi bo‘lib, o‘zi bog‘lanib kelgan so‘z bildirgan shaxs yoki narsadan boshqasiga ishora qiladi. Masalan: ... *Otabekdan o‘zga farzandimiz*

bo'lmay, orzu-havasimiz, umid-hadafimiz faqat shu Otabekdir. Bandamiz-taqdirga tan berishdan o'zga ilojimiz yo'q. (A.Qodiriy).

Beri. Bu ko'makchi payt ma'nosini bildiradi va ko'pincha harakatning boshlanish vaqti bilan bog'liq bo'lgan ma'lum payt oralig'i ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Seni Omon ko'rgandan beri ko'zlariga uyqu kelmaydi. Senga mayl qo'ygandan beri hech narsaga ko'ngli to'lmaydi. (H.Olimjon).*

Buyon. Bu ko'makchi *beri* ko'makchisining sinonimii bo'lib, vaqt ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *O'zbek xalqi qadim-qadimlardan buyon hashar usulida juda ko'p inshootlar barpo qilgan. (S.Ahmad). Necha yillardan buyon xayolini band etgan fikr uni amaliy ishga boshladi. (S.Karomatov).*

Nari-narigi. Ko'makchi vazifasida keladigan bu so'z ish-harakatining chegarasi yoki darajasini ifodalaydi. Masalan: *Maktabdan nari. Odamlardan nari. Ko'zdan nari – ko'ngildan nari. (Maqol). Kelsa kelar, kelmasa undan nari.*

Burun. Muayyan voqea, hodisa, harakatning boshqasidan yoki shu haqda so'z borayotgan paytdan oldin bo'lganligini bildiradi. Masalan: *Ish mo'ljaldan o'n besh kun burun boshlandi. Erta bilan, o'ftob chiqmasdan burun boyning hovlisida arava tayyor bo'ldi. (S.Ayniy).*

Ilgari. Ko'makchi vazifasida keladigan bu so'z narsa, hodisaning o'zi bog'lanib kelgan so'z, so'z birikmasi bildirgan vaqt, xatti-harakatning voqe bo'lishida undan oldin bo'lgan hodisani bildirish uchun qo'llanadi. Quyidagi so'zlar bilan munosabatga kirishadi:

1) ot va olmoshlar bilan birga keladi. Masalan: *Ammo o'z rizoligining sharti qilib to'ydan ilgari Marg'ilon borib kelishni ahd qildi. (A.Qodiriy);*

2) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan keladi: Masalan: *Bundan bir necha soat ilgari qayg'udan boshqa ovqatni tanimagan bu ikki yor endi sevinib, ishtaha bilan eya boshladilar. (Oybek);*

3) fe'l shakllari bilan keladi: Masalan: *Amirga inqiyod etishdan ilgari shu to'g'rida javob bersangiz. (A.Qodiriy).*

Ko‘makchi otlar

Ko‘makchi otlar (funktional ko‘makchilar) asosan mustaqil ma‘noli so‘zlar bo‘lib, ma‘lum o‘rinlardagina ko‘makchi sifatida qo‘llanadi. Ko‘makchi otlar, odatda, jo‘nalish, chiqish va o‘rin-payt kelishigi bilan turlangan bo‘lib, o‘zidan oldin kelgan so‘zlarga nisbatan qaralmish holatida bo‘ladi: *binoning oldida, daryoning o‘rtasiga, devorning ustidan*.

Hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchi otlarni vertikal yo‘nalish bildiruvchi (*ost, ust*), gorizontal yo‘nalish bildiruvchi (*old.orqa*) va aralash (ham vertikal, ham gorizontal) yo‘nalish bildiruvchi (*ora, bosh, o‘rta*) ko‘makchi otlarga ajratish mumkin.

Ost. Jo‘nalish kelishigida kelib ish-harakatni biror narsaga yoki uning ostki qismiga, tagiga yo‘naltirganlik ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: *Oyoq ostiga poyondozi solmoq. Anvar otin kulimsirab yosti ostiga qo‘l yugurtirar ekan, daftarni eng ustidan ikki qo‘llab Muqimiya tutdi. (S.Abdulla)*.

O‘rin-payt kelishigidagi **ostida** so‘zi quyidagi ma‘nolarni ifodalaydi:

a) biror harakat yoki hodisaning boshqasi bilan birga yoki unga bog‘liq holda sodir bo‘lishini ifodalash uchun qo‘llanadi. Masalan: *Xijolat ostida qolmoq. Rahbarligi ostida ishlamoq. Kuyov qattiq qarsaklar ostida borib, kelinning yoniga o‘tirdi. (A.Qahhor)*;

b) biror harakat yoki holatni yuzaga chiqargan boshqa bir harakat, holat yoki kechinmani ifodalashda ishlatiladi. Masalan: *Karim o‘zining diqqat bo‘lib turganligini sezdirmaslik uchun majburiyat ostidagina bir iljaydi. (Oydin)*;

v) ish-harakatni biror narsaning pastki qismida (*ostida, tagida*) yoki bevosita uning tagida sodir bo‘lganligini bildiradi. Masalan: *Sidiqjon katta yo‘ldan ancha chetda kattakon paxmoq bir daraxt ostida miltillab turgan chiroqqa tomon burildi. Yer yomg‘ir namidan ko‘pchir, shamol bulutlarni to‘zitganda esa yorqin quyosh ostida yayrar, undan moviy bug‘ o‘rlar edi*.

3 Chiqish kelishigidagi **ostidan** so‘zi ish-harakatning biror narsadan yoki uning ostki qismidan, tagidan, ichidan

yoʻnalganligini shuningdek razm solish, koʻz qirini tashlash maʼnolarini ham ifodalaydi. Masalan: *Raʼno kulimsirab yer ostidan Anvarga qaradi. (A.Qodiriy). Yaxshiboyev yer ostidan boqib, hamma yogʻi joy-joyida, tiqmachoqday, deb oʻyladi. (M.M.Doʻst). Palto ostidan kastyum kiymoq.*

Ust. Koʻmakchi vazifasida kelgan *ust* soʻzi *past* soʻzining antonimi boʻlib, quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) joʻnalish kelishigida kelib ish-harakatining biror narsa ustiga yoʻnalganligini bildiradi: Masalan: *Meʼmor aravadan tushib, bir muddat boʻlsa ham maysa ustiga yonboshladi. (Mirmuhsin). Bahor dadasiga koʻz qirini tashladi-yu, yana stol ustiga egildi. (Sh.Rashidov);*

2) biror ish-harakatni bajarish uchun unga qoʻshimcha ravishda yana boshqa bir harakatning sodir boʻlishini bildiradi. Masalan: *Bu yil kuz vaqtli keldi, uning ustiga yogʻingarchilik koʻz ochirmadi. («Sharq yulduzi»);*

3) oʻrin-payt kelishigida kelib:

a) ish-harakat biror narsa ustida sodir boʻlganligini bildiradi: Masalan: *Qoʻrgʻonbegi ot ustida qoʻrgʻonning u boshidan bu boshiga chopardi. (A.Qodiriy);*

b) ish-harakatning sodir boʻlishidagi vaqt, davr, muddatni bildiradi: Masalan: *Ovqat ustida Xadicha xola qishloqda boʻlib oʻtgan hamma katta-kichik hodisalar toʻgʻrisida gapirib berdi. (A.Qahhor).*

4) chiqish kelishigida kelib quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

a) ish-harakatining biror narsa ustidan yoʻnalganligini: Masalan: *Xayri xatni stol ustidan olib ulgirmasdanoq, Xalil ota bilan Bahor kirib keldi. (Oybek);*

b) ish-harakat biror shaxsga qaratilganligini, yoʻnaltirilganligini: Masalan: *Saida ustidan yozilgan arizaning birinchi nusxasi edi. (A.Qahhor).*

2. Goʻrizontal yoʻnalish bildiruvchi koʻmakchi otlarga *old, orqa, yon, ich tomon* kabi soʻzlar kiradi.

Old koʻmakchisi chiqish, joʻnalish va oʻrin kelishiklarida kelib harakat predmetning old tomoniga yoʻnalganligini, oʻsha

yerda bo‘layotganini, o‘sha yerda boshlanganligini, paytini bildiradi: Masalan: *Nizomjon uning oldiga jadal yurib ketdi. (S.Ahmad). Mansur xayrlashish oldidan eshik yonida turib sekingina: - Biror yoqqa borsangiz Zulayho opangizga aytib keting, - dedi. (O‘.Hoshimov).*

Orqa ko‘makchisi jo‘nalish kelishigida (*orqasida*) kelib, harakat narsaning yuz, bet, old tomoniga teskari tomoni (orqa qismi)ga yo‘nalganligini, o‘sha yerda bo‘layotganligini bildiradi: Masalan: *U stol orqasiga yozilgan xaritani ko‘zdan kechirdi. (H.G‘ulom). Oy bulut orqasiga yashirindi.*

O‘rin-payt kelishigidagi **orqasida** so‘zi ish-harakatning biror narsaning orqa tomonida sodir bo‘lganligini yoki narsaning o‘rni boshqa narsaning orqasida ekanini shuningdek, harakatning bajarilishi biror vosita tufayli, sababli amalga oshganini anglatadi. Masalan: *Kimxob to‘n ichida yo‘g‘on gavdasi bilan odamlar orqasida savlat to‘kib turibdi. (M.Ismoilij). Tirikchiligimiz shu bog‘ orqasida bir nav o‘tib turardi. (Oybek). Gulnor boshidan kechgan dahshatli voqealar orqasida zarracha mador sezmasdi. (Oybek).*

Chiqish kelishigidagi **orqasidan** so‘zi ish-harakati narsaning orqa tomonidan, ketidan, izidan yo‘nalganlikni shuningdek sababli, tufayli kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Masalan: *Kun orqasidan tun keladi. Qayg‘u orqasidan shodlik keladi. O‘tgan yillar mobaynida g‘isht orqasidan qancha daromad qilgansiz? (S.Ahmad).*

Ort (aynan orqa). Ko‘makchi vazifasida keladigan bu so‘z ham jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarida kelib, ish-harakatning kimsa yoki narsaning yuz, bet, old tomoniga teskari (orqa) tomonga yo‘nalganligini bildiradi. Masalan: *Quyosh oltin barkash bo‘lib, ufq ortiga yashirinishi bilan salqin tushadi. (Gazetadan). Muammoni hal qilish uchun ish ortidan ko‘p yugurdi. Bormagan joyi qolmadi. (Gazetadan). Devor ortida odam bor.*

3. **Aralash yo‘nalish bildiruvchi ko‘makchi otlarga o‘rta, ora, bosh** so‘zlari kiradi.

O‘rta ko‘makchisi jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarida kelib, harakat narsaning markaziy qismida bajarilganligini

bildiradi: Masalan: *To'xta xola hovli o'rtasidagi supaga kelib, oppoq yostiqa engashdi. (I.Rahim). Sharqu g'arb o'rtasida katta bir manzil, Chin Mochindan toliqib kelgan karvonlar. (M.Shayxzoda)*

Ora ko'makchisi o'rin-payt kelishigida kelib, o'rinni ba'zan paytni bildiradi. Masalan: *Agar yaqin orada havo ochilmay surunkasiga yomg'ir yog'ib bersa, nima qilamiz? (N.Safarov).*

Jo'nalish kelishigidagi **orasiga** so'zi ish-harakatning biror narsa yoki narsalarning tutashgan joyiga, orasiga yo'nalganini ifodalaydi. Masalan: *Supalarning oralariga, atrofiga anvoyi gullar ekilgan. (A.Qahhor). Saman otliq qamchini buklab, piyozi chakmonining yoqasi bilan gardan orasiga qistirdi-da, otini qistab devorga yaqinlashdi. (M.Ismoilij).*

Chiqish kelishigida kelgan **orasidan** so'zi ish-harakat ma'lum bir muhit, narsa yoki narsalar orasidan yo'nalganini ifodalaydi. Masalan: *Bulutlar orasidan oyning bir parcha kumushi ko'rinib qoldi. (Oybek). Olmaxon kovak orasidan chiqib, shoxlarda sakrab-sakrab o'ynadi. (A.Muxtor).*

Bosh ko'makchi oti quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1. Jo'nalish kelishigida kelib:

a) ish-harakatning biror narsaning boshlanishi, tepasi, cho'qqisiga yo'nalganini; Masalan: *Asqar ota borib, sag'ananing boshiga cho'kka tushdi va baland ovoz bilan qur'on o'qidi. (A.Qahhor). ... o'rnidan dik etib turib, karavot boshiga tashlab qo'yilgan kamarni qo'liga oldi. (M.M.Do'st). Bitar ishning boshiga yaxshi kelar qoshiga. (Maqol);*

b) kerak bo'lgan ob'yekt, shaxs, narsani ajratib ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi: Masalan: *Hosilni gektar boshiga 40 sentinerga etkazamiz. Dala mehnatkashlarining daromadi jon boshiga yildan-yilga oshib bormoqda;*

2. O'rin-payt kelishigida kelib, narsaning o'rnini yoki ish-harakatning biror narsa boshlanishida, tepasida, sodir bo'lganini ifodalaydi. Masalan: *Gul ochilgay qoyalarning boshida, Lolalar bor buloqlarning toshida. (H.Olimjon). Yuring, xolajon qizni o'zim*

topaman, to‘yning boshida o‘zim bo‘laman, yor-yorni ham o‘zim aytaman. (O.Yoqubov).

3. Chiqish kelishigida kelib, harakatning biror narsaning bosh qismidan, boshlanishidan, oldidan, qoshidan yo‘nalganligini ifodalaydi. Masalan: **O‘choq boshidan** ovqatni olib kelmoq. *Xonaning u boshidan bu boshiga yugurdi. (Shuhrat). Xat boshidan takror o‘qimoq.*

BOG‘LOVSHILAR

Gapda mustaqil so‘zlarni yoki qo‘shma gap qismlarini birlashtirish uchun xizmat qiluvchi yordamchi so‘zlarga **bog‘lovchilar** deyiladi. Bog‘lovchilar grammatik jihatdan o‘zgarmaydi va u leksik ma’no ham ifodalamaydi.

O‘zbek tilida bog‘lovchilar yakka yoki takroriy qo‘llaniladi. Shunga ko‘ra ular 2 turli bo‘ladi.

- 1) Yakka bog‘lovchilar.
- 2) Takroriy bog‘lovchilar.

Yakka bog‘lovchilar uyushgan bo‘laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo‘llaniladi: *va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, yoki, gar, agar, agarda, bashatri, chunki, garchi, go‘yo, go‘yoki, -ki, -kim* kabi. Masalan: *Deraza tomon qo‘l uzatdi, **lekin** taqillatmadi. (T.Malik.) Siz meni birinchi marta ko‘rib turibsiz, **biroq** men sizning mahoratingiz haqida eshitganman. (T.Malik.) Odam bolasi dunyoda hamma narsani unutishi mumkin, **ammo** onasining mehribonliklarini unuta olmaydi. (T.Malik.)*

Takroriy bog‘lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o‘rinda takrorlanib keladi: *dam..., dam, ba‘zan..., ba‘zan, ham..., ham, bir..., bir, yoki..., yoki, yo..., yo, goh..., goh, xoh..., xoh.* Masalan: *Jamiyatda **ham** tabiiy, **ham** hayotiy, **ham** siyosiy jumboqlar favqulodda ko‘p sodir bo‘ladi. **Goh** kulib, **goh** kuldiradi. U ham ko‘p o‘tmay, **yo** injener, **yo** o‘qituvchi bo‘ladi.*

Bog‘lovchilar vazifasiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi.

1. Teng bog‘lovchilar.
2. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar.

Teng bog'lovchilar

Bunday bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatlarni ifodalaydi. Ular asosan, gapning uyushgan bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Havo sokin va iliq edi. Unutilmas damlar etib keldi va biz o'z qahramonlarimiz betiga dadil qaramoqdamiz. Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi. (Oybek).*

Teng bog'lovchilar quyidagi guruhlarga ajraladi:

1) biriktiruvchi bog'lovchilar: *va, hamda* (bog'lovchi vazifasida kelgan *bilan* ko'makchisi, *ham* yuklamasi kiradi);

2) zidlovchi bog'lovchilar: *ammo, lekin, biroq, balki, faqat, holbuki*;

3) ayiruvchi bog'lovchilar: *yo, yoki, yoxud, yoinki, goh..., goh, goho-goho (gohi-gohi), dam..., dam, bir..., bir, ba'zan..., ba'zan, xoh..., xoh.*

Biriktiruvchi bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplarni bir-biriga bog'laydi. O'zbek tilida bunday bog'lovchilarning eng aktiv qo'llanuvchisi *va* bog'lovchisidir.

Bu bog'lovchi uyushiq bo'laklarning oxirgisidan oldin kelib, ular orasidagi teng munosabatni ko'rsatadi va oxirgi uyushgan bo'lakni ajratib, ta'kidlab ko'rsatadi: *Uni yosh va bo'ronli qalbi olib ketdi, olis shaharga. (A.Oripov).*

Va bog'lovchisi qo'shma gap tarkibida kelganda:

a) voqea-hodisalarning bir vaqtda bo'lganini bildiradi. Masalan: *Ko'ngil xazinasining kaliti tildir va ul xazinaning kaliti so'zdir. (A.Navoiy). Novdalarni bezab g'unchalar, tongda aytdi hayot otini va shabboda qurg'ur ilk sahar, olib ketdi gulning totini. (H.Olimjon) Xonaning shifti va devorlari ko'hsiz, lekin yaltiroq bo'yoqlar bilan bo'yalgan. (O.Yoqubov);*

b) ish-harakatning ketma-ket bo‘lganini ko‘rsatadi: *Soy g‘uvillab oqar va uning muzdek shamoli qirg‘oqda tartibsiz o‘sgan o‘tlarni silkitar edi. Bahri xola oldinda Risolat bilan birga borar va otning qadam tashlashi maqomiga ashula aytar edi. (A.Qahhor).*

Ba‘zan va bog‘lovchisi o‘rnida **-u (yu)** yuklamasi ham uyushgan bo‘laklar, ayrim gaplar orasida kelib, biriktiruvchi bog‘lovchi vazifasida ishlatiladi: Masalan: *Yeru ko‘k. Yoshu qari. Kechayu kunduz. Qir-adirda o‘tlar mening qo‘y-u qo‘zim. Yoz boshlanar dalada, bog‘da, Yer-u ko‘kni qizdirar quyosh. (Uyg‘un). To‘lqin bu voqeani esladi-yu tomog‘iga bir nima tiqildi. (T.Malik.)*

Hamda bog‘lovchisi ham gap bo‘laklari va qo‘shma gap qismlarini bog‘laydi: *Men farzandlarim hamda shogirdlarimdan haqiqiy inson bo‘lishni talab qilib keldim. (Gazetadan). Majlisda ta‘lim-tarbiya ishlarini yaxshilash masalasi ko‘rib chiqildi hamda tegishli qaror qabul qilindi.*

Ham bog‘lovchi vazifasida kelganda, **va** bog‘lovchi singari uyushiq bo‘laklarni bog‘laydi va bu bo‘laklar orasidagi tenglik munosabatini ifodalaydi. Masalan: *Bu gap, albatta, Rustamjon ham Karimalarning qulog‘iga etib bormasin.*

Bu bog‘lovchi qator uyushgan bo‘laklarning oxirgisidan oldin kelganda, uyushgan bo‘laklar orasidagi tezlikni ko‘rsatish bilan birga oxirgi uyushgan bo‘lakni ajratib ham ko‘rsatadi. *Bitibdur besh ravot ham uchta hammom. (Uyg‘un, I.Sulton).*

Ham uyushiq bo‘laklar ketidan takrorlanib kelganda ularni ajratib ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Masalan: *Go‘zalxon go‘zallikda ham, sho‘xlikda ham, o‘yinga ustalikda ham dugonalaridan qolishmaydi¹.*

Biriktiruvchi bog‘lovchi vazifasida ko‘pincha **bilan** ko‘makchisi ham qatnashadi. Bunday paytda boshqa biriktiruvchi bog‘lovchilar kabi bog‘langan qo‘shma gapning uyushgan bo‘laklarini bog‘laydi, vazifasiga ko‘ra «**va**» bog‘lovchisiga teng keladi. Masalan: *Bular ko‘zdan g‘oyib bo‘lgandan keyin, Kanizak bilan Sidiqjon butaning orqasidan chiqishdi. (A.Qahhor).*

¹ Ham bog‘lovchisi qo‘shma so‘zlarning tarkibiy qismi bo‘lib, muayyan ish faoliyat va sh.k.da «birga bo‘luvchi», «birga bajaruvchi», teng, «bir xil» degan ma‘nolarni bildiradi: *hamdard, hamfikr, hamshahar* kabi.

*Amu bilan Sirdan suv ichgan,
Zarafshonni loylatib kechgan,
Chavandozlar bordir bu elda. (H.Olimjon).*

Shuningdek, **bilan** soʻzi payt va toʻsiqsiz ergash gapli qoʻshma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bogʻlash uchun ham xizmat qiladi: Masalan: *Halvo degan bilan, ogʻiz chuchimaydi. (Maqol).* *Deraza ochilishi bilan, Moʻmin boshini koʻtardi. (Oybek).*

Zidlovchi bogʻlovchilar

Bunday bogʻlovchilarga *lekin, ammo, biroq, balki, holbuki* kabi soʻzlar kiradi. Bu bogʻlovchilar sodda gaplar va bogʻlangan qoʻshma gaplarda qoʻllanib, hodisa, ish-harakat yoki biror predmetni boshqasiga zid qoʻyadi va ular orasidagi qarama-qarshi munosabatni bildiradi. Masalan: *Havo bulut boʻldi, lekin yomgʻir yogʻmadi.* Shuni taʼkidlash lozimki, *lekin* bogʻlovchisiga *ammo, biroq* bogʻlovchilari sinonim boʻlishi mumkin. *Havo bulut boʻldi, lekin (ammo, biroq) yomgʻir yogʻmadi.*

Lekin bogʻlovchisi mazmunan bir-biriga zid boʻlgan sodda gaplarni, mazmunan zid boʻlsa-da, biri ikkinchisini inkor etmaydigan gaplarni bogʻlaydi. Masalan: *Uy kichkina, lekin yorugʻ. Sidiqjon bilan Kanizak kelganda, zalga odam toʻlgan, lekin prezidium atrofida hech kim yoʻq edi. (A.Qahhor).*

Ammo bogʻlovchisi teng huquqli gap boʻlaklarini yoki gaplarni zidlov yoʻli bilan bogʻlaydi hamda ish-harakat, holat va hodisalarning oʻxshash emasligi, farqi jihatidan qiyoslab, birini ikkinchisiga zid qoʻyadi. Masalan: *Bu ikki ayolning koʻngli bir-biriga naqadar yaqin, ammo yosh jihatdan bularning farqi katta. («Tuhfa»).* *Bu qiyin ish, ammo bajaramiz. Chavandozlardan biri marraga yaqin qolganda yiqilib tushdi, ammo hech kim parvo qilmadi. (K.Yashin).* *Onasining bu qaroridan keyin akasi yon bosishga majbur boʻldi, ammo shart qoʻydi. (T.Malik).*

Ammo, lekin bog‘lovchilari yonma-yon kelib, **ammo-lekin** tarzida ham qo‘llanadi va fikrni alohida ta‘kidlaydi. Masalan: **Ammo-lekin** hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yuboryapmiz. (A.Muxtor) Yo ‘qotish mumkin. **Ammo-lekin** butun vodiya tarqasa yomon bo‘ladi. (A.Muxtor)

Zidlovchi bog‘lovchilar ayrim gaplarning boshida ham keladi va o‘zidan oldin kelgan gap mazmunan keyingi gapga zid, qarama-qarshi ekanini bildiradi. Masalan: *Bu haqda o‘ylab ham ko‘rmagan. Biroq* hozir yer titraganday tuyulganida buning sababini topganday bo‘ldi... (T.Malik). Yigitali do‘konga yaqinlasha turib Ramazonni ko‘rdi! **Ammo** unga daf‘atan ro‘para bo‘la olmadi. Yigitali ba‘zan Nazirobodga (Yigitaliga) xat yozmoqchi **ham** bo‘lardi. **Lekin** birodarim, tirikmisan? – deb satr bitishga qo‘li bormasdi. Bir tomondan u haq ... **Lekin** boshqa tomondan Yigitali tong yulduziga qarab yotgandagi xayolini, qarorini xotiniga aytsammi-aytmasammi, deb qiynalayotgandi. Til-zaboning bor, bilaman. **Ammo** sen o‘zingni kunda bir o‘lib, bir tirilganlar qatoriga qo‘shma, bola. Bu onda Sattor vahimali tush ta‘sirida to‘lg‘anayotgan edi. Bir qarasa, devor bitganmish. **Biroq**... devor ostida dadasi bilan oyisi yotganmish. Masala Keldiyorov foydasiga hal bo‘lmayotganiga ishondi. **Biroq** Keldiyorov po‘pisasi tufayli ko‘nglida uyg‘ongan tashvish olovi pasaymadi. (T.Malik).

Balki bog‘lovchisi zid ma‘noli gaplarni, gap bo‘laklarini bir-biriga bog‘lash, qiyoslash uchun xizmat qiladi, ma‘noni kuchaytiradi. Masalan: *Kuchlilik – kurashda yiqitishda emas, balki* g‘azabi kelganda, o‘zini bosib olishdadir. («Fan va turmush»). *Yolg‘iz o‘zi emas, balki* butun kosib ahlining ahvoli pachava ekanini ochib tashladi. (Oybek).

Bu bog‘lovchi badiiy adabiyotlarda **balkim** shaklida ham qo‘llanadi. Masalan: *Qalbi pok ishq ahlining vijdoni balkim* jonidir. (Habibiy).

Shuningdek, **balki** so‘zi gapda kirish so‘z vazifasida kelib gumon, taxmin ma‘nolarini bildiradi. Masalan: **Balki**, kutar meni,

bir qiz, ko'z yoshlari oqizoq. («Sharq yulduzi»). **Balki**, bu qiz *Ona bo'lur, tug'ilajak o'g'limga. (Mirtemir).*

Ayiruvchi bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar uyushgan gap bo'laklarini yoki qo'shma gaplarning qismlarini bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayiruvchi bog'lovchilarga *yo, yoki, (yoinki), yoxud, yo..., yo, goh..., goh, dam..., dam, bir..., bir, ba'zan..., ba'zan, xoh..., xoh* kabi bog'lovchilar kiradi. *Yo, yoki, yoxud, yoinki* bog'lovchilari uyushgan bo'laklarning birini ikkinchisidan, biror voqea-hodisa yoki ish-harakatini boshqasidan ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. *Goh..., goh, goho-goho, (gohi-gohi) dam..., dam, bir..., bir, ba'zan..., ba'zan* bog'lovchilari esa gapda takrorlanib kelib, gap bo'laklarini, qo'shma gap qismlarini ayiruv yo'li bilan bog'laydi va galma-gallik, almashinib turish ma'nolarini ifodalaydi.

Misollar:

Gohi boqsam to'lin oydek yuziga,

Gohi sho'x o'ynoqi shahlo ko'ziga (Habibiy).

Illat yo oshda, yo moshda (Matal). U yo uyalib, yo qo'rqib ostonada turardi. (P.Tursun). Biron odamning o'zidan past yoki balandligini ... uning uyida nechta gilami borligi yoki necha kishiga so'zi o'tishi bilan o'lchar ekan. (Oybek). Chamadonimni ko'tarib, u yoqqa chopaman, bu yoqqa chopaman, qani endi, bo'yraday soya yoinki bir piyolagina yaxna topilsa. (H.G'ulom). Bir-ikki she'r yoxud bir drama asar yozib adabiyotning butun, masalasini tushunaman, deb da'vo qiluvchi kishilar ham yo'q emasdi. (N.Safarov). Ikki kundan beri goh savalab, goh shiddat bilan yog'ayotgan yomg'ir hamma yoqni ivitib yubordi. (A.Qahhor). Suv dam oqizib ketadi, dam chetga otadi. (S.Ahmad). [Yo'lchi] Ba'zan Qoratoyning ishxonasida, ba'zan choyxonada tunab yurdi. (Oybek). Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning. (Maqol).

Ergashtiruvchi bog'lovchilar

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar *-ki (-kim), chunki, shuning uchun, go‘yo, go‘yoki, toki, agar, garchi, (agarchi) basharti, ya‘ni* kabilar bo‘lib, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lash uchun xizmat qiladi.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar grammatik aloqalarni ifodalashi va ma‘nolariga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

1) *aniqlov bog‘lovchilari*; 2) *sabab bog‘lovchilari*; 3) *chog‘ishtiruv bog‘lovchilari*; 4) *maqsad bog‘lovchisi*; 5) *shart va to‘siqsizlik bog‘lovchilari*.

Aniqlov bog‘lovchilari (*ya‘ni, -ki, -kim*). Aniqlov bog‘lovchilari ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko‘rsatadi. Masalan: *Tilagimiz shuki, yaxshi ishlab obro‘ orttirsin, odamlarning hurmatiga sazovor bo‘lsin.*

Aniqlov bog‘lovchisi ergash gapning deyarli hamma turlari (*ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, sabab, natija, ravish va o‘xshatish ergash gaplarda*) ishtirok etadi: **Kimki** *birovga chuqur qazisa, o‘zi qulaydi. (Maqol). Bu shaharning xususiyatlaridan biri shuki, bu yerda bir kunda to‘rt faslning havosini ko‘rish mumkin. Bilsinlarki, yo‘ldoshim bo‘lmas ko‘zda yoshi bilan kulganlar. Mirzo Ulug‘bek joyiga o‘tirib ulgurmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomani tutdi. Ota—onam orzusi ushalib, ilgarigi Nazirqul endi Nazir afandi, ya‘ni o‘qituvchi bo‘lib qolgan edilar. (N.Safarov).*

Sabab bog‘lovchilari *chunki, shuning uchun, negaki, zeroki, nainki* kabilardir. Bu bog‘lovchilar, asosan, sabab ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi: *Samimiy aytilgan so‘z sodda bo‘ladi, chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo‘ladi. Chaqimchilik yomon illatdir, chunki u tufayli odamlar o‘rtasi buziladi. (Gazetadan). Yaxshi ishlasam, albatta, chakki bo‘lmaydi, negaki, bular qarindoshlarim, hammadan yulsalar ham, mendan yulmaslar. (Oybek). Zeroki, Jurjon shahridek havosi musaffo, suvi toza poytaxt topolmaymiz olamda. (M.Osim). Hech kim ishqni bunchalik ta‘rif qila olmagan, zero hech kim ishq jabrini menchalik tortmagan. (Uyg‘un, I.Sulton).*

Chog‘ishtiruvchi bog‘lovchilari go‘yo, go‘yoki kabilardir. Bu bog‘lovchilar voqea-hodisa va narsalarni o‘zaro o‘xshatish, chog‘ishtirish yo‘li bilan turli grammatik aloqalarni bildiradi. Masalan: *Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to‘ldirgan, go‘yoki kechaning o‘zi kuylaydi. Beda orasi juda issiq, go‘yo quyoshning butun olovi beda ichiga yashiringandek, qizg‘in bo‘g‘uvchi havo yuzga uradi. (Oybek).*

Maqsad bog‘lovchisi toki maqsad ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi: *Qo‘shiqni bahuzur aytib ishlay ber, toki hamma bahramand bo‘lsin. Bizning maqsadimiz kishilarga ong, tushuncha bermoq, toki har bir kishi yaxshilik va yomonlikni, oqu qorani o‘zi ajratadigan bo‘lsin. (P.Tursun) Poydevor omondir. Demak, uy omon. U yana tiklanar, Toki bor firoq, Toki bor boshimda, Bu qadim osmon, Toki bor bobolar Qon to‘kkan tuproq. (X.Davron).*

Shart va to‘siqsizlik bog‘lovchilari agar, agarda, modomiki, mabodo, basharti, garchi, agarchi, garchand kabilar. Bu bog‘lovchilar shart va to‘siqsiz ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Agar kishining hayoti biror maqsad, biror g‘oya uchun kurash bilan o‘tsa, bunday hayotga hech afsus qilmaslik kerak. Aniq toj, garchi yoqut, garchi zardir, xaloyiq boshiga bitgan zarardir. (Uyg‘un). Qiz tomon garchand to‘yni bir yil keyin qilish sharti bilan bo‘lsa ham, rozilik beribdi. (O.Yoqubov). - Yo‘q,- dedi bek, - men bu ishga basharti ko‘nganimda ham qizingizdan yashirmayman. (Oybek). Arman yurtin ko‘rolmasam mabodo, Bu dunyodan armon bilan o‘tardim. (E.Vohidov).*

Grammatik aloqalarni ifodalash uchun ba‘zan boshqa turkum so‘zlari ham bog‘lovchi o‘rnida qo‘llanadi. Masalan: *deb, degan, kim, nima, qaysi, qancha, qayerda* kabi so‘zlar bog‘lovchi o‘rnida kelishi bilan, ularning o‘zi biror gap bo‘lagi vazifasini bajaradi, maqsad, sabab, izoh, ketma-ketlik, zidlik, aniqlov kabi ma‘no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Har kishi ter to‘kib qiladi mehnat, xalqimning turmushi obod bo‘lsin deb. (G‘.G‘ulom). ...Mirzayev, unaqa gaplar Latofatning mijoziga to‘g‘ri kelmadi*

shaklli deb, qattiq xijolat tortdi. (A.Qahhor). Qayerda ijodiy tashabbus barq urasa, jonkuyarlik ko'rsatilsa, o'sha yerda yangidan-yangi fikrlar tug'iladi.

YUKLAMA

Ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no berish uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar yuklamalar deyiladi. Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

- 1) **affiks yuklama** (affiks holiga kelib qolgan yuklamalar);
- 2) **so'z yuklama** (so'z holidagi yuklamalar).

Hozirgi o'zbek tilida gapga yoki ayrim so'zlarga beradigan qo'shimcha ma'nolariga ko'ra yuklamalarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1) *so'roq va taajjub yuklamalari*; 2) *kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari*; 3) *ayiruv va chegaralov yuklamalari*; 4) *aniqlov yuklamasi*; 5) *gumon yuklamasi*; 6) *inkor yuklamasi*.

So'roq va taajjub yuklamari (-mi, -chi, -a, -ya,) so'zlarga yoki gaplarga qo'shib kelib, asosan gapni so'roq gapga aylantiradi va emotsional ma'no qo'shadi:

-mi yuklamasi.

1) so'roqni bildiradi: *Bugun uchrashuv bo'ladimi? Aya, ayajon, shu ham gapmi? Uyalmaysizmi? (A.Qahhor);*

2) taajjub, hayrat bildiradi: *Bugun uchrashuvga bormaymizmi?*

-chi yuklamasi: so'roq, buyruq, iltimos, istak, xohish, do'q ma'nolarini ifodalaydi: *Endi orqaga yo'l yo'q. Oldinga-chi? Qani, ayt-chi, qilmay ko'r-chi, ko'rib chiqay-chi* (xohish) kabi.

-a, -ya yuklamasi:

1) so'roq bildiradi: *Shahar juda o'zgarib ketibdi-a?*

2) his - hayajon anglatadi: *Oh, qanday so'lim kecha-ya!*

3) taajjub, ajablanishni bildiradi: *Men-a? U-ya..*

4) tasdiq, ishonch ifodalaydi: *Nuqul moy-a. Bahavo-ya, O'xshaydi-ya.*

Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari (*nahotki, nihoyat, -ku, ham, -u(yu), -da, -oq, -yoq, -ki, -kim*). So'z ma'nosini kuchaytirish va ta'kidlash uchun xizmat qiladi: *Baxt so'zi shunchalik azizki, unga mehnat ahli inqilob tufayli erishdi. Nahotki yerimiz chappa aylanib, nahotki daryolar oqar teskari. (G'.G'ulom). Bu ona-ku bu zo'r inson-ku! Hurmat, muhabbatning timsoli. (Uyg'un). Nihoyat, ular ham charchadi shekilli, oraga sukunat cho'kdi. (Gazetadan). Sen ham yuribsan-da, polvon nomini olib. (Gazetadan).*

Ayiruv va chegaralov yuklamalari (*-gina, -kina, -qina, faqat*) turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish va ma'no jihatidan ajratish uchun xizmat qiladi: *Hamma keldi, faqat Odil kelmadi. Yolg'iz ugina odamlarga qo'shilmas edi. Faqat ojiz qalamim manim, O'zbekiston Vatanim manim. (A.Oripov).*

Aniqlov yuklamalari (*xuddi, naq*) o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi. *O'g'li otasining xuddi o'zi. Majlisda naq ko'ngildagi gaplar gapirildi. Inobatning xuddi o'ziga o'xshagan nozikkina qora qosh, qora ko'z bir singlisi bor edi. (O.Yoqubov).*

Gumon yuklamasi (*-dir*) gumon, noaniqlik ma'nosini ifodalaydi: *Hozir u shaharga kirib borgandir. Omon kimdir bormi Vatani, Kim ham qizga tanitar uni. (H.Olimjon).*

Inkor yuklamasi (*na..., na*) uyushiq bo'laklar va qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, bo'lishsizga aylantiradi. Inkor shaklli gap bo'laklari va gaplar oldidan kelganda, bo'lishsizlik kuchaytiriladi, ta'kidlanadi: *Na muattar chamanzor, na muhtasham ko'shklar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafaslardagi qushlar - hech nima uni qiziqtirmaydi. (Oybek) Na ufq o'ramay yoqut-zar, Na bulut silkitmay oltin par, Tong kulmasdan burun Jontemir, Quyruq bir zavq bilan turadi. (Uyg'un) Senga na bo'ronlar kor qila olur, Seni na yo'qotib, bor qila olur. (A.Oripov).*

UNDOV SO'ZLAR

Undov soʻzlar kishilarning his-hayajonini, buyruq-xitob, haydash, chaqirish maʼnolarini ifodalaydi.

Undov soʻzlar leksik maʼno ifodalay olmasligi, kelishik, egalik, son affikslarini olmasligi jihatidan mustaqil soʻzlardan farq qiladi.

Shuningdek, nutqda boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqaga kirisha olmasligi, gapning biror boʻlagi vazifasini bajara olmasligi ham bu soʻz turkumining asosiy xususiyatlaridan biridir. Ular faqat otlashgandagina gapning bosh yoki ikkinchi darajali boʻlagi vazifasini bajarishi mumkin.

Masalan: **Oh** urarman, **ohlarim** ursin seni. (*Qoʻshiqdan*).

Undovlar intonatsiya jihatidan juda ham rang-barangdir. Bir undovning turli xil intonatsiya bilan talaffuz etilishi ularning maʼnosiga taʼsir qiladi. Masalan: «**Oh**» qanday goʻzal manzara gapidagi *oh* undovi bilan «**Oh**», *zolim falak, yiqil boshimga* gapidagi *oh* undovining maʼnosi bir xil emas.

Shuni ham aytish kerakki, undov koʻpincha oʻziga xos mimika bilan aytiladi. Mimika undovning maʼnosini kuchaytirib yoki susaytiribgina qolmay, ularning maʼnosiga taʼsir ham etadi: «**Bay-bay-bay**», *bunaqa somsani emaganimga necha yil boʻldi ekan.* (*A.Qahhor*) gapidan kishining rohatlanganligi, lazzatlanganligi koʻrinib turibdi. Shu gapni gapira turib, yuzni burishtirish bilan boshqa bir maʼno ifodalanadi. Demak, undovlar nutqda ifodalilikni kuchaytirish uchun ham xizmat qiladi. Shu bilan birga ular kishining his-tuygʻusini, baholash munosabatini ifodalaydi. Undovlar maʼnosiga koʻra ikki xil boʻladi: a) *his-hayajon (emosional) undovlar*; b) *buyruq-xitob undovlari*.

1. His-hayajon (emotsional) undovlari soʻzlovchining tuygʻulari, kechinmalari, turli his-hayajonini bildiradi. *Oh, eh, e, voy, oʻhhoʻ, ehhe, ohho, uh, ma, hi (him), be, hoy, he, ey, ha, uf, tuf, dod, voy, voydod, obbo, ura, oʻhoʻ, eha, ehhe, ie, huv, hay, hey, bas, rahmat, qani, salom, xayr, ofarin, balli, barakalla, ana, mana, be.*

His-hayajon bildiruvchi undovlar quyidagi maʼnolarni anglatadi:

1) sevinch, shodlik, ko‘tarinki ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «**Oh**», *qanday go‘zal manzara! «O»*, *quyosh zarchisi, berib xushxabar, Hayot rubobini sayratguvchisan*;

2) xafalikni, og‘ir ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «**E-voH**», *osmon yiroq, yer qattiq! Charxing buzilsin, falak! (P.Tursun). Hay, attang. Qani, o‘rtoq Odilov, siz ayting, shu gaplar rostmi? (A.Qahhor)*;

3) taajjublanish, hayratlanish, ajablanish, kutilmaganlik, shubha, ikkilanish, e‘tiroz kabilarni ifodalaydi. Masalan: «**Bay-bay-bay**». *Mening hasratim siznikiga urvoq ham bo‘lmas ekan (P.Tursun). «Oh» – u damlar!... Eslasam, qalbimni quvonch, ruhimni shodlik quchadi. (J.Jabborov). Tanho yotar edim bo‘m-bo‘sh qirg‘oqda, Tepamda yulduzlar chekar edi oh. (A.Oripov). [Mahkam] «Salomalaykum». «Oho», yangi mehmonlar-ku (T.Safarov). E, haliyam turibsizmi, suf sizga-e. (“Gul dasta”)*.

2. Buyruq-xitob (imperativ) undovlari.

Buyruq - xitob undovlari ogohlantirish, xitob qilish, taklif, chaqiriq, buyruq, man qilish, do‘q qilish, haydash kabi ma‘nolarni bildiradi. Buyruq - xitob undovlari quyidagilar: *o‘h, oh, hey, hoy, hay, ey, obbo, balli, rahmat, salom, hormang, xayr, xo‘sh, cho‘k, kuch-kuch, tu-tu, beh-beh, pish-pish, mosh-mosh, ho‘-ho‘, gah, kisht, kisht-kisht, chuh, ishsh, xo‘sh, cho‘k, mo‘h-mo‘h* kabilar. Misollar: «**Oh-oh-oh**», *shunday shoirlarning sadag‘asi bo‘lsang arziydi. (Oybek). «O‘h», nega bunday qilding, jon uka? (A.Muxtor.) «Obbo» jiyani-e, biznikini topib keldingmi? (Oybek). Ha «balli»! Ana endi o‘zingizga keldingiz. (Uyg‘un). «Xayr, xo‘sh» bo‘lmasa, yovonlarni qidirib, bekni topar ekanman-da. (S.Ahmad). «Ho-o», muncha saxiysiz, Dilnozaxon. (A.Qahhor). O, quyosh jarchisi berib xushxabar, hayot rubobini sayratguvchisan! (A.Umariy). «Beh-beh»... deb tovuqlarni donga chaqirar va uning oldida bir talay tovuq qult-qultashib don talashar edi. (P.Tursun) «Hormang» endi, otam! – dedi ayol, qotma, uzun qo‘llari bilan Elmurodning yelkalaridan silab. (P.Tursun) «Rahmat»! – Muqaddam unga mehr bilan tikilib qolganini payqab, darrov ko‘zlarini yashirdi. (O‘.Hoshimov). [Yusuf] Otni «chuh» deb*

haydab o'tib ketardi. (Yusuf va Ahmad). Yaqinda institutni bitirib kelgan zootexnikimiz jo'jalarni «kisht» deb haydab yubordi. («Mushtum»). “Mo‘h-mo‘h” desa, qo‘y ham tushunadi. Ammo senga so‘z uqtirib bo‘lmaydi (Oybek). “Beh-beh” deb tovuqlarni donga chaqirar va uning oldida bir to‘da tovuq qutqutlashib, don talashar edi (P.Tursun).

TAQLIDIY SO‘ZLAR

Kishi borliqdagi narsalarning turli tovushlari, sharpalari, harakat va shu'la ko'rinishlariga o'z tovushi bilan taqlid qiladi yoki ularning tovush deb tasavvur qilinadigan holatini yaratadi.

Turli sharpa-tovushlarning yoki shu'la-harakatlarning holati bo'lgan so'zlar *taqlidiy so'zlar* deyiladi. Masalan: *Gurs, tars, qars, gumbur-gumbur, yalt-yalt, yarq, lip-lip* va boshqalar.

Taqlidiy so'zlar ikki guruhga bo'linadi: 1) **tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar**, 2) **shu'la-harakatga taqlid bildiruvchi so'zlar**.

Tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar tabiatdagi xilma-xil tovushlarni nutq tovushlariga ko'chirishdir. Masalan: *tars-tars, qars, qars-qurs shaq, shaq-shuq, taraq-turuq, vish-vish, gumbur-gumbur, piq-piq, shildir-shildir, pish-pish, gup-gup, lip-lip, yalt-yalt, yalt-yult, sharaq-sharaq, sharaq-shuruq* kabilar.

Tovushga taqlid bildiradigan so'zlarda:

1. Odamga xos tovushlarga taqlid qilinadi:

a) nutq organlarining ishtiroki bo'lgan tovushlarga: *Turg'unoy oxiri bosgan oyog'ini ko'tarolmay, to'xtab, Mastonning elkasiga boshini qo'ydi va «piq-piq» yig'ladi. (A.Qahhor). Qizlar nimalarnidir asta so'zlashib, «piqir-piqir» kulishardi. (O.Yoqubov). Darvozadan dam-badam mo'ralab turgan qizlar tapir-tupur qilib, yugurib ketishdi. (S.Zunnunova);*

b) nutq organlari ishtirok qilmagan tovushlarga taqlid qilinadi. Bunda tashqi organlarning tovushlariga ham, ichki organlarning tovushlariga ham taqlid qilinishi mumkin. Masalan: *Oysha xola zarda bilan «duk-duk», «duk-duk» yurib borarkan eshik oldida*

turgan... xurjunga ko'zi tushdi. (Sh.Toshmatov). Umidning yuragi «**duk-duk**» urib, beixtiyor unga yaqinlashdi. (Mirmuhsin).

2. Hayvon, parranda, hashoratlarga xos tovushlarga taqlid qilinadi. Masalan: ... burchakda kulcha bo'lib yotgan mushuk shoshib o'rnidan turdi va Sidiqjonga qarab «**miyov**» dedi. (A.Qahhor). Nam shabada yalpiz hidini, asalarining mayin «**g'uv-g'uv**»ini olib keldi. (S.Zunnunova). Qoraboyevning oyoqlari ostidan «**pir**» etib bedana uchdi. (S.Anorboyev). Juda yaqin kelib qolgan tapir-tupurdan bir-biriga aslo o'xshamagan «**ba-ba**», «**ma-ma**»lardan butun atrof larzaga kelardi. (S.Anorboyev).

3. Turli jonsiz narsalarning, qurollarning tovushlariga taqlid qilinadi. Masalan: Hamma yoqni temirning «**shaqir-shuqur**» sadosi qopladi. (Oybek). Dutor quruqqina yig'lamasdan, balki butun koinotni «**zir**» ettirib va xasta yuraklarni «**dir**» silkitib yig'lar edi. (A.Qodiriy). Eshik «**taraq-turuq**» ochilib ko'n etigini do'qqillatganicha, akasi Mo'min kirib keldi. (G'.G'ulom).

Shu'la - harakatga taqlid bildiradigan so'zlar tabiatdagi xilma-xil shu'la, harakat ko'rinishlarini tovush orqali ifodalaydi: *lip, lip-lip, lim-lim, bij-bij, lik-lik, yalt, yalt-yalt, yarq, yarq-yarq gir-gir, lapang-lapang, apil-tapil* kabilar.

Shu'la-harakatga taqlid bildiradigan so'zlarda:

1. Shu'la-harakat tovush orqali tasvirlanadi: *par-par* (yonmoq), *pir-pir* (lab, ko'z uchishi), *dir-dir* (titramoq), *qalt-qalt* (qaltiramoq), *xippa, (g'ippa)* (bo'g'moq), *gup-gup, guppa-guppa* (qor yog'moq), *gup* (hid urmoq), *g'ir* (etib bormoq), *shart* (qirqmoq, o'rindan turmoq), *cho'rt* (kesmoq), *duv-duv* (yosh to'kmoq), *paqqa* (qo'lga tushmoq), yurakning *shig', shuv, jiz, jaz* etishi, ko'zni *chirt* yummoq, *qult-qult* (yutmoq), *miq* etmoq, *taqa-taq* (berk) va boshqalar. Masalan: *Aravalardan gumburlab tosh-shag'al ag'darilishi, yangroq arra tovushi, bolg'a, bosqonlarning «gup-gupi» quloqlarni bitirardi.* (A.Muxtor). Uning (Boburning) boshi «**gir-gir**» aylanar, havo etmas, nafasi qisar edi. (P.Qodirov). U o'g'lining do'stlarini ko'rishi bilan ko'zlaridan «**duv-duv**» yosh to'kildi. (H.G'ulom). Ilhomjonning qalin qovoqlari «**pir-pir**» uchib,

ko 'zoynagi ustidan otaga qaradi. (S.Nurov). *Dam-badam chaqmoq yalt-yalt qiladi. (S.Anorboyev).*

Bular aslida tovushga taqlid bildiruvchi so'zlar bo'lib, hozir ularda tovush ma'nosi yo'qolgan.

2. Narsaning harakati ko'rish orqali tasvirlanadi: *lip-lip, lik-lik, gir-gir, yalt-yalt, yilt-yilt, lapang-lapang, apil-tapil, dikang-dikang* (o'ynamoq, chopmoq), *mo'lt-mo'lt* (qaramoq) va boshqalar. Misollar: *Lagancha «gir-gir» aylanib, ashula, dutor-tanbur vang'illay beradi. (Oybek). Sanobar «lip» etib ko'zdan g'oyib bo'ldi. O'qtin-o'qtin shamol quturib, daraxt shoxlarini simlarga urarkan, chiroqlar «lip-lip» o'chib yonardi. (H.Nazir). Pag'a-pag'a tutunlar, ko'tarilar mo'ridan. (S.Akbariy).*

3. Narsaning turg'un holati orqali tasvirlanadi: *lo'q, lang* (ochiq), *dang* (qotmoq), *qulog'i ding* (bo'lmoq), *pag'a-pag'a* (bulut) va boshqalar. Misollar: *Kishi otini gijinglatib, darvozalari «lang» ochilgan saroyga yana kirib ketdi. (M.Osim.) Temur Malik bu gaplarni eshitgach, «dong» qotib qoldi. (Mirmuhsin). Arslon javob topolmay, «dong» qotib qoldi. (Mirmuhsin).*

4. Kishining ruhiy holati ko'rish orqali tasvirlanadi: *ong-tong* (qolmoq), *hang-mang* (bo'lmoq) va boshqalar: *Ko'zim endi ilingan ekan. Toshxon borib uyg'otdi... «Akam keldi, turing... Tez boring», - dedi... «Hang-mang» bo'lib qoldim. (Uyg'un).*

5. Narsaning ko'p va zich ekani ko'rish orqali tasvirlanadi: *vij-vij, vijir-vijir, bij-bij, bijir-bijir* kabi. Masalan: *Yupqa teri ostidan yaltirab turgan sap-sariq yog' «vij-vij» qaynaydi. (O.Yoqubov). Ariqdagi suv «bij-bij» qurt. Atlas ko'ylak kiymayman «bijir-bijir» guli bor. (Qo'shiqdan).*

Taqlidiy so'zlar yakka shaklda va takrorlangan holda ishlatiladi. Takrorlangan shakllar davomlilik, takrorla-nish ma'nolarini anglatadi. Masalan, *U piq etib kuldi* gapida bir marta bo'lgan harakat ifodalansa, *U piq-piq kuldi* gapida kulish harakatining davomli bo'lganligi anglashiladi.

Solishtiring: 1. *Bir ozdan keyin juda ko'p ot taqalarining tartibsiz «tapir»i eshitildi. - Tashqarida «tapir-tapir» oyoq tovushlari eshilib, xonaga ikki navkar kirib keldi. (O.Yoqubov). 2.*

Kishilarning oyoq bosishlari zarbidan qorning «g'arch-g'arch» nolasi eshitildi. (Gazetadan). - Ko'cha va hovlilarda muzlab yotgan qor «g'arch» qilardi. (O.Yoqubov).

Takrorlangan shakldagi ikkinchi komponent fonetik jihatdan o'zgargan bo'lishi mumkin. Bunday choqda tovush yoki harakatning har xil sifatda davom etganligi anglashiladi: *taq-taq, g'arch-g'arch, tap-tap, g'ag'-g'ag' - ovozlar bir xil; taq-tuq, g'arch-g'urch, tapir-tupur, g'ag'-g'ug' - ovozlar har xil.*

Ba'zan taqlidiy so'zlarga, xususan, tovushga taqlid bildiradigan so'zlarga *-ir (-ur)* qo'shiladi: *taq-ir=taq -ir, duk-ur=duk-ur, dup-ur=dup-ur, hiq-i=-hiq-ir* kabi.

Taqlidiy so'zlar tovushning atamasi emasligi va nominativlik xususiyatiga ega emasligi bilan undovlarga yaqin tursa ham, ma'no va grammatik xususiyati bilan undan farq qiladi. Undovlar so'zlovchining his-hayajonini, buyruq-xitobini bildirsa, taqlidiy so'zlar ixtiyoriy va ixtiyorsiz yuz bergan hayqiriqlar, jonli va jonsiz narsalar tovushiga, har xil harakat, shu'la, holatga taqlidni bildiradi.

Taqlidiy so'zlarning sintaktik vazifasi undovlarga nisbatan ancha kengdir. Shuningdek, taqlidiy so'zlardan ot, fe'l va boshqa turkum so'zlari yasaliishi undovlardan yasaliishga qaraganda ancha mahsuldor. Masalan, *hushtak, xurrak, g'urrak, g'ijjak, chapak, qarsak, qo'ng'iroq, bodroq, hiqildoq, shaqildoq, taqa, qahqaha, dag'dag'a* kabi otlar; *pichirla, shitirla, jarangla, chiqilla, g'ijirla, tiqirla, taqilla, gurkira, yarqira, pishqir, bo'kir, o'kir, hayqir, hurpay* kabi fe'llar taqlidiy so'zlardan yasalgan; *yarqirama, shaldirama, yaltiroq, yiltiroq, miltiroq* kabi sifatlar esa taqlidiy so'zlardan hosil qilingan fe'llardan yasalgan.

Shuningdek, ko'pgina taqlidiy so'zlar qo'shma fe'lning asosiy komponenti bo'lib kela oladi: *jiz etmoq, ship etmoq, g'iq etmaslik, yilt etmoq, vag'-vag' etmoq* kabi. *Harorat zarbidan hamma yoq «lip-lip» etadi. Chumchuq «pir» etsa, yuraging «dir» etar. (A.Qahhor). Traktor ham kerosini tamom bo'lib qolsa, «paq-puq» qiladi-yu, to'xtaydi. (A.Qahhor).*

Taqlidiy so'z otlashganda quyidagi gap bo'laklari vazifasida keladi:

a) ega vazifasida: *Nog‘oralar «gumbur»i va karnaylar sadosi yana osmonu falakka chiqdi. (O.Yoqubov). Atrofdagi ovozga gala-gala chug‘urchiqlarning «vijir-vijir»i qo‘shiladi. (H.Nazir);*

b) sifatlovchi vazifasida: *Atrofdagi issiqdan qush qanoti kuyguday, bu yerda – «g‘ir-g‘ir» shamol! (Oybek) (S.Nurov). Yer tunda qatqaloq bo‘lgan, quyoshda erib «pilch-pilch» loy bo‘lgan edi. (Oybek);*

v) to‘ldiruvchi vazifasida: *Tursunoy hech narsani ko‘rmas, yuragining «dukur-dukur»idan boshqasini eshitmas edi. (A.Muxtor). Komila uyda yolg‘iz o‘tirib, uy tomini chertayotgan yomg‘irning «takir-tukuri»ni tinglardi. (Sh.Toshmatov);*

g) hol vazifasida: *Sobir... yaxna ko‘k choyni «qult-qult» yutib, chopiqqa kirishdi. (Oybek). «Viz-viz» uchib arilar, Gul o‘par sharbat yalab. (Q.Muhamadiy). [Otabekning] Haligi bosinqarashidan yuragi «gup-gup» urar va vujudini ter bosgan edi. (A.Qodiriy);*

d) Kesim vazifasida: *Yo‘llar bo‘kdi, Etiklar «shalp-shalp». (Mirmuhsin). Shamol esardi «g‘ir-g‘ir», yaproqlar «shildir-shildir». (Q.Muhammadiy). Shildirmamizning ovozi «g‘ij-bang». (A.Qahhor).*

Taqlidiy so‘z ayrim hollarda so‘z-gap sifatida ham keladi: *«Vov-vov! Men keldim!» - dedi it. (Sh.Sa‘dilla).*

MODAL SO‘Z

Modallik va modal so‘z haqida tushuncha

Gapda ifodalangan fikrning voqelikka munosabatini ko‘rsatuvchi modallik kategoriyasi har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida modal ma‘nolar bir qancha yo‘llar bilan - ot, fe‘l va ravishlarning ayrim shakllari, shuningdek, yuklama va modal so‘zlar bilan ifodalanadi. Ayrim bog‘lovchi va bog‘lovchilashgan so‘zlar ham gapning ba‘zi turlariga modallik tusini beradi.

Fe'ning mayl shakllari ifodalaydigan maslahat, so'rash, istak, ogohlantirish, buyruq, qistash, ta'qiqlash, shart kabi ma'nolar modal ma'nolardir.

Ayrim ot va ravish shakllari orqali xohish, istak, zaruriyat, imkoniyat, mumkinlik kabi ma'nolar, yuklamalar orqali esa gumon, taxmin kabi modal ma'nolar ifodalanadi va boshqalar.

O'zbek tilida fikrning voqelikka munosabatini ifodalash uchun xizmat qiluvchi alohida so'zlar borki, ular *modal so'zlar* nomi bilan yuritiladi.

Modal so'zlar (lotincha *modus* – «usul», «o'lchov») so'zlovchining gapda anglatilgan fikriga, voqea-hodisalarga munosabatini ifodalaydi. Modal so'zlar gapda anglatilgan fikrning so'zlovchi uchun qanchalik aniqligini, bu xabarni so'zlovchi qanday baholashini bildiradi. Modal so'zlar, odatda, umuman gapga tegishli bo'lib, gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun ular gap bo'lagi ham bo'lib kelmaydi. Masalan: *Mehnat hamda turmush tajribasi, hunari bo'lmagan odam ishdagi kishining o'yini, tuyg'usini anglamaydi gapiga albatta, shubhasiz, ehtimol* kabi so'zlar kiritilsa, bu gapning mazmuni o'zgarib qolmaydi; bu so'zlar fikr so'zlovchi tomonidan qanday baholanishini bildiradi, xolos.

Modal so'zlar bir butun leksik birlik sifatida qaraladi, ularning tarkibi morfologik elementlarga ajratilmaydi. Masalan, *shubhasiz*, *so'zsiz* so'zlari kelib chiqish jihatidan sifat. Bu modal so'zlar aniqlik, qat'iylik, reallik kabi ma'nolarni ifodalaydi. Ammo ularni ayrim morfologik qismlarga ajratib bo'lmaydi (ular da sifat yasovchi –*siz* affiksi ajratilmaydi).

Ba'zan esa ayrim mustaqil so'zlar gapda modal so'z o'rnida qo'llanib, modallik ma'nosini bildirishga xizmat qiladi. Bunday so'zlar hozirgi tilimizda butunlay modal so'zlar sirasiga o'tmagan bo'lib, ma'lum o'rinlarda tasdiq, ta'kid, ayirish kabi bo'yoqlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *To'g'ri, endi har qanday bo'lganda ham, sabr, qanoat, jiddiyat, sabot kerak edi.* (G'.G'ulom)

Boshqa soʻz guruhlari kabi, modal soʻzlar ham oʻzlarining morfologik, sintaktik va semantik belgilariga ega. Modal soʻzlarning oʻzgarmasligi uning morfologik belgisiga kiradi. Gapning biror boʻlagiga yoki butun gapga taalluqli boʻlib, kirish soʻz vazifasida kelishi esa uning sintaktik belgisidir. Modal soʻzlarning aniqlik yoki taxmin kabi modal maʼnolarni anglatishi, mustaqil soʻzlarga nisbatan kamroq nominativlikka, yordamchi soʻzlarga qaraganda koʻproq mustaqillikka ega boʻlishi uning semantik belgisidir.

Demak, fikrning voqelikka munosabatini aniqlab, uni tasdiq va taxmin yoʻli bilan ifodalab, gapda kirish soʻz vazifasida keluvchi soʻzlar *modal soʻzlar* deyiladi. Modal soʻzlarning doirasi qatʼiy va toʻliq aniqlangan emas. Nutqimizda fikrning shakllari rang-barang boʻlganligi sababli modal soʻzlar guruhi ham kengayib boradi.

Modal soʻzlarning maʼno turlari

Modal soʻzlar oʻz maʼnolari jihatidan xilma-xil boʻlib, quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1) gapda ifodalangan fikrning aniqligi, rostligini tasdiqlovchi modal soʻzlar: *shubhasiz, soʻzsiz, shaksiz, haqiqatan, darhaqiqat* kabilar. Masalan: ***Haqiqatan ham yuragining gursillab urayotgani va oyoq-qoʻllarining titragani sezilib turardi. (Oydin.) Soʻzsiz, shubhasiz, shaklsiz*** kabi modal soʻzlar boshqalarning eʼtiroz, faraziga oʻrin qoldirmaydigan qatʼiy shakldagi tasdiqni, zaruratni bildiradi. Masalan: *Zokir ota, **shubhasiz**, juda tajribali paxtakor, qoʻli gul odam. (A.Qahhor). Har kim kelsa, bundan shod boʻlib ketar, Sal boʻlsa oʻpkasin yarasi bitar, Qari koʻrib kelsa, **shaksiz**, yosh etar, Yosh yigitdek davron surgani keldim. (E.Jumanbulbul). **Soʻzsiz**, u keladi. Maktabdagi musobaqalarga qatnashadi va, **soʻzsiz**, birinchi oʻrinni egalladi;*

2) gapda ifodalangan fikr taxminiy, gumon, noaniq ekanini bildiruvchi modal soʻzlar: *ehtimol, chamasi, shekilli, aftidan, haytovur, chogʻi* kabilar. *Xotin yaktakni olib yoniga qoʻydi, **aftidan**,*

hozir tikmoqchi emas edi. (A.Qahhor). **Haytovur**, ishimiz chakki emasga o'xshaydi. (Oybek). Mastura esa unga bir qaradi-yu, tanimadi, **shekilli**, indamadi. (A.Qahhor). **Shamasi**, Azizbek osonlikcha jon beradigan ko'rinmaydir. (A.Qodiriy). **Aftidan**, ular endigina zavoddan chiqqan bo'lsa kerak, bo'yoq isi gupillab dimoqqa urib turibdi. (I. Rahim);

3) biror voqea-hodisadan afsuslanish, ajablanish kabilarni bildiruvchi modal so'zlar: *afsuski, attang, ajabo* kabi. Masalan, **Attang...** *shunday dolzarb vaqtda eng yaxshi rahbarimiz ketib qoldi-da. Ajabo, shu o'zimizning Saodatmi!? Birodarim bilan tanishdimku, deb o'ylagan edi, afsus, quvonchiga qor yog'di.* (S.Anorboyev);

4) fikrning o'zaro munosabatini va tartibini bildiruvchi modal so'zlar: *demak, xususan, aksincha, masalan, jumladan, chunonchi, binobarin, xullas, avvalo* kabi.

Demak, xullas, masalan, jumladan, umuman, chunonchi kabi modal so'zlar fikrni umumlashtirish, uning xulosasini bildirish, yana dalillar keltirish singari ma'nolarni bildiradi. Masalan: **Demak**, *yolgonchilik kasaliga muttalo bo'lgan kishini rostgo'y odamning qoni bilan davolasa bo'ladi.* (X.To'xtaboyev). **Xullas**, *uning uyida allaqanday yangi gaplar ko'paymoqda edi.* (A.Qahhor). **Hamma, jumladan**, *o'zi ham qotib-qotib kuldi. Otam menga, umuman, gapirmas, onam ham ko'pincha unutib qo'yar edi.* (O'.Hoshimov).

Binobarin, xususan, aksincha modal so'zlari fikr oqimini, biror fikrni ta'kidlash, ajratib ko'rsatish, birini rad etib, ikkinchisini tasdiqlash kabilarni bildiradi: *Qish ichi Farhod qurilishiga borib, ish ko'rsatsam, deyman. Binobarin, ko'klamgacha javob berishingizni so'rayman.* (G'.G'ulom). *Nafisaxonning nazarida qizi engiltak emas, aksincha, bama'ni bo'lgan, gaplari ham o'rinli va qisqa.* (Mirmuhsin). *Charos, xususan, Temir portreti haqida gapirmoqchi edi.* (O'.Hoshimov).

Avvalo, dastlab kabilar modal so'z o'rnida kelib, fikrning tartibini bildiradi. Masalan: «*Qiziq ekansiz, oyi, - deydi Avaz. – Avvalo, Toshkentda kim ko'p, soch qo'ygan ko'p, so'ngra, ularning*

*hammasi chiqaversa, televizorga odam sig‘adimi?» (P.Qodirov). Karima Oysha opadan, **dastlab**, bolalarni sevishni o‘rgandi. (S.Zunnunova).*

Yuqorida ko‘rsatilganlardan tashqari, *lozim, mumkin, shart, zarur, kerak* so‘zlari ham modallikni ifodalashga xizmat qiladi. Garchi bu so‘zlarda modal so‘zlik xususiyati kam bo‘lsa-da, bular xilma-xil modal munosabatlarni (zaruriyat, imkoniyat, mumkinlik, qat‘iylik kabi) bildiradi. Masalan: *Shol – aqlli odam, unga o‘rgatish ham **mumkin**, undan ko‘p narsani o‘rganish ham **mumkin**. (Oybek) «Juda ham bu ishga berilmaslik kerak, - o‘z-o‘ziga xitob qildi Umid, - men ishlashim, ish qilishim **zarur**».* (Mirmuhsin) *Ikki-uch qamchidan so‘ng tolga bog‘langan tizgin **shart** etib uzilib ketdi. (A.Qodiriy). Narzi sevgan qizining nomini uning nomi bilan bir qatorda qo‘yishning **lozimini** topmadi. (N.Safarov).*

Modal so‘zlar asosan quyidagi sintaktik vazifani bajaradi:

1. Dialoglarda avval aytilgan fikrga munosabatni ifodalab, so‘z-gap vazifasida keladi. Masalan: *«Uchuvchilik bizning ishimizdan ham og‘ir, shunday emasmi?» - «**Albatta**».* (Oydin). *Dadavoy aka! Men sizni vijdonli, insofli, sadoqatli kishi deb o‘ylasam bo‘ladimi? – “**So‘zsiz**”.*

2. Kirish so‘z vazifasida keladi. Masashlan: *Sharofat ... yerga qaragancha o‘tirar, **aftidan**, bu savolga javob bermoqchi emas edi. (A.Qahhor).*

Kirish so‘z vazifasida kelgan modal so‘zlar ba‘zan ohang bilan, yozuvda esa alohida belgilar - vergul bilan ajratilmaydi. Masalan: *O‘rmonjon, bu soatning to‘g‘riligiga shubhalandi, **shekilli**, o‘z soatiga qaradi. (A.Qahhor).*

Modal so‘z bilan kirish so‘z o‘zaro teng emas. Chunki modal so‘z morfologiyaning, kirish so‘z esa sintaksisning tekshirish ob‘yektidir. Kirish so‘z vazifasida turli so‘z turkumlari, shu jumladan, modal so‘zlar ham kela oladi. Shuningdek, kirish so‘z vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar qaysi so‘z turkumidan bo‘lsa, o‘sha so‘z turkumiga xos ma‘no va grammatik belgilarni saqlaydi. Demak, modal so‘z kirish so‘z vazifasida kela oladi, lekin har qanday kirish so‘z modal so‘z bo‘lavermaydi. Faqat kirish so‘z

sifatida qo‘llanib, o‘zi tegishli so‘z turkumi bilan bog‘lanishini, munosabatini yo‘qotgan ayrim so‘zlarga modal so‘z hisoblanadi. Bu so‘zlarning ma‘no va grammatik funksiyasidagi jiddiy o‘zgarishlar ularni o‘zi tegishli bo‘lgan so‘z turkumidan ajratib turadi. Shunga ko‘ra gapda kirish so‘z vazifasida kelib, fikrning umumiy oqimini, nutq uslubini bildiruvchi (*shunday ekan, shunday qilib, to‘g‘risini aytganda, qisqacha aytganda, boshqacha aytganda* kabi), turli munosabatlarni bildiruvchi (*baxtga qarshi, mening baxtinga, iqrorman, aytganday, aytmoqchi* kabi), fikr manbaini bildirish, uni izohlash, aniqlash, chegaralash uchun xizmat qiluvchi (*menimcha, aytishicha, sizningcha, o‘ylashimcha, sizning fikringizcha, uning aytishicha* kabi) so‘z va so‘z birikmalari modal so‘zlar guruhiga kirmaydi. Ular kirish so‘z hisoblanadi.

So‘zlarning alohida leksik-grammatik guruhini tashkil qilgan modal so‘zlar asli quyidagi so‘z turkumlari bilan bog‘langan, shulardan o‘sib chiqqan:

a) ot turkumidan; *haqiqatan, darhaqiqat, chamasi, aftidan, afsus, ehtimol, darvoqe, shekilli, mazmunan, rostdan, haqiqatan, aslida* kabilar;

b) otdan boshqa turkumlardan: *tabiiy, shubhasiz, (sifatdan), albatta, avvalo, ayniqsa (ravishdan) balki, koshki, hatto, haytovur (yordamchi so‘zlardan), demak, demoqchi, aytmoqchi (fe‘ldan).*

Modal so‘zlar gap bo‘laklari bilan sintaktik jihatdan bog‘lanmaydi. Shuning uchun u yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Modal so‘zlarni mustaqil so‘zlardan farqlashda quyidagilarni hisobga olish kerak:

1. Modal so‘zlar biror mustaqil yasama so‘zdan o‘sib chiqqan bo‘lishi mumkin. Lekin bunday modal so‘z morfemalarga ajralmaydi (*so‘zsiz, shaksiz, shubhasiz*). Aynan shu shakldagi mustaqil so‘z esa morfemalarga ajraladi.

Solishtiring: 1. *Nogahon falakka urgan kabi do‘q, So‘zsiz qotib turar bo‘ychan teraklar. (A.Oripov).* 2. *U maktabdagi musobaqalarga qatnashadi va, so‘zsiz, birinchi o‘rinni oladi.*

2. Modal so‘z mustaqil so‘zning biror grammatik shaklidan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. Bunday modal so‘zlar ham

morfemalarga ajratilmaydi (*aftidan, aslida, rostdan, haqiqatda(n), jumladan, chamasi*). Masalan:

1. *Qodir bu odamning **aftidan** kasb-korini belgilay olmadi. (A.Qodiriy).*

2. ***Aftidan**, ular endigina zavoddan chiqqan bo‘lishsa kerak, bo‘yoq isi guppullab dimoqqa urib turibdi. (I.Rahim).*

3. *Havoning taftiga boq, odamning **aftiga** boq. (Maqol).*

1. *Odamlarning yaxshisi – g‘azabi sekin kelib, **asliga** tez qaytadiganidir. (“Fan va turmush”).*

2. ***Aslida**, bu xursandchilik Ramazon oyi kirib kelishi bilan boshlanadi, desam mubolag‘a bo‘lmaydi. (Gazetadan).*

1. *“Boburnomani”ni varaqlar ekansiz, o‘rni-o‘rni bilan tabiat manzaralari chizilgan lavhalarga, **tabiiy** hodisalar tasviriga duch kelasiz. (“Fan va turmush”).*

2. *Kech. **Tabiiy**, bu choq kishilar orom og‘ushida. (N.Safarov).*

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Asqarova M., Yunusov R., Muhamedova D. O‘zbek tili praktikumi. Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. – T.: 2006.
2. Jamolxonov H. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi – T., “Fan” n., 2009 y.
3. Lutfullayeva D. O‘zbek tilida sonlarning deyktik xususiyatlari // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam, –T.: 2009. 10-12-betlar.
4. Nurmonov A. Tilning asosiy birliklari haqida mulohazalar // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam.. –T.: 2009. 10-12-betlar.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –T.: “Universitet”. 2006.
6. Rahmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. –T.: “Universitet”. 2007.
7. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. –T.: “Universitet”. 2002.
8. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi o‘zbek tili. O‘quv qo‘llanma. – T.: 2007.
9. Tursunov U, Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek tili. –T.: “O‘zbekiston”. 1992.
10. Usmonov S. O‘zbek tilida so‘zlarning grammatik formalari. Ilmiy asarlar (ToshDPI), 42-t., 2-kitob, –T.: 1964.
11. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek tili, 1-qism, –T.: “O‘qituvchi”. 1980.
12. O‘zbek tili grammatikasi. 1-qism, Morfologiya. –T.: “Fan”. 1975.
13. Qung‘urov R.K. Hozirgi o‘zbek tilida o‘zgarmaydigan so‘zlar. 1- qism, Samarqand. 1978.
14. G‘ulomov A., Tixonov A.N., Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tili morfem lug‘ati. –T.: “Fan”. 1977.
15. Hojiyev A. O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar. –T.: 1963.

16. Hojiyev A. O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar. –T.: “Fan”. 1966.
17. Hojiyev A. Fe‘l. –T.: “Fan”. 1973.
18. Hojiyev A. To‘liqsiz fe‘l. –T.: “Fan”. T. 1970.
19. Hojiyev A. O‘zbek tilida forma yasalishi. –T.: “O‘qituvchi”. 1979.
20. Hojiyev A. So‘z yasalishi va leksika. –T.: “Fan”. 1991.
21. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. –T.: “Fan”. 1989.
22. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. –T.: “O‘qituvchi”. 2007.
23. Hojiyev A. O‘zbek tilshunosligining morfem paradigma masalasi // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Ilmiy to‘plam, –T.: 2009. 3-8-betlar.

So‘zboshi _____	3
Morfemika _____	6
So‘z yasalishi _____	29
O‘zbek tilida so‘z yasalish usullari _____	33
So‘z yasalish strukturasi _____	38
Ot yasalishi _____	44
Sifat yasalishi _____	57
Fe‘l yasalishi _____	65
Ravish yasalishi _____	72
Morfologiya _____	77
So‘z turkumi _____	91
Ot _____	94
Egalik kategoriyasi _____	98
Son kategoriyasi _____	100
Kelishik kategoriyasi _____	102
Otlarda shakl yasalishi _____	119
Sifat _____	128
Daraja kategoriyasi _____	132
Sifatlarda modal shakllarning ifodalanishi _____	135
Son _____	138
Sonning ma’no jihatdan turlari _____	141
Olmosh _____	154
Fe‘l _____	187
O‘timli va o‘timsiz fe‘llar _____	189
Daraja kategoriyasi _____	192
Bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi _____	200
Mayl kategoriyasi _____	201
Zamon kategoriyasi _____	207
Fe‘lning shaxs-son kategoriyasi _____	221
Fe‘lning funksional shakllari _____	223
Harakatning xarakteristikasini ko‘rsatuvchi va modal ma’no ifodalovchi shakllar _____	231
Ravish _____	248
Ko‘makchi _____	255
Bog‘lovchilar _____	276
Yuklama _____	284
Undov so‘zlar _____	286
Taqlidiy so‘zlar _____	288
Modal so‘z _____	292
Adabiyotlar ro‘yxati _____	299

Qalandar Sapayev

HOZIRGI O‘ZBEK TILI

(morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya)

Mas'ul muharrir: professor **H.A. Jamolxonov**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori,
professor **H. Shamsiddinov**,
filologiya fanlari nomzodi,
professor **R. Yunusov**

Musahhih: **M. Safarniyozova**

Sahifalovchi: **D.Tovakalova**

72 - buyurtma. 300 nusxa. Hajmi 19 b.t.
2020 yil 15 oktyabrda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.